پښتون، افغان، افغانستان

پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه
۲۰۱۱/۱۳۹۰ کابل

کتاب پېژندنه

د کتاب نوم : **پښتون، افغان، افغانستان**

لیکوال : پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ

خپرندوی : د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه_جرمني

شمېر : ۲۰۰۰ ټوکه

د خپرونو لړ : (۱۲۵)

چاپ کال : ۲۰۱۱ م / ۱۳۹۰ ل

کمپوزر : ذبیح شفق

چاپخی:

د دانش خپرندویې ټولنې تخنیکي څانګه

www.danishpress.com

لــــړلیــک

سرلیک	مخ

سریزه.. الف

لومړی څپرکی: پښتون

لومړنی خبرې.. ۱
اریایان او پارس.. ۱۱
اریایان او هند.. ۱۲
اریایان او اریانه.. ۱۴
ساکا او ستیان سره یپل تېرونه وو.. ۲۷
ساکا او هخامنشي امپراتوري.. ۳۲
د مقدونیې سکندر او اریانه.. ۳۵
سکندر په ختیځه اریانه کې.. ۵۴
سکندر په هند کې.. ۵۷
د سکندر وروستی وخت.. ٦۰
یونان-باختري دولت.. ٦۵
پارتیه.. ٦۹
د چین لوی دېوال بشپړېدل او په باختر باندې د هنه اغېزې.. ۷۱
یوچیان یا کوشانیان.. ۷۳
ساسانیان او یفتلیان.. ۷۷
پوونده او مېشت ولسونو ته یو عمومي نظر.. ۸۱
پښتون په لرغوني زمانه کې.. ۸۸

دویم څپرکی: افغان

افغان.. ۱۲۲

دریم څپرکی: افغانستان

اریانه.. ۱۳۹
خراسان.. ۱۴۸
افغانستان.. ۱۵۴
دافغانستان د پولو ټاکنه.. ۱۷۱
د ویورنډ توافق لیک.. ۲۲۰
یادښتونه.. ۲۲۴

د خپرندویې ټولنې یادښت

پوهاند محمد حسن کاکړ د افغانستان د معاصرې تاریخ لیکنې یو ځلانده نوم دی، چې په خپلو ژورو علمي او رڼو څېړنو یې د هېواد د تاریخ ډېر تیاره ګوټونه رانه کړي دي. د هغه کتابونه او لیکنې د هېواد د نن او پرون په اړه داسې څه رازده کوي، چې زموږ نوی نسل د خپل سبا په جوړولو کې ترې ډېره ګټه اخیستلی شي.

ستاسو په لاسونو کې کتاب د پوهاند کاکړ د همداسې آثارو څخه یو دی، چې زموږ د پرونې هویت د څېړنې له لارې په منطقي او علمي توګه موږ خپل نن ته وارسوي او د نن په اړه راپورته شویو پوښتنو ته ځواب وایي.

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه ویاړي، چې د تاریخ په یوه حساسه دوره کې د یوه نوموتي تاریخ لیکوال یو بل داسې اثر خپروي، چې د پښتون، افغان او افغانستان په اړه ډېر څه ترې زده کېږي او دا زده کړه زموږ لپاره خورا مهمه ده.

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه دا اثر (پښتون، افغان، افغانستان) په جرمني کې د "یوویشتمه پېړۍ، افغانستان او راتلونکي ګرلیدونه" تر عنوان لاندې د جوړېدونکي سیمینار په ویاړ خپروي، هیله ده چې د تاریخ مینه والو ته به په زړه پورې وي.

په درنښت

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه ـ جرمني

۱۴ نومبر ۲۰۱۱

سریزه

دغـه لیکنـه پـه اصـل کـې یـو تـاریخي اثـر او پـه مشـخص ډول د لرغـوني افغانسـتان د تـاریخ یـوه لنـډه سـروې ده. د اریانـه پـه تېـره د لـومړي مهـالونو تـاریخ کښـل ګـران څـه، چـې تـر ډېـره حـده یـو ناشـونی کـار دی. اساسـي مشـکل دا دی، چـې د لرغـونې اریانـه پـه اړه تـاریخي شـواهد بیخـي لـږ او حتـی د نـه شـته پـه حـال کـې دي او دا خـو واضـحه ده چـې چېرتـه شـواهد نـه وي، هلتـه تـاریخ نـه وي. دا چـې د اریانـه ویـدي دوره او پـه خـاص ډول د پاراداتـه یـا پیشـدادیانو دوره افسـانه ییـز ماهیـت لـري، پـه اصـل کـې لـه همـدې املـه ده.

د اریانــه اوســتایي دوره پــه نســبي ډول تــر یــوه حــده

روښانه ده. د روښانتيا يو دليل د زردښت د وخت زند اوستا شته والى او بل يې د يوناني تاريخپوه هېرودوت تاريخ نومي اثر دى، چې په زياته اندازه د هخامنشي امپراتورۍ په اړه دى. هغومره چې د نړۍ لومړني تاريخپوه هېرودوت په خپل دغه اثر سره د لويديځې اسيا، منځنۍ اسيا او تر څه حده د سهيلي آسيا لرغونى تاريخ روښان کړى، بل تاريخپوه نه دى روښان کړى. له همدې امله به وي چې ځينو تاريپخوهانو هخامنشي دوره د نړۍ ددغې برخې لومړنۍ تاريخي دوره ګڼلې ده.

ددغې پراخې سيمې په هکله مقدوني سکندر (مخزېږدي ۳۵۶_۳۲۳) له يرغلونو نه وروسته تاريخپوهانو دغومره ډېرې ليکنې کړي، چې په هغو سره يې د هغه ټوله دوره تر زياتې اندازې روښانه کړې اوله هغه نه د وړاندې او وروسته دورو په اړه معلومات وړاندې کړي دي.

د دوى د اثارو پر بنسټ کېدلى شي د لرغوني افغانستان ددغو دورونو تاريخ وکښل شي، که څه هم هغه به پوره نه وي. په افغان تاريخپوهانو کې تاريخپوه احمد علي کهزاد دغه کار کړى او په دې اړه يې يو لوى اثر په دوه لويو ټوکونو کې د افغانستان پخوانى تاريخ په نامه کښلى دى، خو کهزاد د خپل وخت ټول يا حتى ډېر آثار په لاس نه لرل، له هغه نه وروسته په دې اړه ډېر نور

آثار هم خپاره شوي دي. ما په خپل دغه اثر کې له دغو نويو آثارو نه هم استفاده کړې ده، خو زما دغه ليکنه د لرغوني افغانستان د تاريخ يوه لنډه سروې ده. ددې لپاره چې د پښتنو څرک پکې ومومم. ددغو اثارو پر بنسټ زه په خپلې دغې څېړنې کې په دغه نظر شوی يم، چې پښتانه په اصل کې ساکا دي، يا د ساکا کومه څانګه ده. ساکا چې له ستيانو نه جلا يو اريايي قوم و، په کومې نامعلومې لرغونې زمانه کې د اريايانو له لويې ډلې نه بېل شوی او بيا د ېرې يې په لرغوني افغانستان يا اريانه کې مېشت شوی دی. په دې ډول پښتانه د افغانستان ډېر لرغوني اوسېدونکي کېږي. دغه ټولې موضوعګانې ددغې ليکنې په لومړني څپر کي کې بيان شوي دي.

په دوهم څپر کي کې د افغان نوم او د هغه تحول څېړل شوی دی. ګاونډيو ولسونو پښتانه د اسواکا، اسوه غانه او ابګان په نومونو يادول، چې هغه بيا په اسلامي افغانستان کې په افغان تحول وکړ. هغسې چې نور پښتانه افغانان بلل ورو سته يې د افغانستان ټول اوسېدونکي هم په دغه نامه يادول. دا ځکه چې دغو افغانانو د يرغلګرو په برابر کې د خپلو ملي، وطني او عقيدوي ارزښتونو نه دفاع کوله.

په پای کې د افغان نوم دغومره حاوي، يو موټی کوونکی او تمثيل کوونکی شو چې د وطن ټولو

اوسېدونکيو هغه په دغه مفهوم ومنه او غوره شويو استازو يې په اساسي قانونونو کې هم ثبت کړ. اوس افغان هغه څوک دی، چې د افغانستان قانوني تبعه دی. په دغه ډول د افغان نوم هم افغانانو او هم نورو والو ته د ملي تړب، ملي دولت او مدني ټولنې پېژندنکی شوی دی.

وروستی څېړکی ددغو افغانانو هېواد، افغانستان ته ځانګړی شوی دی. څنګه چې په دغه هېواد کې انسانان له ډېر پخوا نه اوسېدل، هستوګنځي يې هم په ډېرو نومونو ياد شوي دی چې په هغو کې اريانه، خراسان او افغانستان يې ښه مشهور دي. دلته د افغانستان د ښې پوهاوي پاره اريانه او خراسان هم معرفي شوي دي، خو په داسې حال کې چې اريانه او خاسان اوس وچ تاريخي نومونه دي، افغانستان ژوندی، په زړه پورې او خوځونکی مفهوم لري. اوس يوازې دغه نوم دی،ې چې افغانان په حقوقي، روحي، هويتي او وجودي لحاظ ځانونه ورپورې تړي، خو له بده مرغه په نولسمې پېړۍ په تېره د هغې په اخر کې دغسې پېښې وشوې چې په هغو سره د ستر احمد شاه د وخت افغانستان هم کوچنی شو او همد اصلي افغانستان غټه برخه ترېنه بېرون وګڼل شوه. په دغې برخې کې هم د افغانستان دغه تحول او هم د هغه د حدودو ټاکنه بيان شوې ده.

د موقع په غنيمت ګڼلو سره زه دلته يو ځل بيا د افغان

کلتـوري ودې ټـولنې او د هغـې لـه محتـرم سـروال زريـن انځور نـه مننه کوم ، چې زما دغه اثـر هم خپـروي ، لکه چې دمخـه يـې زمـا ډېـر اثرونـه خپـاره کـړي دي. دغـې ټـولنې تراوسـه يـو سـل او شـل اثـار خپـاره کـړي ، چـې پـه دې ډول يـې د پـوهې پـه خپرولـو او دا شـان کلتـور پـه شـتمن کولـو کې د قدر وړ غټ خدمت کړی دی.

محمد حسن کاکړ

می ۲۰۱۱

لومړنی خبرې

پښتـون

پښـتون د افغانسـتان لـه هغـو قومونـو څخـه دی، چـې ددغـه هېـواد اصـلي اوسـېدونکي یـا ډېـر لرغـوني اوسـېدونکي دي، نـور قومونـه د تـاریخ پـه اوږدو کـې یـو وخـت بـل وخـت دلتـه مېشـت شـوي دي. څنګـه چـې افغانسـتان پـه اسـیا کـې د پراخـو سیمو پـه مینـځ کـې پـروت دی، لـوی فاتحـان او لـوی ټبرونـه لـه لرغـوني مهال نـه راپـه دېخوا پکـې ننوتلي، تېرېنـه وتلي او څـه یـې پـاتې شـوي دي. لـه همـدې املـه ده، چـې نـن ورځ پـه دغـه هېـواد کـې ډېـر ټبرونـه مېشـت دي او څـه بانـدې دېـرش ژبـې او لهجې پکـې ویلـی کېـږي، خـو پښـتو او پارسـو یې تر ټولو ډېرې خورې ژبې دي.

د هېـواد ټـول اوسـېدونکي د افغانسـتان پــه ټولـو اساسـي قـانونو کـې د افغـان پـه نامـه یـاد شـوي دي او افغانـان د قـانون لـه نظر نـه سره برابـر حقونـه لـري او د ژبـې، قـوم ولـي، جنس

او مذهب له نظر نه توپیر پکې نه شته او که څوک د امتیاز خاوند کېږي ، هغه به د شخصي ور تیا ، وطن او خلکو ته د خدمت له امله وي ، یا باید همدغسې وي.

ددغې لیکنې د بحث اصلي موضوع پښتون ، افغان او افغانستان دی ، په نورو ټبرونو او موضوع ګانو هغه وخت بحث کېږي ، چې په اصلي موضوع پورې تړاو ولري. داچې پښتون څه وخت پیدا شوی ، معلومه نه ده. په اصل کې د پیدایښت موضوع لانجمنه او ګرانه ده. دغې موضوع انسانان سره وېشلي دي: هغوی چې پیدایښت لوی څښتن ته منسوب ګڼي او هغوی چې پیدایښت د تکاملي عملیې نتیجه بولي. دا چې کاینات څه وخت پیدا شو ، په دې اړه هم ډول ډول نظرونه وړاندې شوي دي. په ساینس پوهانو کې دغه نظر خور دی ، چې د کایناتو پیدایښت دیارلس عشاریه اوه ملیارد کاله پخوا د یوه غټ ټکر یا چاودنې (The Big Bang) نتیجه ده ، خو دا دغسې یو پېچلی نظر دی چې بیان یې ګران او درک یې لا هم ګران دی ، مګر هغو ته چې ساینس پوهان او په تېره فزیک پوهان دي ، ددغې لیکنې په تړاو به دلته دغومره ووېل شي چې انسان د ځمکې له پاسه د درې سوه او درې سوه زرو کلونو په مینځ کې په افریقې کې پیدا شوی. د انسان په اړه دا لومړنی تاریخي واقعیت دی په دې چې ددغه مهال انسانانو هډوکي په افریقې کې موندل شوي دي. له دغو

انسانانو نه ځینو یې اټکل سل زره کاله دمخه سهیل- لویدیځې اسیا ته او بیا له دغو سیمو نه د اسیا- اروپا پراخو تودو سیمو ته مهاجرت وکړ. له دغو انسانانو نه ځینې یې اټکل دېرش زره کلونه دمخه سایبریا ته ورسېدل او بیا ځینې یې د کنګل په دغې دورې کې د بېرنګ له لارې امریکې ته لاړل(!) د کولمبیا پوهنتون یو فزیک پوه لا په دې نظر دی، چې: "په واقع کې نور ټکرونه هم وو چې یوه یې زموږ کاینات رامینځ ته کړ او نورو ټکرونو نور کاینات رامینځ ته کړل." په دې حساب د شته والي په حوضه کې بې شمېره کاینات وجود لري، چې هر یو یې کهکشانونه (Glaxies) او هر کهکشان یې نظامونه او هر نظام یې ستوري لري او زموږ ځمکه د لمریز نظام یو ستوری دی چې د هغه په مدار څرخي، په داسې حال کې چې کاینات نامحدود او د پراخېدلو په حال کې دی.

خو دا معلومه نه ده، چې انساني نژادونه څه وخت جوړ او څرګند شول. له نژاد نه مطلب د انسانانو هغه زولوجیکي ډله ده، چې نسبتاً ثابتې ارثي ځانګړ تیاوې لري او په خاص ډول د رنګ، ویښتو، مخ او بدني جسامت له نظره له نورو انسانانو نه توپیر لري، لکه سپین پوټکي اریایان او تور پوټکي افریقایان.

تاریخ پوهان، ژبپوهان، لرغون پوهان او انسان

پېژندونکي په دغه نظر دي، چې پښتانه سپين پوټکي اريايان دي. دغه نظر د نزدې دوو پېړيو په بهير کې تثبيت شوی، يانې وروسته له هغه چې اروپايانو په تېره انګرېزانو د افغانستان او د هغه د اوسېدونکيو په اړه څېړنې او ليکنې وکړې. دغسې ليکنې وروسته له هغه ډېرې شوې، چې فرانسوي لرغون پېژندونکيو ته د شلمې پېړۍ په اولې نيمايي کې اجازه ورکړل شوه، چې په افغانستان کې کندنې وکړي. فرانسويانو اول د پروفيسر شلومبرزي، بيا د ا. ګرشمن او ډاکټر برنارډ په مشري د سرخ کوتل ډېرينه ليکنه او د آی خانم يوناني ښار لوخ کړ. فرانسويانو په دغه ډول د افغانستان تاريخ په روښانه کولو کې غټه ونډه لرلې ده.

افغان تاريخپوهانو هم د افغانستان د تاريخ په اړه په دغه مهال کې تر هر بل وخت نه ډېرې ليکنې او څېړنې کړي دي. په دوی کې احمد علي کهزاد، مير غلام محمد غبار او عبدالحی حبيبي وتلي تاريخپوهان او د بې شمېره اثرونو خاوندان شول. دوی په خپلو اثارو کې د افغانانو هويت په تاريخ کې تثبيت کړ او افغان پېژندنه يې د باندنيو پوهانو له انحصار نه وژغورله. د دوی په نظر هم پښتانه په اصل او نسب کې اريايان دي. په دغه اړه نور روايتونه هم وړاندې شوي دي، چې ډېر خپور شوی روايت يې دا دی، چې پښتانه د اسرائيلو د لسو ورک

شویو قومونو څخه هغه قوم دی، چې له سوریې څخه وشړل شول او په غور کې مېشت شول، خو دا یو جوړ شوی یا جعلي او بې بنسټه روایت دی، چې د همدغه څېړ کي په پای کې به پرې وغږېږم.

پښتانه به هغه وخت د لومړي ځل لپاره څرګند شوي وي، چې اریایان ډلې ډلې شول او له خپل اصلي ټاټوبي نه ولېږدېدل. اریایان له نن نه شپږ زره کاله دمخه په یوه ژبه ګړېدل، چې هېڅ څرک یې نه دي لیدل شوي، خو وروستیو داریک په نامه یاده کړې ده. اریایان چې سره ډلې ډلې او بېل شول، ژبې یې هم ډېرې او بېلې شوې، خو پوهان په دې اړه چې د دوی لومړنی ټاټوبی چېرې و، په یوه نظر نه دي. دوی ځکه په یوه نظر نه دي، چې په دې اړه شواهد نه شته او نظرونه هم ډېر دي. ددغو نظرونو له مخې د اروپا بېلې سیمې لکه: جرمني، سکندنویا، د مدیتراني سیمې د اریایانو لومړی ټاټوبي ښودل شوی دی، خو اروپایان چې په اسیا کې په نولسمې پېړۍ کې ډېر ښکېل شول او پوهانو یې چې هندي او ایراني ژبې وڅېړلې، په دې فکر شول چې د دوی خپلې ژبې له دغو ژبو سره خوینډې دي. ماکس میولر (Max Muler) او نور ژبپوهان په دې نظر دي، چې اریایان د هندو اروپایانو نیکونه دي. په دې ډول د اریایانو اصلي ټاټوبی په اسیا کې وګڼل شو[۲].

په دې اړه تاريخپوه کهزاد په باور تيا سره وايي، چې "د اريايانو د پيدا کېدو او ظهور ځاى او ځانګو د اکسوس د سرچينې او سردريا ترمېنځ سيمه او يخه منطقه ده[۳]" خو نوميالى استرليايي انسان پېژندونکى ګوردن چايلډ (Gordon Childe) په خپل اريان (The Aryan) نومي اثر کې د اريايانو د پيدا کېدلو په اړه د ياد شويو ګڼو له تحليل نه وروسته خپل نظر په دې ډول ښکاره کوي: "د تاريخي مهالونو د اريايي ولسونو غټه برخه د ډبرې د دورې (Stone Age) د نارديک (Nardic) د جنګي تبر خلکو له نسب څخه ښودل کېدلى شي. د ختينو لوښو او وسلو په مرسته به د هغو سرچينه په لږ و ډېر باور تيا سره له دغو مرکزونو څخه يوه ته ورسوله شي - سهيلي روسيه يا سکندنويا." خو دى د سهيلي روسيې د ګڼنې احتمال پياوړى ويني[۴]. ډېر نور پوهان هم په همدغه نظر دي. دغه نظر په دې هم قوي دى، چې له سهيلي روسيې نه د اريايانو لومړى لېږد څرګند دى، چې بيان به يې زر وشي.

دغه سيمه د اروپا - اسيا (Eurasia) هغه برخه ده، چې د اريايانو لېږد ترېنه څرګند دى. دغه سيمه د اروپا - اسيا هغه پراخه برخه ده، چې د هنګري له ختيځ ځنګلونو نه د مانچوريا تر شنو ورشوګانو او د سايبيريا له جنوبي څنډو نه د تبت تر لوړې سطحې پورې د نړۍ درېيمه برخه ځمکه په غېږ کې نيسي او منځنۍ اسيا يې زړى جوړوي.

دغه ډېره پراخه سیمه چې د التای (Altai) غرونه یې په دوه برخو وېشي، دغسې پراخ ډاګونه او ورشوګانې لري چې د څارویو د ساتنو او پوونده توب لپاره د نړۍ تر هرې بلې سیمې نه ډېره برابره ده[۵]. په ځنډو کې یې له پخوانه کرنه کېده. په دغې سیمې کې له ډېر پخوانه د لوړ کلتور خاوند خلک اوسېدل. اریایان له همدغې سیمې نه نورو خواوو ته د اروپا په ګډون تللي دي[۶]. سرمه تیان (Sarmatians) لومړني اریایان دي، چې اروپا ته رسېدلي دي. د همدغې سیمې خلکو وحشي اس د لومړي ځل لپاره رام کړی او د اس کلتور یې د نړۍ نورو برخو ته یووړ. داسې هم دوی له اس نه لومړی د کشولو او بار وړلو او وروسته د سپرلۍ کار اخیستلی دی او د هغه په مرسته یې تر اروپا پورې ملکونه لاندې کړي او امپراتوري ګانې جوړې کړي دي.

اوس به په هغو دولتونو نظر واچول شي، چې په جنوبي روسیې او شاوخوا سیمو کې د اریایانو په لېږد سره رامینځ ته شوي دي. له دغې سیمې نه د اریایانو لېږد له نن نه څلور زره کاله دمخه اټکل شوی. څنګه چې دغه اریایان د سپین پوټکو خلکو نیکونه دي او په اسیا او اروپا کې خورې ځانګې لري او ژبې یې سره ورته او په اصل کې سره یو دي، د هندو اروپایي په نامه یاد شوي دي. دغه خلک د خپل لېږد په بهیر کې چې پېړۍ پېړۍ

یې نیولې په دوو برخو ووېشل شول. لویدیځه او ختیځه برخه.

لویدیځه برخه یې هغه ده، چې د تور سمندرګي له شمال نه د بالقان او باسفورس په لار وړې اسیا (Asia Minor) یانې نننۍ ترکیې ته ننوتل او د هغې له ځايي خلکو سره له ګډ کېدلو نه وروسته پرې لاس بری شوه او د هتایټ (Hittite) په نامه سلطنت یې جوړ کړ[۷].

د هندو ایراني په نامه د اریایانو بله ډله د کسپین سمندرګي په غاړه د ختیځ خوا ته تاوه شوه او بیا دوه برخې شوه. یوه برخه یې له قفقاز نه واوښته د فرات په لور لاړه او هلته له ځايي خلکو هوریانو (Hurrians) سره مېشته شوه او وروسته یې د متاني (Mittani) په نامه دولت جوړ کړ[۸]. بله برخه یې چې تر هغې بلې نه ډېره لویه وه او په هندو اروپايي ځانګې یاده شوه، د ختیځ په لور لاړه، له سر دریا او آمو نه واوښته په باختر کې مېشته شوه او بیا د پنجشیر او کابل پر سینونو ورښکته شوه[۹]. دا چې کهزاد د آمو او سردریا ترمېنځ سیمه د اریایانو اصلي ټاټوبی ګڼي، موخه یې شاید د اریایانو دغه لېږد وي.

ګرشمن دا هم وایي، چې د اریایانو یوه بله ځانګه چې ډېر دمخه د هند د لاندې کولو په مقصد په اراکوزیه (کندهار) او پنجاب کې مېشته شوې وه، ددغو اراییانو په مخ کې خنډ شوه چې په سیمو کې یې ورننوځي. په نتیجه

کې هغوی اړ شول، چې د لویدیځ د لوړې سطحې په لور په هغې لارې یون وکړي، چې له باختر نه د ایران (فارس) زړه ته رسېږي.

ګرشمن چې د افغانستان په سیستان کې کندنې کړي په دغه ډول د کهزاد د هغه روایت ملاتړ کوي، چې وایي اریایانو له باختر نه په ویدي دوره کې د ۲۰۰۰ او ۱۹۰۰ مخزېږدې شاوخوا کې په لېږد پیل کړی دی. کهزاد دغه لېږد او د هغه اوږد بیان د هغو سرودونو یا مذهبي سندرو له مخې کوي، چې رالف ګریفت (Ralph. H.Griffith) په انګرېزي اړولي او عتیق الله پژواک هغه په پښتو یا فارسي ژباړلي دي[۱۰]. د ګرشمن او کهزاد د مهاجرتونو د (ممفاړي کول پلټنه غواړي. دوی دواړه په دغې موضوع کې د صلاحیت خاوندان او لیکنې یې د باور وړ دي. د کهزاد لیکنه د هغه وخت پښتنو په اړه یوه مهمه سرچینه ده.

په سهیلي روسیه کې د اریایانو له عمومي لېږد نه وروسته د سمریانو (Cimmerians)، ستیانو (Scythians) او سرمه تیانو (Sarmatians) واکمنې معلومه ده، چې د زیږدې درېیمې پېړۍ تر پیل پورې یې یو پر بل پسې کړې ده. ستیان چې له منځنۍ اسیا نه راولاړ شوي وو، د هرودوت په وینا واکمني یې د ډان له سین نه د ډانیوب تر سین پورې جاري وه او په جنوبي روسیه کې یې یو

پیاوړی دولت په پښو درولی و، چې درې پېړۍ وپایېده او په پای کې سرمه تیانو مات او عوض کړل. له هغه وروسته په روسیه کې نور ټبرونه په واک شول، لکه: ګاتان (Goths)، هونان (Huns)، اواران (Avars) او نور. تر دوی وروسته د سلاو (Slavs) ټبرونه وو، چې د اومې، اتمې او نهمې زېږدي پېړیو په بهیر کې له لویدیځ یانې د ختیځې اروپا د کارپات (Carpath) له هسکو نه پکې خواره شول. دوی د سلاوانو د لوی ټبر له ډلې نه په ختیځ سلاو یاد شوي دي. له دوی نه وروسته له سکندیانو نه ورنګي روسان (Varangians) په کییف کې اباد شول[۱۱]، چې تراوسه په اروپایي او اسیایي روسیې واکمني کوي. سرمه تیان هغه اریایان دي، چې اول اروپا ته ننوتل، لکه چې وروسته به ولیدل شي ستیان په اصل کې اریایان نه دي، خو په دغه نامه پېژندل شوي دي.

بله ډله خلک چې اصلي نوم یې معلوم نه دی په اناو (Anau) یاد شوي، چې د مک ګوان د لیکنې له مخې د امو په لویدیځ سهیل کې او د چایلډ د لیکنې له مخې سیستان او مرو ته نږدې پراته وو[۱۲].

اناویان چې اریایان وو د ځینو په نظر له اوس نه شپږ زره کلونه دمخه او د نورو په نظر دوه زره کلونه دمخه په کلو کې اباد وو، کرنه یې کوله، وحشي چتک یا یرغه

اس یې د لومړي ځل لپاره اهلي کړی و، لوښي یې انځورول او په ټولیز ډول د لوړ مدنیت خاوندان او د مصر او بین النهرین د کلتوري ژوند هم مهال وو[۱۳]، خو روسي انسان پېژندونکی الکزاندر بیلینیتسک (A.Belenitsk) وايي، چې د اناو د کندنې اهمیت لږ و په دې چې هغه یوه ځانګړې موقتي پېښه وه دده په وینا اناو د عشق آباد په اوه میلۍ کې د یوه کلي نوم و[۱۴].

اریایان او پارس:

دا چې اریایان ننني ایران ته څه وخت او له کومې لارې ننوتل په یقین سره معلومه نه ده. په یوه روایت دوی په مخزېږدې یوولسمې پېړۍ کې هلته ننوتل. په دوی کې مادان او پارسووان یا پارسیان د نامه خاوندان شول. مادانو د مخزېږدې اومې پېړۍ په نیمايي او پارسووانو د شپږمې پېړۍ په نیمايي کې امپراتوري ګانې جوړې کړې. پارسووان کوچیان وو او خپله مېنه یې پارسا (Parsa) ونوموله. پاچايي ټبر یې پازارګاد (Pasargadae) او پاچايي کورنۍ یې هخامنشي نومېده[۱۵]. د هخامنشي کورنۍ سروال کوروس یا سیروس (Cyrus) په مخزېږدې ۵۵۰ کې مادانو ته ماتې ورکړه، چې پارس یې هم ترلاس لاندې و. سیروس او ځای ناستو یې له مصر نه تر اباسین پورې امپراتوري جوړه کړه، خو لاس لاندې

سيمې يې نيمه خپلواکو واليانو (Satraps) اداره کولې. لکه چې وروسته به وليدل شي سيروس د سردريا شاوخوا کې د ساکا د لوی ټبر د مساګيتا ځانګې سره په جنګ کې له ۲۹ کلونو واکمنۍ نه وروسته ووژل شو[16]. د هخامنشي امپراتورۍ دوه پېړۍ دوام وکړ او د مقدونيې سکندر د څلورمې پېړۍ په دوهمې نيمايي کې هغه نسکوره کړه.

اريايان او هند:

ويدي سرودونه، اوستا او مهابهاراته (د هندوانو لرغوني حماسي اثر) هغسې چې په اريايي دوره کې د نورو څېزونو په اړه معلومات ورکوي، د ټبرونو په اړه يې هم ورکوي. کهزاد ددغو ټبرونو په اړه اوږد بحث کړی دی، چې لنډيز يې دا دی[17]. د ويدي دورې يوه ډله ټبرونه په پنکه جانه يا د پنځو ټبرونو په نامه يادېده، چې ډېر مهم يې د بهاراته او پورو قومونه وو. بهاراته چې تر ټولو لوی قوم و د بېړيو پېړيو په بهير کې د سينونو پر غاړه يون وکړ، ترڅو له مخزېږدې نه څوارلس سوه کاله دمخه له اباسين نه تېر شول. شاعرانو او روحانيانو يې ددغه اوږده لېږد په بهير کې نظمونه وپېيل، چې د ويدا (پوهې کتاب) په سرودونو يادېږي. په دغو سرودونو کې جغرافيوي په تېره د سينونو نومونه د اريانه د هېواد دی. بهار تيانو او نورو قومونو د اباسين او د هغه د يوه مرستيال سين په غاړه د هراپا او موهنجه دارو ښارونه او اوسېدونکي درای

ویډیان (Draavidians) لاندې کړل او هغوی یې داسا (Dasa) ونومول چې دغه کلمه د دووس په شکل تراوسه هم ویله کېږي. له دوی سره د اریایانو جګړې په ویدي مذهبي سندرو کې مهمه موضوع ده.

په هر حال، اریایان بیا د پنجاب او ګنګا په هوارو کې د مهاباراته په نامه یو ستر حماسي اثر او نور اثرونه په سانسکرت ژبه کې جوړ کړ او د هندویزم په نامه یې یوه نوې ژوند لاره غوره کړه، چې د هغې له مخې یې ټولنه په څلورو پوړونو (Caste) ووېشله: برهمنان (Brahmans)، کشتریان (Kashtariyas)، ویشیا (Vaishyas) او شودرا (Shudras). دغه پوړونه یا طبقې په ترتیب سره په دیني لاربښوونې، جنګ، کرنې او بشکته چارو وګومارل شوې. شودرا یې ناپاک ګڼل او هغوی له دینه منع وو، چې ویدي سرودونه ولولي یا واوري. دغه طبقې دغومره ضییقې ونیولی شوې، چې د هرې یوې غړی به تر مرګ پورې د هغې غړی پاتې وي. داسې هم دغو اریایانو ته تور پوټکي داسا د مریانو حیثیت لاره. په ټولیز ډول دغو اریایانو د نوي ټولنیز او کورني نظام او داسې هم د سانسکرت په تنظیمولو سره یوه نوې ژوند لاره غوره کړه او خپل نوی هېواد یې بهاراته ورته ونوموه. په واقع کې دوی د نوي دین او کلتور او نظام په رامېنځ ته کولو سره ځانونه له باختري اریایانو نه بېل کړل[۱۸].

اريايان او اريانه:

په اريانه کې د ويدي دورې دغه ټبرونه پاتې شول: الينايان (Alinas)، پکتيان (Paktians)، بهالانيان (Bahalanias)، شيوايان (Shivaians)، ويشانيان (Vishaninians)، انويان (Anuians)، دريوهويان (Druhyvians)، توررواشيان (Turvasaiahs)، يادويان (Yaduians) او پورويان (Puruians). د کهزاد دغه انويان شايد د مک گورن او چايلد هغه اناويان وي، چې دمخه يې بيان شوی دی. داديکا دلته نه دی ياد شوی او هېرودوت هغوی د ګندهاريو په ډله کې راوړي دي، چې وروسته به يې بيان وشي.

په هر حال، دا هغه ټبرونه دي چې د کهزاد د ليکنې له مخې څه يې په باختر کې پاتې شول او نور يې له هندوکش نه واوښتل او تر اباسين پورې په هوارو او درو کې اباد شول او د لسو ملکانو له جنګ نه وروسته چې لسو ټبرونو پکې ګډون کړی وو، له اريانه څخه ونه وتل او په خپلو سيمو کې پاتې شول.

د کهزاد په وينا پکتيان يا پښتانه له باختر نه د ټبرونو د لېږد په وخت کې دوه برخې شول: "يوه څانګه يې له نورو قبيلو او کورنيو سره د هندوکش جنوب ته ښکته شوه او په اخر کې د اريانه په جنوب شرقي سختو منطقو او د غرو په لمنو کې مېشت شوه او دغه ځای يې د

پکتیانو د استوګنې د ځای په نامه مشهور کړ." بله برخه یې په خپل ځای پاتې شوه او "د نورو ډېرو قبیلو په شان یې په باختر کې خپل ژوندون ته پسې دوام ورکړ. (او) دغې ځانګې ویدي او اوستایي مدنیت په بخدي کې تېر کړ.(۱۹)" کهزاد دا هم وایي، چې د هغو "...یوې ځانګې د هغو مهاجرینو سره چې د لمر پرېواته خوا ته لاړل د هریرود په هغې خوا غرنۍ برخه کې د (اترک) او کشف او د حوزې د خزر سواحلو ته نزدې ځایونه ونیول او هغه ځای د دوی په نوم (پارتیا) یعنې د (پارتیانو) په ځمکه مشهور شو چې د اریانا یو ډېر غربي ولایت و." دی اضافه کوي، چې د هېرودوت د لیکنې له مخې "...یوه کوچنۍ څانګه لا هم د غرب خوا ته مخکې تللې او د ارمنستان په غربي خوا کې یې استوګنه غوره کړې.... او په دغه ځای کې هم په خپله دوی د پکتیس یا پکتوییس او خاوره او وطن یې د پکتیکا په نامه مشهور شو(۲۰)"

هېرودوت پښتانه د پکتیان (Pactyan) یا پکتیس (Pactycs) او هېواد یې د پکتیک (Pactyic) په نامه یادوي او د هند ګاونډیان یې ګڼي. وایي، چې "نور هندیان هغه دي چې د کسپتي روس (Caspatyrus) او د پکتیک (Pactyic) هېواد ګاونډیان دي. دی د دوی هېواد د هند په شمال کې ښیي او وایي چې "نور هندیان هغه دي چې د هند په شمال کې د کسپتي روس د ښار او د پکتیک د

هېواد ګاونډيان دي او دوی د باختريانو په شان ژوند کوي " دی دا هم وايي ، چې "په هنديانو کې دوی تر ټولو ډېر جنګيالي دي[۲۱]" هېرودوت په نورو قرينو کې پکتيان بيا بيا ياد کړي دي. بيلو او کهزاد بيا د پکتيانو د هېواد ساحه مشخصه کړې ده او ويلي ، چې هغه له اوسنۍ پښتونخوا (د نولسمې پېړۍ پښتونخوا) سره سر خوري او د اباسين او هلمند سين ترمېنځ پر ته سيمه ده[۲۲].

دا هماغه سيمه ده ، چې وروسته د ګندهارا او بيا په لر. تو پير سره د روه په نامه ياده شوې ده. اصلي يا لومړنی افغانستان هم همدغې سيمې ته ويل کېده. ددغه واقعيت په ملاتړ دا هم ويل کېږي ، چې په دغې سيمې کې په ټولو دورو کې پښتانه هم مېشته وو او هم يې پکې کوچي توب کاوه. کهزاد د هېرودوت کسپتي روس د کابل شاوخوا خلک ګڼي او اضافه کوي ، چې دغو خلکو "... د پکتيک (يا پښتني) د سيمې خلکو د عرف او عاداتو له کبله له باختريانو سره ډېر شباهت درلود[۲۳]" څنګه چې په باختر کې څه پښتانه پاتې شوي وو ، طبيعي ده چې پکتيان به لکه څنګه چې هېرودوت وايي له باختريانو سره په ژوند طرز کې سره ورته وو.

هېرودوت ، چې د تاريخ پلار ګڼل شوی دی په مخز يږدې ۴۸۴کال په کاريه (Caria) کې زېږېدلی چې په اناتولېې (نننۍ ترکيه) کې د يونانيانو سيمه وه.

هېرودوت لـه ګرزنـده ژونـد سـره مينـه لرلـه، د پـارس او يونـان د امپراتوريـوډېرې برخـې يـې وليـدلې او د هغـو ولسونو تکلونـه او عادتونـه يـې وکښـل، چـې يـې پـه خپلـه وليـدل يـا يـې لـه نورو نـه واورېدل. د تـاريخ پـه نامـه د هغـه پـنځ کتـاب د يونـان او هخامنشي پـارس جګـړې بيـانوي، خـو دده دغـه اثـر پـه اصـل کـې د جګـړو بيـان نـه دی. هغـه پـه زياتـه انـدازه د هخامنشـي امپراتـورۍ، د اميزانـو (Amizons) يـا جنګيـاليو وژونکـو ښـځو او د سـتيانو د حېرانوونکو تمرينونو بيان ته ځانګړې شوی.

تـر هېرودوت دمخـه يـو څـو ليکوالـو د ځينـو هېوادونـو او ولسونو تاريخونـه کښـلي دي، خـو د هغـوی راپـاتې پـاڼې نـامربوطې او نيمګـړې دي. هېرودوت پـه ټـولې نـړۍ کـې لـومړنی کـس دی، چـې د کسـي کـوونکي اسـتعداد يـې ښـودلی او د ډېـرو ملکونـو او مهـالونو بيـان يـې د ټـول پـه توګـه پـه منسـجم ډول کـړی دی. پـه خپـل اثـر کـې يـې اريـانونکي عادتونـه او عجـب مخوقـات هـم ذکـر کـړي، بې لـه دې چـې خپلـې سرچينې پـه ګوتـه کـړي. لـه دې املـه پـه ده بانـدې د درواغجـن او غولـول شـوي ګمـان هـم شوی و، خـو پـه دې نـږدې وختـو کـې ارکيـالوجيکې کنـدنو دده ليکنـې تاييـد کـړي دي. دده د تـاريخ لـه برکتـه ده، چـې پـه لرغـونې زمانـه کـې د يونـان او منځنـۍ اسـيا سـيمو تـرمېنځ د ولسونو تـاريخ دغـومره روښـان دی، چـې د نـړۍ بلې سـيمې

تاریخ په دغه مهال کې هغومره روښان نه دی[۲۴].

هېرودوت د پکتیک هېواد پکتیان څلور ډلې خلک ښيي، چې د خپلو والیانو (Satraps) له لارې یې هخامنشیانو ته د کال ۱۷۰ تالان (Talents) باج ور کاوه. رچرد فرای د هېرودوت ددغه روایت په هکله شک ښکاره کوي[۲۵]. دی دا هم وایي، چې د هخامنشیانو لاس بری هسې په نامه و او دغه ساترپان یا له دنني خپلواکي نه پوره بهره من وو.

په هر حال، د هېرودوت دغه څلور ډلې خلک گنداري (Gandarii)، سته گیدای (Sattagydae)، اپه ریتای (Aparytae) او دادیکا (Dadicae) وو. گنداري، سته گیدای او اپه ریتا هم د خلکو او هم د سیمو په مفهوم نومونه دي، لکه چې اوس هم شینواري، خوگیاني، مومند او اپریدي په دواړو مفهومونو یادېږي. کهزاد، غبار او تر هغو دمخه بیلو د دادیکا په اړه اوږده غږېدلي دي[۲۶]. کهزاد د موضوع په اړه هم اوږد او هم په مشخص ډول غږېدلی دی. دوی ټولو گندهارا د کابل او اباسین ترمېنځ هېواد ښوولی دی او اوسېدونکي یې د گنداري په نامه یاد کړي دي، خو مشخص کړي یې نه دي. گندهارا البته د هېرودوت په وخت کې ډېر پراخ نه و. په دغه وخت کې ددغو ټبرونو ملکونه د کابل او پکتیک ترمېنځ پراته وو او پکتیک تر اباسین پورې غزېدلی هېواد و. د هېرودوت د

کتاب نقشه هم دوی په همدغه ډول ښيي. ګندهارا وروسته په بودايي دوره کې له کابل نه تر اباسين پورې سيمې ته ويل کېده. داسې ښکاري چې دغه ګندهارا د پکتيک ځای نيولی وي، ځکه چې له هغه وروسته د پکتيک نوم د هېواد په مفهوم ياد شوی نه دی. په هر حال هېرودوت وايي چې ګنداريو او داديکا له دغسې الاتو نه کار اخيسته، لکه باختريانو، سغديانو، پارتيانو او خوارزميانو چې کار اخيسته[۲۷].

د کهزاد په نظر ګندارا يوه پخوانۍ کلمه ده، چې هم په ريګويدا او هم په اوستا کې راوړل شوې ده. ګندهارا (Gandharra) يا ګندها (Gandha) په اصل کې د سانسکرت کلمه ده، د هغه روح په مانا چې په کافور (Incense) کې اوسېده او په ريګويدا کې د سوما (Soma) د ساتونکي په توګه ياد شوی دی[۲۸]. ګندهارا په اوستا کې د ګندروا (Gandarwa) په نامه له کابلي کريس اسپه (Keresaspa) سره په جنګونو کې ياد شوی دی. ګندهاريان په کوم وخت کې اول له هندوکش او بيا له امو نه واوښتل او سغديانې ته لاړل او نورو يې د لويديځ په لور ارغنداو ته مخه وکړه او هلته مېشته شول. بيلو چې د نورو په شان دغه څلور قومونه پکتيان ګڼي وايي، چې په ارغنداو او هلمند کې ميشتو ګندهاريو په هلمند کې د ګندهار (Gandhar) په نامه يو ښار ودان کړو چې دغه نوم

د کندهار په بڼه تراوسه هم ژوندی دی، خو دی د هغه وخت اوسېدونکي هندي نژاد ګڼي[۲۹].

اپه ریتا د ټولو پوهانو په نظر اوسني اپریدي دي، چې د هېرودوت په وخت کې د سپین غره په سهیل کې اوسېدل او د ملک لویدیځه څنډه یې له کسپټي روس یا اوسني کابل نه هم اوښتله. کهزاد وایي، چې اپه ریتای په زند او سانسکرت کې د غرني په مانا دی. سته ګیدای د اپه ریتای ختیځ لور ته هېواد کې اوسېدل. کهزاد سته ګیدای د دوو کلمو ترکیب ګڼي، چې لومړی یې (ستا) یا (ست) د سل په مانا او بله یې (ګیدای) د غوا په مانا ده. په دې ډول سته ګیداری د سلو غواوو خاوند یاني شتمن کېږي[۳۰]، لکه په باختر کې په اوستایي دوره کې چې د زراسپه واکمنه کورنۍ له زر اسپو نه جوړ ترکیبي نوم و، خو د بیلو په اند سته ګیدای د ځایي لیکوالو له ستک شتک او ختک سره سر خوري[۳۱]، خو ددغې توجیهه په اړه هغومره اتفاق نه شته، لکه د اپریدو په اړه چې شته.

د هېرودوت دادیکا او له پښتنو سره د هغو اړیکي یو څه شرح غواړي. بیلو، کهزاد او غبار دادیکا (Dadicae) د پښتنو یوه څانګه ګڼي. غبار "از شعبه دادیکای پختانه"[۳۲] څخه ګڼ‌ېږي او د کهزاد په وینا داسې ښکاري، چې دادیکای "... د پکتیانو (پښتنو) له څانګو او

ښاخونو څخه يوه څانګه ده.[۳۳] " د بيلو په نظر دادي (Dadi) چې يوه وړه څانګه وه د سته ګيداي ګاونډي وه، د پخواني داديکا يا دادي تمثيل کوي او اوس په کاکړو کې اوبه شوي، خو خپل پخواني عادتونه يې ساتلي دي. بيلو دا هم وايي، چې داديکا په اول سر کې د کاکړو د ملک اوسېدونکي وو، خو هغوی دوی ورو ورو لاندې او په ځان کې حل کړل[۳۴]. غبار هم په دې نظر دی، چې څه داديک د ګندهاريو د فشار له امله له ملک نه ووتل او نور يې "... در بين ګندهاری ها تحليل شدند که تا هنوز بقايای داديک ها در حصص لمپاکا (لغمانات)، نجراو، تګاو وغيره بنام ديګان ها ياد ميشوند.[۳۵]" دغه څه له دېنه هم معلومېږي، چې د ديګان يا ده ګان نوم له ابګان، اوګان او اسوه غانه سره ورته دی، چې لومړنی يې د کلي اوسېدونکی او وروستی يې د سورو هېواد کېږي. ديګان په ټولو ليکنو کې کليوال ياد شوي، چې سر و کار يې له کرکيلې سره و او ځينې يې پښتو ژبي هم وو او هغسې چې داديکا په اسلامي دوره کې تاجيک شوي، چې وروسته به يې بيان وشي، داسې هم ابګان په همدغه وخت کې افغان شوي دي. تاجکان اوس هم افغان ته "اوغان" او هزاره ورته "اوغون" وايي، چې هماغه پخوانی "اوګان" دی.

د غبار په وينا هغه داديکا، چې د ګندهاريو د فشار له

امله له خپل ملک نه ووتل، د چترال له لارې په بدخشان او نورو سيمو کې خپاره شول. "قسمتی از شعبه دادیکای پختانه در همان عهود قدیم از ولایت پاختیا در شرق شمال و شرق ولایت باختر ریخته و صفحات چترال و بدخشان را اشغال و از انجا قسماً بماوراوالنهر پراگنده شدند و همچنان در وادی وسطی افغانستان و صفحات بلوچستان و سیستان منتشر شدند [۳۶]" دادیکا یا دادیک بیا په منځنۍ اسیا کې په اسلامي دوره کې په تاجیک یا تاجک یاد شول. صدرالدین عیني وايي، چې "... بعد از اسلام به اینها (خلق فارسی زبان اسیای مرکزی و خراسان) نام (تاجیک) و به زبان شان (زبان فارسی) یا این که (زبان تاجیکی) لغت داده شده است [۳۷]" خو د رچرد فرای په وینا ساسانیانو عربان د عراق د تای (Tayy) قوم له مخې تاجکان ونومول او سغدیانو هم همدغسې وکړل. په سر کې ټول مسلمانان، چې په هره ژبه ګړېدل په دغه نامه یادېدل، خو په پای کې هغه د منځنۍ اسیا فارسي ژبي مسلمانانو ته ځانګړی شو [۳۸]. عیني له دادیکا څخه نه غږېږي او د منځنۍ اسیا خلک سغدیان ګڼي. "اینها همان سغدیان بودند که در شهرهای مرکزی ماوراوالنهر در کناره ها، وادیها و کوهای زر افشان و باختریان و تخاریان تقسیم بودند [۳۹]" عیني ساکا هم نه یادوي، چې د منځنۍ اسیا لرغوني خلک وو، دی دا هم نه وايي

چې سغدیانه تر مخزېږدې ۱۷۰ پورې د باختر یوه برخه وه د فرای په وینا "په اول کې باختري سلطنت د یوې پراخې سیمې منځنی و، چې سغدیانه، مرو او په لویدیځ کې هرات یې برخې وې، خو څه وخت چې په سغدیانه کې خلک ډېر شول، دغه سیمه بیله شوه او شاید په مخزیږدې ۱۷۰ کې د ځایي واکمنو تر لاس لاندې پوره خپلواکه شوې وي [۴۰]"

بدخشان ته د دادیکا دغه لېږد، لکه څنګه چې غبار وایي شاید ډېر پخوا په مخزېږدې پنځمې پېړۍ کې شوی وي. بدخشان تر هغه دمخه او وروسته د دادیکا خلکو غته او مهمه مېنه وه. بدخشان په جغرافیوي مفهوم په سهیل کې د بروغیل کوتل او په شمال کې د آق سو یا مرغاب سین ترمېنځ سیمې ته ویل کېږي، یا ویل کېده د پنجه نهر یې له مېنځ نه تېرېږي او تېرېدل ترېنه ګران نه دي. قومونه د تاریخ په اوږدو کې له هغه نه یوه خوا بله خوا تېر شوي دي. د بدخشان د هوارو اوسېدونکي تاجکان او د پامیر د ځنډو او هسکو اوسېدونکي د غلچه ژبو ویونکي دي، لکه مونجي، واخي، روشاني، سنګلیچي او نور [۴۱] دلته د بحث موضوع له تاجکو او په خاص ډول د غلچه ژبو ویونکو سره د پښتو نږدې والی دی، چې په څو اړخونو کې څرګند دی. د توکم له نظر نه یووالی او د تاریخ له پلوه نږدې والی له دغو پاڼو نه څرګند دی

پښتنو او داد یکا، لکه چې دمخه ویل شوي، د پېړیو په بهیر کې سره ګډ ژوند کړی امریکایي انسان پېژندونکی ج شورمان وایي چې د سلیمان د غرو درو خلکو اقتصاد لکه هسې چې مونټ ستیورټ الفنستن د نولسمې پېړۍ په پیل کې شرح کړی ددغې پخوانۍ کرنې او مالداري اقتصاد مخلوط دی، چې زیاتره په غرنیو تاجکو کې لیدل کېږي دی په مشخص ډول وایي، چې "اصلي افغانان" د هغو غرنیو اریایي خلکو یوه برخه جوړوي، چې نننی تاجکان د هغو ډېر ښه تمثیل کوونکي او پاتې شوي دي [۴۲] دغه نژدې والی ددغو خلکو له ژبو نه لا ښه څرګند دی د اریایي ژبو نامتو ژبپوه مارګن ستېرن وایي، چې پښتو په اصل کې د اریایي د هغې شمال-ختیځې ژبنۍ ډلې یوه برخه ده، چې د پامیري ژبې او د سرخ کوتل د ډبرینې لیکنې بخدي ژبې د هغې اوسني تمثیل کوونکي دي [۴۳] دی له دغه واقعیت نه دغه نتیجه اخلي، چې پښتانه او تاجکان په لرغونو مهالونو کې یا په یوې سیمې کې اوسېدل او یا سره چم ګاونډي وو، دی په مشخص ډول دغه نظر وړاندې کوي، چې "د پښتنو لومړنۍ سیمه او ددغو پامیري ژبو اولنی محل، همکورنۍ، ممکن جغرافیوي نژدې والی ولري او د پښتو لرغوني ځانګې په هغه ځای کې وي چې له یوې خوا د منجي له محل او له بلې خوا د سنګلیچي او شغني له محل

سره نږدې وي او داسې هم د ساکا له يوې ژبې سره يې تماس لرلی وي، چې له ختني ژبې سره نږدې وي "[۴۴]
مارګن سټرن په عين حال کې دا هم وايي، چې کېدی شي د پښتو لرغونې بڼه پارسوانه (Parswana) وي، چې له پارسو (Parsu) نه راوتلې وي [۴۵] پوهاند مجاور احمد زيار په خپل اثر (پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې) د خپل استاد دغه نظر شرحه کړې دی [۴۶] زه دلته په دغې موضوع باندې د تاريخ له نظره رڼا اچوم او په سر کې وايم، چې څه وخت چې د لفظي ورته والي پر بنسټ حکم کېږي، هغه بايد په تاريخي واقعيتونو سره تاييد شي او که نه دغسې حکم به هوايي وي، خو په هغه حال کې چې لفظي ورته والی بيا بيا ليدل کېږي، لکه د مور کلمه چې په ټولو اريايي ژبو کې سره ورته ده.

مارګن سټرن او نور پوهان په دې کې سره يو دي، چې پښتو د اريايي شمال-ختيځې ژبنۍ ډلې يوه برخه ده، چې د ساکا له کومې ژبې سره به يې تماس لرلی وي. پښتانه چې د ګړنې ډلې په توګه هر وخت له اريايي ټبر نه بېل شوي وي او هسک شوي وي ممکن اول په بخدي کې څرګند شوي وي. په هر حال، له پاميري غرنيو خلکو او له داديکا سره د دوی په ګاونډيتوب کې پوښتنه او شک نه پيدا کېږي. د دها (Dahae) په نامه د ساکا يوه لړيه او پياوړې څانګه د بخدي په سيمه کې اوسېدله

داسې هم پښتانه د ساکا د لوی قوم د مساګیت له څانګې سره هم په مخز ېږدې پنځمې پېړۍ کې په یوې سیمې کې اوسېدل د ساکا دغه څانګه د سغدیانې په شمال کې اوسېدله او د ساکا څو څانګو یا قومونو د مخز ېږدې ۱۴۰ او ۱۳۰ کلونو ترمېنځ له تخاریانو سره په بخدي وداګل او د یونان باختري واکمني یې ختمه کړه او بیا وروسته د یوچیانو په فشار سره سیستان ته شکته شول ددغې غټې پېښې بیان به زر وشي او لکه چې دمخه ویل شوي سغدیانه تر مخز ېږدې ۱۷۰ پورې د بخدي تر لاس لاندې سیمه وه، خو داسې شواهد نه شته چې پښتانه به د جوړښت په لومړي پړاو کې د پارس له خلکو سره په یوې سیمې کې یا د یوه بل په ګاونډیتوب کې اوسېدلي وي پاړسیان د اوسني ایران په سهیل کې د فارس په سیمه کې او پښتانه په بخدي کې او پښتونخوا کې اوسېدل هو، لکه چې ویل شوي بخدي په مخز ېږدې پنځمې پېړۍ کې د هخامنشي واکمنو لاندې کړې وه، خو پښتو د ژبې په توګه تر هغه دمخه هسکه شوې وه، چې تاریخي بېلګې به یې زر راوړل شي، نو د مارګن سترن دغه حکم چې پښتو به له پاړسوانه څخه وتلې وي، تر سوال لاندې کېږي مهمه دا ده چې که یوازې په لفظي ورته والي باندې بسنه کېږي، په هغه حال کې دا هم ویل کېدلی شي چې پاړسوانه ممکن له پښتو نه راوتلې وي،

خو دغه حکم هغسې د منلو وړ نه ښکاري ، لکه د مارګن ستېرن حکم چې د منلو وړ نه دی

ساکا او ستیان سره بېل ټبرونه وو :

ساکا هم د قوم ولي او هم د ژبې له نظره له پښتنو سره ډېر نږدې دي او شاید په اصل کې سره یو وي ، یا پښتانه د ساکا کومه څانګه وي ، دغه موضوع به وروسته پوره وڅېړله شي دلته به ساکا په عمومي ډول معرفي شي په سر کې به دغه موضوع روښانه شي چې د ډېرو پوهانو لیکنې یې ګډې وډې کړي دي او هغه دا چې ستیان او ساکا دواړه یو قوم او اریایي دي ، په داسې حال کې چې دوی په واقع کې سره بېل قومونه دي او ستیان لا اریایي نه دي ، خو دوی هېرودوت د وخت راهیسې یو قوم ګڼل شوي دي ځکه چې په هغه وخت کې د پارس خلکو ستیان ساکا بلل د هېرودوت په وینا "ساکا (Sacae) چې ستیان (Scythians) دي لوړې مخروطي ډوله جګې خولۍ په سر کوي دوی پر تګونه اغوندي او ځای لیندي او چړکۍ او پر هغو برسېره تبر ګي ګرزوي ، چې دوی یې ساګاریس (Sagaris) بولي دوی امیرګایان (Amyrgian) ستیان وو ، خو ساکا ور ته ویل کېده ځکه چې پاړسوان ساکا ته ستیان وایي [۴۷] "

دا چې ستیان او ساکا سره بېل ټبرونه وو ، د شلمې

پېړی په پای کې د قبرونو په لوښپدلو سره تثبیت شوی، دوی په بېلو سیمو کې خواره وو او ژوند لارې یې هم سره بېلې وې دوو انسان پېژندونکو ګوردن چایلډ او کم بال (J.D.Kimball) دغه واقعیت تثبیت کړی او د لرغوني زماني جغرافیه پوه سټرابو (Strabo) ستیان په اروپا کې په نښه کړي، په داسې حال کې چې د ساکا خلکو لومړنۍ مینه د لویدځې التای (Altai) غرونو او د کسپین ترمینځ سیمې وې او ددغو دواړو تېرونو ژوند لارې او کلتور هم سره متفاوت وو.

لکه چې دمخه ویل شوي ستیانو د روسیې په سهیل کې د سمریانو (Cimmerians) دولت ړنګ کړ او دوه پېړۍ یې واکمني وکړه او بیا د اثور امپراتوري ته ننوتل او د پارس له لویدیځ نه یې تر مصر پورې یرغلونه کول[۴۸] وروسته اریایي قوم سرمه تیان (Sarmatians) پر دوی غالب شول او دوی د لویدیځ پر لور لاړل ګوردن

چایلډ د ارکیالوجي شواهدو له مخې وايي، چې ستیان له ختیځ نه بلغاریې، هنګري او ختیځ جرمني ته د یرغلګرو په توګه ننوتل دی هم وايي، چې ستیانو په سهیلي روسیې کې دوه پېړۍ واکمني کړې[۴۹] نامتو جغرافیه پوه سټرابو (د زوکړې کال مخزېږدي ۶۴) د لویدیځې اروپا په راین (Rhine) او برتانیې ته نژدې[۵۰] د ستیانو یادونه کوي دا به د اتلانتیک سمندر و چې

ستيان يې په پای کې پرځای ودرول ، چې څو پېړۍ دمخه له منګوليانه د لويديځ په لور د کوچيانو په توګه خوځېدلي او په زېږدې لومړۍ پېړۍ کې يې له خپلو کورنيو سره ځانونه لويديځې اروپا ته ورسول او بيا ورک شول.

د چايلډ په وينا د ستيانو په اړه ژبني شواهد دغومره لږ دي ، چې د هغوله مخې د دوی په اړه هېڅ ډول حکم نه شي کېدلی. هنر يې د اريايانو له هنر څخه اغېزمن و ، خو هغه ځانله ځانګړ تيا لرله. خو د ستيانو د مړو ښښولو رواجونه په ښرګند ډول دغسې غير اريايي او غېر هندي وو ، چې د اريايانو له هېڅ څانګې سره جوړ نه راتلل. د مشر په ګور باندې به د هغه مېرمنې او نوکران وژل کېدل او د وير کوټې شاوخوا به اسونه سوري کېدل او نېغ درول کېدل. دغه رواجونه د لوړې اسيا په غير اريايي کوچيانو کې په ټولو دورونو کې د منيانو (Minns) غوندې ليدل شوي دي. ددغو ځانګړ تياوو له مخې ګوردن چايلډ "ستيان د هونانو ، تار تارانو او پيشنګزانو (Peschenegs) مخکښان" ګڼي او په دې کې هېڅ شک نه کوي.[۵۱] د مړي په سر دغه روايت په اصل کې د هېرودوت روايت دی. د تورات اجوج ماجوج همدغه ستيان دي او په قرآن مجيد کې دوی د ځمکې پر سر مفسدان ګڼل شوي دي.

له دغې شرحې نه جوته ده، چې ستیان نه یوازې ساکا او اریایي نه وو، له پښتنو سره په چم ګاونډیتوب کې هم نه اوسېدل په داسې حال کې چې ساکا او پښتانه هم په ژبه او هم په قومي جوړښت کې سره ډېر نږدې وو

ساکا د سپین پوټکو اریایانو یو لوی ټبر یا د څو لویو ټبرونو یو لوی کانفدریشن یا لوی اتحاد وو، چې له مخزېږدې اتمې نه تر دریمې پېړۍ پورې د ارال له لوی ډنډ نه نیولې په سغدیانه او فرغانه کې آن تر کانسو (Kansu) پورې د تیان شان (Tien Shan) د غرو دواړو خواوو او د التای په غرنیو درو او پراخو دښتو کې خپاره وو او کوچیاني ژوند یې لاره کم بال لا وایي، چې په دغو نږدې وختونو کې د ساکا د خلکو ګورونه ان د منګولیا د التای د غرونو په سهیل کې هم موندل شوي دي [۵۲]

تاریخپوه رنه ګروسې (Rene Grousset) هم وایي چې له عیسوي کال نه دمخه ساکا په فرغانه او کاشغر ته نږدې د تیان شان د غرو په دواړو خواوو کې اوسېدل دی هم د کم بال په شان وایي، چې د تیان شان او د تارم (Tarim) حوضه آن تر اتمې زېږدې پېړۍ پورې د هندو اروپایي ژبو سیمې وې په دې ډول د ترک او مغلو د قومونو پراخه سیمه د هندو اروپایي ژبو ویونکیو سیمه هم وه، چې یوچیان، ساکا او سرمه تیان یې لوی ټبرونه وو او ترفان، کاراشار یا کار شهر (Kara Shahr) او کوچا

(Kucha) د دوی مهمې سیمې وې کاشغر ته نږدې یې ختیځ اریایان او په کیوچووان (Kiuchuan) کې د کوچا اریایان تخاریان وو، چې یوچیان ورته منسوب وو. دا اورل سټاین (Avrel Stein) و، چې په شلمې پېړۍ کې په ختن کې یې د ساکا ژبه کشف کړه چې "ختیځه ایراني" ده[۵۳] په دغو سیمو کې د اریایي ټبرونو دغه شته والی هغه نظر پیاوړی کوي، چې وایي د اریایانو اصلي هېواد د چین او منګولیا سهیل کې ګان سو یاکان سوکي لټوي[۵۴]

کم بال د لومړي داریوش د وخت د لیکنو له مخې وایي، چې په هخامنشي دوره کې ساکا شاید ددغو درېیو سترو ټبرونو یو کنفدرېشن و: مساګیتای (Massagetae)، هاماورګه (Haumavarga) او تګراکس هارده (Tigraxhauarda). مساګیتای په فرغانه کې اوسېدل او د مېشته کېدلو په حال کې وو هاماورګه له سردریا نه اخوا سغدیانه نیولې وه او تګراکس هارده د کسپین په ختیځه کې په دهستان کې اوسېدل[۵۵] فرای د ساکا ټبرونه د زړې پارسو د لیکنو له مخې په دې ډول ښیي: ساکا هاماورګه، ساکا پارادریا (له سین نه اخوا)، ساکا تیګراخاده (Tigrakhauda د مخروطي جګو خولیو خاوندان)، ساکا پاراسغدام (Saka Para Sugdam) او د هوارو ساکا[۵۶] د ساکا د هېڅ ټبر سیمه په دقیق ډول په ګوته کېدلی نه شي دغومره ویل کېدلی شي چې ساکا په

هخامنشي دوره کې د لویدیځ کاشغر، ختیځ کسپین او سردریا یا جیحون ترمنځ سیمو کې کوچیانی ژوند لاره او کلي او ښارونه یې نه لرل او د اپیساکوی (Apaisakoi) خانګې یې په فرغانه کې کرنه کوله او ماهي نیول

ساکا او هخامنشي امپراتوري:

د ساکا اړیکي له هخامنشیانو سره له پیل نه ترخه وو سیروس غوښتل چې د اراکس (Araxes) سین یا سردریا (جیحون) د هغه د امپراتوري ختیځه پوله وي دا د مساګیت ساکا سیمه وه او د هغو واکمنې تومیریس (Tomyris) ور ته ځواب واستوه چې د دوی د هېواد د لاندې کولو تکل ونه کړي د هېرودوت په وینا سیروس هغې ته د واده وړاندیز وکړ، خو هغه پوهېدله چې دی غواړي په دغه پلمه د دوی هېواد لاندې کړي بیا نو د سیروس، د هخامنشي امپراتوري مؤسس او د مساګیتانو ترمنځ جګړه ونښته او "د مساګیتانو دریېمه برخه پوځ په دوی توی شول او د سیروس د پوځ هغه برخه چې یې شاته پرې ایښې وه، د هغوی له مقاومت سره سره له منځه یووړه. دغو مساګیتا یوه لویه مېلمستیا جوړه کړه، همدا چې دوی دښمن لاندې کړ او ځانونه یې په خوړو او واین سره ډک کړل، ویده شول پارسیانو ناڅاپه په پټه پرې ودانګل، ډېر یې ترېنه ووژل او نور یې ترېنه یرغمل

کړل، چې په هغو کې د مساګیتانو قومندان سپاراګه پایسس (Sparagapises) د واکمنې تومیریس زوی هم و " هغې بیا د یوه پیغام په ترڅ کې له سیروس نه وغوښتل، چې " مشوره درکوم چې زوی مې همدا اوس راکړه او زموږ له ملک څخه ووځه که دغسې ونه کړې د مساګیتانو په خدای ګوتي لمر باندې قسم کوم چې د تا د ټولو وینو له نه مړېدو سره سره به درته سبق درکړم " خو سیروس د هغې غوښتنه ونه منله او د ملکې زوی چې له پارسیانو سره یرغمل و، ځان وواژه بیا نو د دواړو خواوو ترمنځ جګړه حتمي شوه تومیرویس خپل ټول پوځونه غونډ کړل او پر پارسیانو یې برید وکړ اول له لیرې نه یوه بل په غشو ویشتل، ترڅو چې خبره لاس په لاس د چړکیو او نیزو جنګ ته ورسېده د هېرودوت په وینا "د پارسیانو ټول پوځ له منځه لاړ، چې په هغو کې په خپله سیروس هم و چې له نهه ویشت کلونو واکمنۍ نه وروسته په مخ پر ډېږدي ۵۳۰ له مینځه لاړ " هېرودوت دغه جنګ تر نورو ډېر شدید ګڼي او وایي، چې ملکې تومیریس بیا د سیروس جسد ته په خطاب کې وویل، چې "زه ژوندۍ او سوبمنه یم، خو تا سره له دې هم په چل ول سره له خپل زوی نه په محرومولو سره برباده کړې یم"[۵۷]

د منځنۍ اسیا خلکو تاریخي رسالت لکه چې د امپراتورانو او امپراتوریو له منځه وړل دي، چې د

امپراتور سیروس په وژلو سره یې پرې پیل وکړ وروسته د بخدي والي بیسوس د هخامنشیانو وروستی امپراتور دریېیم داریوش له مینځه یووړ، چې د مقدوني سکندر نه تښتېده ډېر وروسته د ساسانیانو امپراتور، دریېیم یزدګرد په مرو کې د خسرو نومي ژرنده ګړي په لاس ووژل شو، چې له فاتحو عربو نه تښتېده او هلته په مرو کې د خسرو ژرندې ته ننوتلی و په اتلسمه پېړۍ کې شاه محمود هوتک د صفویانو او بیا احمد شاه دراني د مغولو امپراتوري لاندې کړه، په داسې حال کې چې په بلې پېړۍ کې افغانانو د انګلیس امپراتوري پوځونه دوه ځل مات کړل او په شلمې پېړۍ کې یې د شورویانو امپراتوري پوځونه له خپل ملک نه په زور وایستل شورویانو ته دا دغسې ضربه وه چې ډېر زر یې د امپراتورۍ په سقوط کې یو مهم عامل شو

په هر حال، د بهستون د لیکنې له مخې له سیروس نه لس کاله وروسته داریوش ساکا چې شاید مساګیت ساکا به وي لاندې کړل او د هغو یو مشر سکون خا (Skunkha) یې وواژه، ځکه چې مساګیتانو د زر تشتي د نیکي خدای ګوتې اهورا مزدا چې د هخامنشیانو رسمي دین و، نه منه خو د هخامنشیانو واکمنې په مساګیتانو باندې یقیني نه وه د فرای په وینا "زما په نظر د هخامنشیانو له خوا د ساکا د ډول ډول ټبرونو او د ختیځ د

نورو ولسونو پاځونونه او بیا بیا لاندې کېدل، چې د زړې پاړسو پر اساس دي، باید په هېڅ ډول په تاریخي ډول ثابت شوي ونه ګڼل شي، که څه هم هغه به په زړه پورې وي [۵۸]" د فرای د نظر په ملاتړ باید وویل شي، چې د سکندر د یرغل په وخت کې په ختیځ کې د هخامنشي پوله د سردریا سین و، خو هیرودوت د مساګیتا په اړه دا هم وایي، چې "کله یو سړی زوړ شي، خپلوان یې سره ټولېږي، د پسو او وزو په ګډون یې وژني، غوښې یې پخوي او په لویې مېلمستیا کې یې خوري، خو څوک چې له ناروغي نه مړ شي، مړی یې خښوي"

د مقدونیې سکندر او اریانه:

د مقدوني سکندر په یرغلونو او له هغه وروسته په مخزېږدې ۲۲۰ کې په چین کې د لوی دېوال په بشپړېدلو سره په ټولې اسیا کې ستر بدلونونه یو په بل پسې راغلل د هخامنشي امپراتوري د لویدیځ له خوا د سکندر په لاس نسکوره شوه او له ختیځ نه پوونده ټبرونه د لویدیځ په لور نویو مېنو ته وکوچېدل په اریانه کې اول د یونانیانو او وروسته د ختیځو پوونده ټبرونو له خوا نوي دولتونه جوړ شول.

سکندر ۳۵۶ ۳۲۳ مخزېږده. د خپل پاچا پلار فلیپ له وژل کېدلو نه وروسته په ۳۳۶ کې په شل کلنۍ کې د

مقدونيې پاچا شو د ارسطو دغه شاګرد د يوه واړه او شډل هېواد پاچا و. اول يې د هغه لوی، منظم او پياوړي پوځ په مرسته چې له خپل پلار نه ورته پاتې و، ټول يونان د خپل پلار په شان يو ځل بيا متحد کړ او بيا يې د خپل پلار هغه پروژه له سره ونيوله، چې اسيايي يونانيان د هخامنشي له واکمنې نه ازاد کړي او دغه امپراتوري هم نسکوره کړي او په خپله د عمومو پاچا شي. د همدغه مقصد لپاره په ۳۳۴مخز بېږدي کې له هل سپانټ (Hill spont) نه تېر شو، چې د اسيا لويې وچې په لويديځه څنډه کې پروت دی او په دې ډول د هخامنشي امپراتوري په لويديځې برخې کې ننوت، خو هخامنشي امپراتور داريوش که څه هم د لويې امپراتوري واکمن، د لوی پوځ او ډېرو شتو خاوند و، دفاعي سياست غوره کړ. له سکندر سره د يوې وړې نښتې په ترڅ کې پاچايې کورنۍ د سکندر لاس ته ورغله، چې هغه په عزت ورسره سلوک وکړ. داريوش له سکندر سره ډيپلوماسي شروع کړه، ان تر دې چې په درېيم وړانديز کې يې له هغه نه وغوښتل چې له لور سره يې واده وکړي او په ولور کې يې له فرات نه تر لويديځ پورې د امپراتورۍ سيمې ومني، خو سکندر دغه وړانديز هم رد کړ، لکه دمخه چې دوه نور وړانديزونه يې هم نه و منلي. په ۳۳۱ کې يې په ګاګه ميله (Gauga mela) کې د هغه لوی پوځ ته ماتې ورکړه

او بیا یې د سوسا (Susa) او پرسي پولس (Persi polis) ښارونه تر ینه ونیول او داریوش د شا خوا ته روان شو، خو د بخدي والي بیسوس (Bessus) چې له خپل بخدي پوځ سره په پاچایي کمپ کې و، په دامغان کې هغه وواژه [۵۹] او خپل ځان یې پاچا اعلام کړ. له هغه وروسته د بخدي یا باختر په پراخه ځمکه کې د سکندر ستونزې ډېرې او ټینګې شوې. په دغه وخت کې خوارزم، بدخشان، مرو، سغدیانه، هري (هرات)، د باختر سیمې وې او مېشتو او پوونده ټبرونو یې د بیسوس او سپتامنز (Spita menes) په مشري له سکندر سره ډېر ګوریلایي جنګونه وکړل.

اول داریا (هرات) والي، ساتي برزن، د بیوس متحد د سکندر یو ټولی پوځ له مینځه یووړ، خوسکندر دغه پاخون په سختۍ سره غلی کړ. له هغه وروسته قومندان فیلوتاس د سکندر پر ضد دسیسه کې له خپلو ملګرو سره اعدام شو. د پوځي افسرانو له خوا دا یوه خطرناکه دسیسه وه، چې ناکامه شوه. سکندر بیا بخدي ته د تګ په لار کې د هندوکش له خاواک کوتل نه په اوښتلو سره ډېرې ستونزې او تلفات وګالل. بیوس چې ګمان نه کاوه چې سکندر به په دغې سختې لارې بخدي ته ورسېږي، له خپل متحد سپتامنز سره سغدیانې ته لاړ په دې هیله چې سکندر به له امو نه تېرېدلی ونه شي او دی به په سغدیانه کې په دفاعي جنګ لاس پورې کړي. سکندر

وروسته له دې چې په بلخ کې سغديانې ته د تګ پرېکړه وکړه، خپل پوځ يې د خپلو انجنيريانو په مهارت سره د خېمو له څرمنو نه جوړو جالو کې د کلف په برخه کې له آمو نه په پينځو ورځو کې تېر کړ له آمو نه د سکندر او د هغه د پوځ په اريانونکي ډول تېرېدل او د بيسوس له خوا د بخدي پرېښوول سپتامنز او ملګري يې اندېښمن او په دې فکر کړل، چې اوس د مشر د عوض کولو وخت رسېدلی دی. دوی بيسوس سکندر ته په لاس ورکړ، چې هغه وروسته په ۳۲۸ کې په اقباتانه کې په ډېرې بې رحمۍ سره ووژل شو[۶۰]

سکندر په دې فکر چې سپتامنز يې متحد شوی دی اول مراکندا (سمرقند) او بيا سردريا (تنې، حيجون، جکسارتز) ته مخه وکړه، چې د مساګيتا او دهای (Dahae) ساکاو سيمې وې. دهای په بخدي کې هم يو لوی او قوي قوم و. سردريا، لکه چې دمخه ويل شوي دي، د هخامنشي ختيځه پوله وه. سکندر چې هلته حصارونه وموندل اجير سرتېري يې پکې ځای پر ځای کړل او په دې يې پيل وکړ، چې هلته دغسې يو ټينګ نظامي حصار ولري، چې له هغه نه د قومونو د ايل کولو لپاره د خيز تختې په شان کار واخلي، خو په دغه کار سره د سکندر اصلي ستونزه پيل شوه. اول سغديان او بيا باختريان يې پر ضد جګ شول. سکندر سپتامنز او د هغه

ملګري کتانز (Catanes) نه ددغو پاڅونونو په ځپلو کې مرسته وغوښتله، خو هغوی چې ددغو پاڅونونو اصلي محرکان وو، د هغه غوښتنه رد کړه او سپتامنز په همدغه وخت کې سمرقند محاصره کړ. د دوارو خواوو ترمنځ نښتې ښې معلومې نه دي، خو د مولف پیټر ګرین په وینا د سکندر له پوځ نه "اته زره کسان په اخري ناهیلي دفاع کې مړه شول او اوه زره پاتې یې د دوو پاتې حصارونو له پوځي واحدونو سره یوځای قتل عام شول [۶۱]" د لاس په لاس جنګ په وخت کې سکندر پرمخ او غاړه په تیره ولګېد، د یو څه وخت لپاره یې لید او د آواز نلونه زیانمن شول او مقدونیان په داسې حال کې چې هک پک او وارخطا شول، سکندر یې کامپ ته یوور [۶۲].

"سکندر د لومړي ځل لپاره له دغسې قوم سره باید جنګ وکړي، چې هغه هېڅ فکر نه کاوه. هغه وخت چې دښمنان یې په مخ کې سواره تېرېدل، دده پرهارونه لا هم ښه شوي نه وو او په خاص ډول په سختۍ سره ګرېدلی شو... سره له دې هم د خپلو ملګرو غونډه یې وبلله. دا دښمنان نه وو، ې وېره وونکې وو، بلکې بې وخته وخت و. باختریان پاڅېدلي وو، ساکا یو بل خطر پېښ کړی وو، په داسې حال کې چې سکندر په صفونو کې درېدلی نه شو، سورېدلی نه شو او خپلو سړیو ته یې هدایتونه او زړه ورکولی نه شو... ددغو دوو خطرونو له امله

سکندر خدای ګوتې ګرمول او شکایت یې کاوه، چې هغه څوک چې په اولو ورځو کې دغومره چټک و چې هېڅ څوک ترېنه تښتېدلی نه شو، اوس لټ پروت دی او دا چې خپل سړي یې هم په سختۍ سره یقین کوي چې ناروغي به پلمه نه وي. "۶۳"

سکندر په دغه حال کې هم خپل یو قومندان د منیډیموس په نامه له پوځ سره د سمرقند په ښار کې د سپتامنز د محاصره کولو په مقصد واستوه. سپتامنز داهایان د هغه د راتګ په لار کې په یوه ځنګله کې ځای پر ځای کړي وو، چې په دښمن باندې ګوریلایي بریدونه وکړي. د اهایان دغسې ماهر سواره وو، چې په یوه اس باندې دوه کسه سپرېدل او هدفونه یې ویشتل. د هغو په دغو ګوزارونو سره اول یوناني قومندان او بیا د هغه مرستیال په ځمکه ولوېدل. پاتې پوځ د سپتامنز له خوا محاصره شو او په دغې نښتې کې دوه زره پلي او درې سوه سواره په ځمکه ولوېدل. "سکندر د مصلحت له مخې دغه غمیزه پټه وساتله او هغوی یې چې د جنګ له ډګر نه ستانه شوي وو، په مرګ وترټل چې دغه خبر خپور نه کړي "۶۴" سکندر شاید په ټول ژوند کې دغومره ناارام شوی نه وي، لکه اوس چې شو "هلته یې په پوره یوازیتوب سره شپه په ویښه تېره کړه، زیاتره به یې د خپلې خیمې څرمنې جګولې چې د خپلو دښمنو اورونه

وګوري چې د شمېر اټکل يې وکولی شي " په سباوون مهال کې له خپلې خيمې نه بيرون ووت او خپلو سرتېرو ته يې ځان ښکاره کړ، چې هغوی يې په ليدلو سره د پسرلي د ګلانو په شان وغوړېدل او د هر ډول قربانۍ لپاره يې تياری وښود. څه وخت وروسته چې سکندر ته د تګ تياری بشپړ کړی و، د مساګيتانو شل لويان ور ته په جرګه ورغلل. دمخه د مساګيتانو د وړو څانګو دوه جرګو ورسره ليدلي وو، چې هغه ښه سلوک ورسره کړی و.

د روم تاريخپوه کونټس روفوس (Quintus Rufus) د زېږدي لومړۍ پېړۍ په نيمايي کې په خپل اثر (د سکندر تاريخ) کې ليکي، چې " زه به هغه روايت بې له کوم تغيير نه نقل کړم، چې موږ ته رسېدلی دی. زما د راويانو په وينا د ساکا يوه مشر په دې ډول خبرې پيل کړې."

" که خدايګوټو اراده کړې وای چې ستا قد دې ستا له حرص سره برابر وي، نړۍ به دې نيولی ونه شي. ته به ختيځ په يوه لاس کې ونيسې او لويديځ په بل کې... ته هغه څه غواړې چې ور ته رسېدلی نه شې. له اروپا نه اسيا ته مخه کوې، له اسيا نه بېر ته اروپا ته ځې. که ټول انسانان لاندې کړې، بيا به اماده اوسې چې له ځنګلونو، واورې، سيندونو او سريله حيواناتو سره جنګ وکړې. ته نه

پوهېږي چې غتې ونې ډېر وخت نیسي چې وده وکړي او یوه ګړۍ نیسي چې قطع شي دا احمق سړی وي ، چې مېوې ته یې ګوري او لوړوالي یې نه اندازه کوي. پام وکړه چې سر ته د رسېدلو په لار کې له ځانګو سره چې په لاس کې دې نیولي ونه لوېږي. زمری کله کله د وړو مرغانو ښکار وي او اوسپنه کله په زنګ سره خوړله کېږي. هېڅ ځیز دغومره زړور نه دی ، چې ونه تړل شي ، حتی د ضعیف له خوا."

"موږ له تا سره څه وکړو ؟ موږ هېڅکله ستاسې په هېواد باندې پل نه دی ایښی ، موږ دې په خپلو بې پایه ځنګلونو کې په ناپوهۍ ژوند ونه کړو چې ته څوک یې او له کوم هېواد څخه یې؟ موږ د هېڅ چا مریان کېدلی نه شو او نه غواړو د بل چا باداران اوسو. د ساکا د نژاد په اړه چې یو څه نظر درکړو ، موږ د یوه جوړه غویو ، لوبې ، غشي ، لیندې او جام خاوندان یو. له هغو نه له خپلو دوستانو سره [په ګډه] او د دښمنانو پر ضد کار اخلو. موږ دوستانو ته هغه فصلونه ورکوو ، چې زموږ د غویو په زیار سره تولید شوي وي او له هغو سره موږ له جام نه کار اخلو ، چې خدایګوټو ته یې وړاندې کوو. خپل دښمنان له لیرې نه په غشو او له نزدې نه په لندو سره ولو. موږ په دغه ډول د [اثور] پاچا او له هغه وروسته د مادانو او پارسو پاچا ته ماتې ورکړه او مصر ته زموږ لار خلاصه ده."

"او تـه پـه ویـاړ سـره ادعـا کـوې چـې پـه داړه مـارو پسـې راغلـی یـې ، خـو تـه ټولـو خلکـو تـه چـې ورسـره مـخ شـوی یـې ، داړه مـار یـې . تـا لیـدیا ونیولـه ، سـوریه [اثـور] دې لانـدې کـړه ، پـاړس دې پـه لاس کـې دی ، بخـدیان دې تـر واک لانـدې دي ، هنـد تـه دې سـترګې نیـولي دي ، اوس تـا حرصناک ، نـه مړېدونکي لاسونه زمـوږ پـه رمـو پسـې غزولـي دي . تـه ولـې شـتمنیو تـه اړه لـرې؟ هغـه سـتا حـرص نـور هـم پـاروي . تـه لـومړی کـس یـې چـې لـه حـد نـه د ډېـرو ځیزونـو پـه لرلـو سـره دې ولـږه پیـدا کـړې ده . ددې لپـاره چـې نـور هـم ولـرې تـر هغـو نـه دې لا زیـات زړه کېـږي ، چـې یـې نـه لـري . آیـا ددې درک نـه کـوې چـې د بـاختر پـه شـاوخوا کـې څـومره ډېـر ټـال شـوی یـې؟ کلـه چـې تـا باختریـان لانـدې کـول سـغدیانانو جګـړې پیـل کـړې ، سـتا پـه برخـه کـې بـری جنګ زېـږوي . فـرق نـه کـوي چـې پـه ځـواک او قـوت کـې لـه نـورو نـه څـومره ډېـر دمخـه شـې . حقیقـت دا دی چـې هـېڅ څـوک بیګانه بادار نه غواړي . "

"بـس لـه تنـې [سـر دریـا] نـه واوړه ، د سـاکا سـیمه بـهٔ درتـه معلومـه شي ، خـو تـه بـه سـاکا هېڅ نیـولی ونـه شـې . مـوږ بـه پـه خپلـو لـږو وسـیلو سـره سـتا لـه پـوځ نـه چـې د ډېـرو ولسـونو ولجـې ورسـره دي ، ډېـر چټـک اوسـو . بیـا نـو کـه څـه هـم تـه بـه فکـر وکـړې ، چـې مـوږ څـومره لیـرې یـو ، مـونږ بـه دننـه پـه خپـل کامـپ کـې ووینـې . مـوږ پـه برابـري چټکـۍ سـره پـه مـخ

او په شا ځو. ماته ويل شوي دي، چې په يوناني ضرب المثلونو کې د ساکا په دښتو باندې ټوکې مسخرې کېږي، خو موږ دښتې او نامېشته ملکونه تر ښارونو او بډايو کرنيزو ځمکو نه غوره بولو، نو ته خپله شتمني ټينګه ونيسه هغه ښويېدونکې ده او د ميل پر خلاف يې نيول کېدلی نه شي. راتلونکی نظر اوس ته د سم مصلحت ښه ښوونکی وي. په خپلې شتمنۍ باندې يو څه بنديز ولګوه، ته به يې لا په اسانۍ سره کنټرول کړې. زموږ خلک وايي چې شتمني پښې نه لري، يوازې لاسونه او وزرونه لري. څه وخت چې هغه خپل لاسونه غزوي، وزرونه يې هم ونيسه."

"په پای کې که ته خدايګوټی يې، دا دې دنده ده چې انسانانو ته ګټه ورسوې، نه دا چې د هغو شتمني لوټ کړې. که انسان يې تل په ياد ولره، ې دا هغه څه دي چې ته يې. دا هوښياري نه ده چې په ذهن کې دې هغه څه وګرزوې چې له خپل ځان نه دې غافل کړي. ته به وکولی شې د هغو په دوستۍ ډډه وکړې، چې نه غواړې پرې حمله وکړې ځکه چې دوستي د برابرو ترمېنځ ډېره ټينګه وي او هغه انسانان سره برابر ښکاري، چې د يوه بل قوت يې نه وي ازمېلی. پام کوه چې هغوی چې لاندې کړي دې دي خپل دوستان ونه ګڼې. د بادار او مريي ترمېنځ دوستي نه وي. حتی د ارامۍ په وخت کې دا د

جنګ حال ګڼي. فکر مه کوه چې ساکا د دوستۍ تصویبولو لپاره لوړه کوي، د دوی لوړه دا ده چې دوی په خپل قول عمل کوي. دغه ډول احتیاط د ژمنو لاسلیک کول او د خدایګوټو شاهد نیول یوناني رسم دی. زموږ په نظر زموږ رښتینی دین په قول عمل کول دي او هغوی چې یې نه کویو خدایګوټي غولوي او ته هغه دوست ته اړ تیا نه لرې، چې روغ نیتی ته یې په شک ګورې، خو په موږ کې به ته دغسې خلک ومومې چې اسیا او اروپا دواړه وساتي. موږ د بکترا (بلخ) ګاونډیان یو، دغومره ده چې تنهې موږ سره بېلوي. موږ له تنهې نه د باندې ملک کې آن تر تریس (Thrace) پورې اوسېږو او ویل کېږي چې له تریس نه وروسته مقدونیه پر ته ده. موږ ستا د دواړو امپراتوریو ګاونډیان یو. فکر وکړه چې اوس ته غواړې موږ ستا دښمنان اوسو یا ستا دوستان."

سکندر د هغو په ځواب کې دغومره وویل، چې دی به په خپل بخت چې پرې اعتماد لري، ډډه وکړي او د دوی مشوره به هم په نظر کې ولري او له احمق او خطرناک عمل نه به ډډه وکړي (۶۵).

له دغه متن نه څرګنده ده، چې د ساکا دغه لویان له سلیم عقل، پراخ نظر او عقلي استدلال نه ښه بهره من او په کافي اندازه زړور وو، چې سکندر ښو عملونو ته متوجه کړي او مشورې ورکړي. دا به له دې امله و چې دوی له

ژوند سره علاقمن، د باداري او غلامۍ مخالف او د خپلواک ژوند غوښتونکي وو. ځینې ممکن تعجب وکړي، چې کوچیان او هغه هم د دوه زره او درې سوه کلونو دمخه کوچیان او دغسې پاخه فکرونه!

خو د ساکا او سکندر ترمینځ دوستي او اعتماد ممکن نه و. د سکندر نظامي وضع له مساګیتانو سره په مقابله کې لا هم خطرناکه وه. سپتامنز هم ژوندی او فعال و او سکندر یې په باختر او سغدیانه کې له غتو ستونزو سره مخ کړی و. له بلې خوا سکندر چې د هخامنشي امپراتوري لاندې کړې وه، عزم کړی و چې د ساکا قومونه هم لاندې کړي، خو له هغو سره په مقابله کې له خپل دغه عزم نه واوښت او هند ته د تګ په فکر شو. په دې ډول هغسې چې د تنهي سین (سر دریا) د هخامنشي امپراتوري پوله وه، دده د امپراتورۍ پوله هم شوه او ساکا پر ځای پاتې شول.

د سکندر په امر د ساکا له هیئت نه لا دمخه له سردریا نه د تېرېدلو لپاره دولس زره کښتۍ تیارې شوې وې، چې له تختو، لرګیو او تېرونو نه جوړې شوې وې. ساکاوو که څه هم د سکندر پوځیان په پرله پسې ډول په لندواو غشو ویشتل بیا هم پوځ له سین نه تېر شو او د دوی ترمینځ جګړه ونښته، چې اخري بری د سکندر د پوځ شو. د ساکا تلفات چې ډېر وو، معلوم نه دي د یونانیانو

هم یو شمېر سواره او پلي تلف او تېبي شول. ساکا چې نه لاندې کېدونکی نوم ګټلی وو، د سکندر په زور قایل شول او د روغې جوړې په مقصد یې یو هیئت ورواستوه. سکندر هم د معمول په شان د هغه هرکلی وکړ، خو د بېرته تګ په لار کې په هغې سیمې کې چې دمخه یې درانه تلفات ورکړي و، "... د اطرافي سیمو د سوزولو او د جنګ وړ کسانو د وژلو امر ورکړ."[66] سکندر سغدیانې ته ستون شو، په داسې حال کې چې سپتامنز دمخه له سمرقند نه باختر ته تللی و. په سغدیانه کې سکندر څه وخت چې د دېرشو مساګیتي بندیانو د وژلو امر ورکړ، له نه فکر کېدونکي حال سره مخ شو. دغه بندیان چې له لوړو کورنیو څخه وو، ددې پر ځای چې خپګان وښیي خوښي وښووله. سکندر حیران شو او له هغو نه یې په خپله واورېدل چې که بل چا د دوی د اعدام امر ورکړی وای، دوی به خپه وای او اوس چې د نړۍ فاتح دغه امر کړی دی، دوی پرې ویاړي. سکندر په دغه ځواب سره وغوړېد او هغوی یې وبښل او هغو هم د وفا او خدمت وعده وکړه او په خپل قول ټینګ ودرېدل[67].

سکندر بلخ ته ستون شو، په همدغه وخت کې له یونان او سوریې څخه څه باندې څوارلس زره پلي او سپاره ملاتړ ورته ورسېدل او هغه چې تر دغه وخت پورې د ساکا له ټبرونو نه ډېر تلفات لیدلي وو، د هغو په

لاندې کولو کې نور هم ټینګ شو چې واکمني ته یې غاړه نه ایښودله او دغسې خلک چې سپیتامنز د هغه پر ضد لمسول کم نه وو، خو تر هغه دمخه سکندر په مخزېږدي ۳۲۸ کې په مراکندا (سمرقند) کې په یوه لوی مصیبت اوښتی و او هغه دا چې د کلای ټس (Clitus) په نامه خپل یو لوړ رتبه افسر یې په یوې مېلمستیا کې د جر او بحث په وخت کې په داسې حال کې چې ټول نیشه وو سمله لاسه په نیزې سره وواژه. دغه وخت د ځوانو افسرانو او مشر افسرانو ترمېنځ حساسیتونه پیدا شوي وو او سکندر هم د ختیځو واکمنو په شان د زورواکۍ لار نیولې وه، خو کلای ټس دغسې وفاپال افسر و چې هم یې د سکندر له پلار سره په صداقت خدمت کړی و او هم یې په خپله سکندر په یوې نښتې کې له مرګ نه ژغورلی و. سکندر چې لږ په حال شو، خپل مخ یې په نوکانو شوکارې کاوه او خپلو ساتونکیو ته یې زارۍ کولې، چې ژوند یې ختم کړي او له دغه خجالت نه یې وژغوري. درې ورځې شپې یې په خپلې خیمې کې په ولږه تېرې کړې او "څه وخت چې ساتونکي او خادمان یې پوه شول چې دی غواړي ځان هلاک کړي، په خیمه یې ورننوتل او پرې غالب شول چې ډوډۍ وخوري" پر هغه برسېره پوځیانو ددې لپاره چې د سکندر د خجالت بار سپک شوی وي په رسمي ډول اعلام کړه، چې د کلای ټس وژنه جایزه وه[۶۸]. حقیقت دا

دی، چې د جنګونو فشار په مقدونیانو بد اثر کړی و او سره بې اتفاقه کړي يې وو، خو دا ګډ خطر و چې دوی يې متفق کول. په بخدي او سغدیانه کې د سپتامنز په مشرۍ مقاومت روان و او په یادې شوې مېلمستیا کې د مقدونیې قومندانانو ته طعنه ور کړل شوې وه، چې په جنګ کې د سپیتامنز له لاسه مات شوي وو[۶۹].

سکندر د ژمي تېرولو لپاره د بخدي په لار کې د ساکا پولو ته نږدې زنیپا (Xenepa) نومي ځای ته ورسېد، چې یوه کلي لرونکي ښېرازه سیمه وه او یو شمېر بخدیانو هلته پناه وړې وه. "دوی ناڅاپه د سکندر په یوه جنرال امینتاس (Amyntas) ودانګل، جګړه يې تر ډېره وخته روانه وساتله خو چې اوه سوه تنه يې تلفات ورکړل... په شا شول خو تلفات يې هم واړول. اتیا تنه مقدونیان يې له مېنځه یووړل او درې نیم سوه يې ټپي کړل، خو د بخدي خلکو سره له دې هم ښښنه وګټله[۷۰]" سکندر چې دمخه په غونډیو او هسکو ځایونو کې چوڼۍ جوړې کړې وې او ځایي اجیر سرتېري يې پکې پر ځای کړي وو، اوس د هغه په ګټه تمامې شوې. "سپتامنز ته اوس ډېره ګرانه شوه چې خواړه او اسونه ولري، دا خو لا پرځای پرېږده چې د یوې خوندي مېنې خاوند وي." سره له دې هم سپتامنز له مساګیتي ساکانه درې زره سواره تنظیم کړل او د یوې لویې حملې بندوبست يې ونیوه، خو په

هغې نښتې کې چې د کوی نس (Coenus) په قومنداني د مقدوني پوځ او سپتامنز د ملېشاوو ترمېنځ وشوه، لومړني غالب شول او د سپتامنز اته سوه سواره او د مقدونيانو تر هغه ډېر کم تلف شول او په خپله سپتامنز له مساگيتانو سره دښتې ته په شا شو. د سپتامنز د مرگ په اړه دوه روايتونه راپاتې دي.

د مؤلف اريين په روايت له سپتامنز نه زياتره باختريان او سغديان جلا شول او مساگيتانو يې کامپ چور کړ او هغه يې له ځان سره بوته او چې يې واورېدل سکندر له پوځ سره د دوی په لور روان دی، سپتامنز يې وواژه او سر يې هغه ته واستوه[۷۱]. دغه روايت په ډېرو اثرونو کې راوړل شوی، خو هغه د اعتبار وړ نه ښکاري. سکندر ته گرانه وه، چې مساگيتان په خپلې سيمې کې لاندې کړي. دا هم عجيبه معلومېږي چې مساگيتان به د يوه غېر يقيني خطر نه د بچ کېدلو لپاره سپتامنز يانې هغه څوک ووژني، چې "د ټول ولس د خلکو د جنگ محرک و او مشرانو يې ورسره اتحاد کړی و"[۷۲]. د روم تاريخپوه روفوس روايت گرد سره بېل دی. د هغه په روايت سپتامنز چې د نېشې په حال کې ډوب ويده و، مېرمنې يې په توره د هغه سر له غاړې نه پرې کړ. مېرمن يې له جنگونو او کوچې ډوله ژوند نه په تنگه شوې او ترېنه يې په وار وار غوښتي وو، چې په خپلو اولادونو

رحم وکړي او لـه جنګ نـه لاس واخلي او سکندر تـه تسلیم شي، خو هغه د هغې زارۍ نـه منلې او ور تـه یې ویـل چې ده تـه "مرګ له تسلیمۍ نه لږ دردناک دی[۷۳]"

حقیقت چـې هـر څـهٔ وي، سـپتامنز د نـن ورځې پـه اصطلاح دغسې یـو ګوریلایي قومنـدان و، چـې د خپلـواکۍ د مـدافعانو پـه ملاتـړ یـې د سکندر "نـه ماتېـدونکی" پوځ پـه باختر او سـغدیانه کې تـر دوو کلونو نـه ډېـر ټـال کـړ او ډېـر یـې ترېنـه لـه منځـه یـووړل. د نـړۍ دغـه نـامتو قومنـدان هغومره چې لـه سپتامنز نـه ستونزې لیـدلې دي، لـه بـل چـا نه یې نه دي لیدلي.

د سپتامنز پـه مـرګ سـره مـنظم مقاومـت لـه منځـه لاړ، خـو پــه بدخشــان او سـغدیانه او ځینــو نـورو ځـایونو کـې دغسې سختې غرنـۍ سیمې لا هـم وې، چـې لویـانو یـې د سکندر واکمني نـه منلـه. د بدخشـان پـه غرنیـو حصـارونو کې ځلور دغسې لویـان وو، چې پـه خپلـو لوړو او ټینګـو کلاګـانو کـې یـې ځانونـه خونـدي لیـدل. سـکندر د مخزېـږدې ۳۲۸ کـال پـه سره ژمي کې پـه پـای کې پـرې غالـب شو، خـو "پـه دغــه مــارش کــې یــې نــږدې دوه زره ســر تېري د ســړو او نمونیـا نه لـه لاسه ورکـړل" بـل غرنی حصـار د "سغدیانې غـر" و چـې نـه لانـدې کېـدونکی ګڼـل کېـده او د بلـخ یـوه مشـر اوکسـیار تز (Oxyartes) خپـل سـر تېري لـه خـوراکي ځیزونـو او خپلــې کــورنۍ ســره هلتــه ځــای پرځــای کــړي وو. دوی

دغــومره ډاډه وو چــې د ســکندر د پیغــام پــه برابــر کــې پــه ریشــخند ســره ځــواب ورکــړی و، چــې دوی بــه "یــوازې وزر لرونکــو ســر تېرو تــه تسـلیم شــي" او چــې د ســکندر انجینــران او ډېـر نـور پــه شـپه کـې غـره تـه وختـل دوی بیـا ور تـه تسـلیم شول [۷۴].

ســکندر پــه دې ډول لــه درې کلــو جګــړې کولــو او ســختو ســتونزو لــه ګــاللو او د ډېــرو انســاني تلفــاتو لــه ورکولــو نــه وروســته پــه مخزېږدي ۳۲۷ کــې پــه دې بریــالی شــو، چــې بــاختر یــانې بلــخ، بدخشــان، هــرات او تــر ســردریا پــورې سـغدیانه لانـدې کـړي. ده د خپلـې واکمنـۍ د خونـدي کولـو لپـاره یـو لـړ نـوي کارونـه وکـړل او پخـواني یـې سـر تـه ورسـول. غـټ کـار یـې هغـه شـپږ لـویې نظـامي چـونۍ یـا حصـارونه وو، چـې د سـکندریې پـه نامـه ورو ورو ښـارونه او د سـوداګرۍ د ودې لامـل شـول. پـور تـه یـادې شـوې سـیمې د پخـوا پـه شـان د بخـدي یـا بکتریـا نـه تـر لاس لانـدې سـیمې وې، چـې یـوازې اریـن نـژاد خلـک پکـې اوسـېدل او سـکندر د بخـدي نــوی والــي امینتــاس (Amyntas) تــه یــې لــس زره پلــي سر تېري او درې نیم زره سواره تخصیص کړل.

د سـکندر بـل کـار دا و، چـې د بـاختر او سـغدیانې لـه لـوړو کورنیـو څخـه یـې دېـرش زره ځوانـان راټـول کـړل او مقـدوني ډولـه نظـامي روزنـې لانـدې ونیـول پـه دغـه مقصـد چـې اوس بـه یرغمـل او وروسـته بـه پـوځي افسـران وي. سـکندر دوی

دغـومره مهـم ګڼـل، چـې هغـوی یـې خپـل "ځـای ناسـتي" ونومـول یـانې هغـوی چې د افسـرانو پـه توګـه بـه د مقـدوني سـاتونکو ځایونـه نیسـي. د سـکندر بـل اساسـي مـدني نوښـت دا و، چـــې د بـــاختر د یـــوه محلـــي واکمـــن اکســـیار تز (Oxyartes) لـه لـور رخشـانې سـره یـې پـه خاصـو مراسـمو سـره واده وکـړ، لکـه چـې وروسـته د هغـه ځـای ناسـتي سـلوکوس نیکـاتور د سـپتامنز لـه لـور اپامـه (Apama) سـره واده وکـړ او د دوی یــو زوی بیــا پــه یونــان- بــاختري دوره کــې پاچــا شـو[۷۵]. دا ټـول پـه دغسـې حـال کـې چـې سـکندر پـه دغـو سـیمو کـې ډېـرې سـتونزې لیـدلې او ډېـر سـر تېري یـې لـه مېنځـه وړل شـوي وو او عنعنـه پـال افسـران یـې ناراضـي وو. سره لـه دې هـم سـکندر پـه دغـو او نـورو کـارونو سـره د لانـدې شـــویو ولســـونو او یونانیـــانو تـــر مېنځ د برابـــرۍ او خپلـــوۍ اړیکـي ټینـګ کـړل، کـه څـه هـم اسـتاد یـې ارسـطو غیـر یونانیـان "بربریـان" ګڼـل. سـکندر د بـل کـال د پسـرلي پـه اخـر کـې لـه زر اسـپه (بلـخ) نـه د هنـد پـه لـور وروسـته لـه هغـه روان شـو، چـې پـه بخـدي کـې یـې خپـل شـل زره نـاروغ او ټپـي سـر تېري لـه ځـایي خلکـو سـره ځـای پرځـای کـړل. دده پـه څـه بانـدې یـو لـک پـوځ کـې لـه مقـدونیانو او یونانیـانو سره باختریـان، سـغدیانیان، سـاکا او نـور هـم ملګـري وو. پـه دې حسـاب سـکندر پـه تـاریخ کـې لـومړنی کـس کېـږي، چـې د ختیځـو او لویـدیځو ولسـونو پـه نـږدې کولـو کـې یـې نوښـت

کړی او په دغه چلند-سره یې په باختر کې د یوه نوي او ډینامیک مدنیت د هسکېدلو لپاره ډګر هوار کړی، چې وروسته به یې بیان وشي.

سکندر په ختیځه اریانه کې:

سکندر د مخزیږدي ۳۲۷ کال په پسرلي کې له زراسپه (بلخ) نه د هند په نیت له څه باندې یو لک یوناني او باختري پوځ سره روان شو او په لسو ورځو کې د کوشان کوتل له لارې له هندوکش نه واوښت او بګرام ته ورسېد، چې هلته یې دمخه یوه چاوڼۍ جوړه کړې وه. دلته د هند د تاکسیلا پاچا او نور پاچا زامنان ور ته ورغلل او د خپل رقیب د پنجاب پیاوړي پاچا پورس (Pourus) د لاندې کولو په مقصد یې د مرستې وعده ورکړه. د همدغه مقصد لپاره دوی پیلان او نور سوغاتونه هم هغه ته وړاندې کړل. سکندر د کابل سین پر غاړه ته ترڅو ننني جلال آباد ته نژدې د نیاسا (Nysa) ښار ته ورسېد، چې مؤسس یې د ډایونیسس (Dionysus) په نامه یو خدای ګوڼی ګڼل کېده او سکندر هغه په خپل حال پرېښود. سکندر دلته خپل پوځ دوه ځایه کړ، وړه برخه یې د دوه قومندانانو په سرواليۍ د خیبر له لارې د اباسین یا انډوس (Indus) ته درسېدلو په مقصد وګمارله او په خپله یې د پوځ له لویې برخې سره د کونړ (خوسپس) او

باجوړ لار ونیوله [۷۶] په کونړ ې اسپه سیان (Aspasians) او په باجوړ کې د هغو یوه څانګه ګوراییناان (Guracans) او په سوات کې یې بله څانګه اساسي نیان (Assacenians) په کلاګانو کې اوسېدل. اسپه سیان په سانسکرت کې اسواکا (Asvaka) یا اسوه غانه یادېدل، چې وروسته په اسلامي دوره کې په افغان یاد شول.

د خیبر د لارې پوځ بې له کوم خطرناک مقاومت نه په څه باندې یوه میاشت کې اباسین ته ورسېد، خو سکندر په کونړ کې له ټینګ مقاومت سره مخ شو. د مؤلف ګرین په وینا "له هغې غرنۍ سیمې نه چې دی تېر شو ګرانه وه چې جوړه وکړي او له ډېرو دغسې قوي خلکو سره مخ شو چې ځانونه یې لومړۍ درجه جنګیالي ثابت کړل. په یوې نښتې کې غشي یې له اوږې نه تېر شو او د جنګ تر پایه پورې (چې د ۳۲۷ له نومبر نه د ۳۲۶ تر فبرورۍ پورې اوږد شو) حال یې چې په دقیق ډول وښوول شي، خورا لړزنده او عصبي به بیان شي. زیاتره دیوال لرونکي ښارګوټي چې ده پرې ودانګل ددې پرځای چې خپل ورونه پرانېزي ټینګ مقاومت وښود او څه وخت چې په پای کې لاندې شول، اوسېدونکي یې د انتقام په ډول ټول له تیغ نه تېر کړل. [۷۷]" سکندر د انداکا (Indaca، انداراج ؟)، برکوټ (Birkot بریکوټ) او آري ګاین (Arigaion هرنای یا ارنوایی) ښارګوټو له لاندې کولو نه

وروسته د چترال ښار هم لاندې کړ، چې د اسپه سیو ډېر مهم ښار و[۷۸]. د اساسنیانو په ملک کې د مساګا (Massaga) ښارګوټی له څلورو ورځو نښتو نه وروسته په سختۍ سره ونیول شو او د هغه اوه زره هندي سرتېري اجیران یې، چې د اسپه سیانو واکمن استخدام کړي وو، ووژل. دوی د جنګ په اخر کې یونانیانو ته تسلیم شوي وو[۷۹]. د اساسنیانو په سیمه کې د اورنوس (Ornos) غر و، چې د اوسني سوات او بونیر خلکو ور ته پناه وړې وه. سکندر د هغو د لاندې کولو په نیت هم شو، لکه چې د سغدیانه غره کې یې هم همدغسې کړي و. یونانیان معتقد وو، چې د دوی خدایګوټو دایوني سوس (Dionysus) او هېراکلیس ډېر دمخه هند لاندې کړی وو، سکندر وغوښتل چې د هغو تقلید وکړي، بلکې تر هغونه لا زیات وکړي نو یې هلته په جګړه کې په خپله برخه واخیستله "... او تر احتیاط نه زیات له انرجي نه کار واخیست او په پای کې چې له هرې خوا نه پرې ګوزارونه کېدل، په ځمکه ولوېد." او سخت ټپي شو. اخري بری سره له دې هم د مقدونیانو شو او سکندر لومړی کس و، چې د غره سر ته وخته. د اباسین په لویدیځ کې د هغه اخري عمل ډېر زیږ و. له پلوتارک نه روایت دی، چې '...وروسته له هغه چې هغه په یوه ښار کې ورسره اوربند رکړ، پرې یې ښوول چې ولاړ شي، د تګ په وخت کې

يې پرې نابېره ودانګل او ټول يې ووژل او دغه عمل د هغه په نظامي سوانح کې د يوه داغ په شان ښتې دی، په نورو ټولو حالاتو کې هغه د يوه پاچا په شان د رواج له مخې جنګ کړی دی"[۸۰] د سکندر تاريخي بيوګرافي ليکونکی پروفيسر پيټر ګرين وايي، چې "د هندوش [هندوکش] جنګي قومونو سکندر له دغسې ډېر سخت مقاومت سره مخ کړ، چې هغه هېڅکله تجربه کړی نه و."[۸۱]

سکندر په هند کې:

سکندر د ۳۲۶ مخزېږدي کال په اپريل کې د خپل پوځ د دواړو برخو په سروالي له اباسين نه او د هند په برخه کې چې له اټک نه يو څو ميله ليرې په شمال کې پروت دی، تېر شو او د تاکسيلا نوی پاچا امفي په نظامي مرسته د پاچا پورس د لاندې کولو په نيت د پنجاب په لور روان شو. تکسيلا د اباسين او جيلم د سين ترمېنځ يو لوی ښار و او له جېلم نه اخوا د پاچا پورس علاقه وه، چې په هند کې تر ټولو پياوړی پاچا و. ده هم د ښوس په شان فکر کاوه، چې سکندر به له خپل پوځ سره د جېلم له سين نه تېرېدلی ونه شي، خو سکندر له هغه نه تېر شو، لکه چې دمخه له امو نه تېر شوی و. په هغې جګړې کې چې د پورس پاچا "پوځ او د سکندر د پوځ ترمېنځ

ونښتله، د هند له پوځ نه نزدې شل زره پلي او درې زره سواره تلف شول. یونانیانو هم تلفات ورکړل. په پای کې پاچا پورس سکندر ته تسلیم شو او د دواړو ترمېنځ روغه وشوه او دواړه سره مخامخ شول. پورس د سکندر د یوې پوښتنې په برابر کې چې اوس څه درسره وکړم وویل چې "دغسې سلوک راسره وکړه، چې یو پاچا یې باید وکړي." سکندر بیا وپوښته، چې که کوم بل څه رانه غواړې؟ په ځواب کې یې واورېدل چې "زما په دغې غوښتنې کې هر څه پراته دي." سکندر په دغه ځواب سره خوښ شو او پاچایي یې بېرته ورته ورکړه[۸۲].

د غالب او مغلوب پاچایانو دغه محاوره د احمد شاه دراني او د پنجاب د مغلو مغلوب وایسرای میر معین الملک محاوره راپه یادوي، چې څه باندې دوه زره کاله وروسته له هغه لاهور ته نزدې شوې وه. معین الملک د احمد شاه ددغې پوښتنې په ځواب کې، چې که زه ستا لاس ته درغلی وای، څه به دې راسره کړي وای؟ وویل چې "ما به دې سر پرې کړی او هغه به مې خپل شاهنشاه ته استولی وای." احمد شاه بیا وپوښته، چې اوس چې ته زما په لاس کې یې څه درسره وکړم؟ هغه بیا وویل چې "که سوداګر یې خرڅ مې کړه، خو ته پاچا یې (یو عادل او زړه سواندی پاچا) احسان راسره وکړه او ومې بښه." احمد شاه همدغسې وکړل[۸۳].

خو سکندر د خپل بري په هسکه او د ځوانۍ په قوت کې د خپل پوځ په برابر کې مغلوب شو له جنګ نه ستومانو او له خپل وطن نه مسافر سر تېرو او افسرانو یې نور نه غوښتل جنګ وکړي او دمخه ولاړ شي. سکندر ډېر کوښښ وکړ، چې هغوی له خپل عزم نه واړوي، خو بریالی نه شو که څه هم د اوږدې وینا په ترڅ کې یې ورته وویل چې تاسې زما په قومندانۍ ډېر هېوادونه لاندې کړي او نږدې ده چې ټوله نړۍ ونیسو او "... دغسې امپراتوري به هېڅ پولې ونه لري، خو هغه چې خدای د ټولې نړۍ لپاره ټاکلي دي." دا یې هم ورته وویل، چې "لاندې شوې نړۍ په تاسو پورې اړه لري، د شتمنۍ زیاتره برخه یې لا دمخه د تاسو په لاسونو کې لوېږي او هغه وخت چې ټوله اسیا لاندې شي، زه به له دېنه هم وړاندې لاړ شم چې یوازې ستاسې غوښتنې پوره کړم. له هغه نه چې تاسې خیال کوئ ډېر شته او قدرت به ولرئ. زه به هغوی چې پاتې شي، د هغو د رخې وړ وګرزوم چې غواړي ستانه شي."

کوي نس (Coenus) یوه افسر د نورو له خوا د اوږدې مودې وینا په ترڅ کې د ټولو د ګټې او مصونیت په خاطر وویل، چې ټول موجود پوځیان "... له تا سره د جنګ خطرونه او سختۍ ګالي او له هغو نه ځیني وژل شوي، ځیني چې په زخمونو سره معیوب شوي وو، د اسیا په بېلو

ښېلو برخو کې پاتې شوي دي او ډېر نور له ناروغۍ نه مړه شوي دي او په دې ډول له هغه لوی پوځ نه کم پاتې شوي او د یو څو نورو روغتیا او پخوانی قوت او عزم له منځه تللی دی. دوی هر یو په ټینګه غواړي خپل پلار او مور یا خپله مېرمن او بچیان، که ژوندي وي، ووینې. ټول د خپل کور اشنا خاوره غواړي په دې هیله... چې له سره یې ووینې او ژوند وکړي، نه په غریبۍ او بې نومۍ سره، د پخوا په شان، بلکې په هغې خزانې چې د تا له برکته یې ګټلي په ښه نامه او شتمنۍ سره. کوښښ مه کوه ددغسې کسانو قومنداني وکړې، چې نه غواړي درپسې لاړ شي، که د هغو زړه درسره نه وي، ته به د هغو پخوانۍ زړور تیا یا پخوانی روح ونه مومې... صاحبه! که تر هر څه لوړ یو څیز وي، چې یو بریالی کس پرې پوه شي، هغه دا دی چې څه وخت پر ځای ودرېږي.»(۸۴)

د سکندر وروستی وخت:

سکندر بیا نه یوازې "پر ځای ودرېد" بلکې پر شا ولاړ او په سره اوړي کې د بلوچستان د ګاکرو له پاسه د مقدونیې په لور روان شو او وروسته له هغه چې په دغې سختې لار او تودخې کې یې ډېر سر تېري هلاک شول، بابل ته ورسېد. تر هغه دمخه د سوسه (Susa) په ښار کې د باختر او فارس ملکونو له لوړو کورنیو نه په یوه روایت

نهه زره او په بل روایت لس زره نجونې د پوځ سر تېرو او افسرانو ته په لوړو مراسمو سره واده کړې. د داریوش یوه لور یې له ځان سره او د هغه د کورنۍ نورې نجونې او داسې هم د نورو لوړو کورنیو نجونې یې له خپلو افسرانو سره جوړه کړې، چې په هغو کې د سپتامنز لور اپامه هم وه، چې سلو کوس نیکه تور ته یې واده کړه. وروسته په بابل کې یې خپل وطنوال په دې ډول مخاطب کړل:

"غواړم دریاده کړم چې هغه وخت چې زموږ په خدمت کې شامل شوئ، ستاسې حال څنګه و؟ اول به د خپل پلار له وخت نه شروع وکړم، هغه وخت چې هغه موندلی تاسې خوار، بې وزلې او کوچي خلک وئ، چې د غرو په لمنو کې مو وړې رمې پیولې، چې هغه مو د غرنیو ګاونډیو قومونو په مقابل کې له جنګ نه پر ته ساتلی نه شوې، هغه هم زیاتره وخت په نابریالي ډول. د اغوستلو لپاره هغه د پوټکو پرځای کالي درکړل او له سپېرو غرو نه یې ښېرازو هوارو ته ښکته کړئ او در ته یې وښووله چې له دغو قومي خلکو سره وجنګېږئ، ددې لپاره چې مجبور نه اوسئ د خپل ژوند د خوندیتوب لپاره سختو ځایونو ته پناه یوسئ. هغه ښارونو ته راوستلئ، عادل قانونونه او ضابطې او مدني رواجونه یې درکړل. په دغو بربریانو باندې یې واکمن کړئ، یانې هغوی چې تل یې زورولې، ځپلې او مریې کولئ او تاسې یې له لاس لاندې

کسانو څخه خپلواکي ته ورسولئ " سکندر وروسته له هغه چې د خپل پلار له خوا د یونان د لاندې کولو قصه وکړه، په خپلې قومندانۍ سره یې د هخامنشي امپراتورۍ، مصر، باختر، سغدیانې او هند دلاندې کولو بیان وکړ.

"ما له خپل پلار نه د سرو او سپینو زرو یو څو جامونه او د شپېتو تالانو (Talents) یوه خزانه او پینځه سوه تالان پور په میراث موندل. اته سوه نور تالان مې پور کړل او له دغسې هېواد نه روان شوم، چې حتی تاسې یې مړولی نه شوئ." اوس "مصر، سایرین (Cyrene) چې بې له جنګ جنګ نه مې ترلاسه کړل، ستاسې دي. سوریه، فلسطین او بېئن النهرین ستاسې دي. د بابل، باختر، سوسه او د لیدیا شتمني، د پاړسیانو شتمني او د هندیانو شتمني ټولې ستاسو دي او سرخلاصې سمندر ستاسو دی. له تاسو نه والیان، جنرالان او لوی واکمنان هسک شوي دي. زه له دغو ډېرو غنیمتونو نه، له دغه تاج او زېړې چپنې نه پرته څه لرم؟ ما هېڅ شیز د ځان لپاره ساتلی نه دی. له تاسو نه هیڅ څوک له دغو شتمنیو نه پرته چې تاسې لپاره ساتل کېږي، زما شخصي خزانې ته ګوته نیولی نه شي. زه د هېڅ شیز ساتلو لپاره اړتیا نه لرم، ځکه چې زه هغه څه خورم چې تاسې یې خورئ. د تاسو په شان خوب کوم. په رښتیا کوم خواړه چې زه یې خورم زیاتره وخت

نظر د تاسو له خوړو نه چې ښه دي، لا ساده دي او زه پوهېږم چې زياتره وخت زه هسې ويښ ناست يم، چې وګورم تاسې په ارامۍ او مصؤنيت سره خوب وکړئ له تاسو نه ځينې ګيلې کوي، چې ستونزې او سختۍ مو ګاللي دي، آيا له تاسو نه ثوک ويلی شي چې تاسې هغه ستونزې ګاللې دي چې ما نه دي ګاللي؟ له تاسو نه ثوک ويلی شي، چې هغه زما لپاره ډېرې سختۍ تېرې کړي نظر دېته چې ما يې په اړه سختۍ ګاللي دي؟ راځئ اوس هر يو چې له تاسو نه زخمونه لري ځان لوڅ کړي او زه به خپل زخمونه وښييم. زما د بدن هېڅ برخه البته د مخې برخې له داغونو نه خالي نه ده او نه داسې وسله شته چې زما په بدن باندې يې نښې نه وي پرې ايښي. زه د لاس په لاس جګړه کې په توري سره ټپي شوی يم، زه په غشو او د منجليقونو په ګوليو سوری شوی يم، زه بيا بيا او ټول ستاسې په خاطر په کاڼو او سوټيو وهل شوی يم. ما ستاسې د ودونو لپاره جشنونه نيولي، لکه څنګه چې مې د خپل واده لپاره جشنونه نيولي دي او د تاسې ډېرو ماشومان به زما د ماشومانو خپلوان وي[۸۵]" خو دده د وينا اخري برخه رښتيا نه شوه، ځکه چې دی په همدغه بابل ښار کې د مخزېږدي ۳۲۳ کال د جون په دیارلسمه د دره دېرش کلونو په منګ په ظاهر کې د شديدې تبې له امله مړ شو.

په نړۍ کې د سکندر په شان قومندان، هغه هم ځوان قومندان، تېر شوی نه دی. ده د خپل وخت نژدې ټوله معلومه نړۍ په لنډې مودې کې لاندې کړه. په هغو یې هېڅ رحم نه کاوه، چې ورسره جنګېدل او مغلوبېدل. څنګه چې ده بېحسابه جګړې ګټلې، بېحسابه انسانان هم وژل شوي دي، که څه هم هغوی یې ښسل چې ورته تسلیمېدل. له بلې خوا ده په بابل کې د یوې سترې غونډې په ترڅ کې د مغلوبو او غالبو ولسونو د زرګونو نارینه او ښځینه ځوانانو په جوړه کولو سره ددغو ولسونو ترمېنځ د "پخلاینې او اتحاد" بنسټ هم کېښود، په دغه مقصد چې "د لاندې شویو او فاتحانو ترمېنځ توپیر له منځه یوسي."[۸۶] ده لا دمخه په باختر کې د همدغه مقصد د واقعي کېدلو په لور عملي ګامونه اخیستي وو، چې نتیجه یې هلته د یوه نوي ډینامیک مدنیت هسکېدنه شوه. په واقع کې دده په یرغلونو سره د ختیځ او لویدیځ ترمېنځ د لومړي ځل لپاره د سوداګرۍ او پوهاو لار خلاصه شوه، خو دده د خپلې وینا له مخې ده مغلوب ولسونه لوټ کړل، په دغه مقصد چې خپل خوار مقدونیان او یونانیان شتمن کړي، نو د ساکا مشرانو هغه وینا سمه وختله چې ورته یې ویلې وو، چې "ته لومړی کس یې چې له حد نه د ډېرو شیزونو په لرلو سره دې ولږه پیدا کړې ده." له دې ټولو سره سره یا د هغو له امله

سکندر او کارونه یې اوس هم د معما په شان دي او تاریخپوهانو ددغې معما د پوهېدلو په مقصد ډېر اثار کښلي او لا یې هم کاږي. سکندر په نړۍ کې د هغو له ډلې نه دی، چې په اړه یې بیخي ډېر آثار خپاره شوي دي. په خاص ډول د یادونې وړ ده، چې د سکندر له امله د اریانه د ولسونو تاریخ د لومړي ځل لپاره ډېر روښان شو، خو تراوسه په قانع کوونکې توګه یقیني شوې نه ده، چې سکندر ولې دغسې نه فکر کېدونکي کارونه وکړل، چې یې وکړل.

یونان- باختري دولت:

د سکندر له مړینې نه زر وروسته "سپېڅلی اتحاد" له منځه لاړ او امپراتوري یې له یو څه کړکېچ نه وروسته د هغه د څلورو جنرالانو ترمنځ ووېشل شوه. مقدونیه او یونان د کساندر (Cassander)، مصر د بطلیموس (Ptolemy)، تریس او وړه اسیا د لای سماکوس (Lysmachus) او بابل، پارس، باختر د سلوکس نیکاتور (Selecuz Nicotar) شول. په دې ډول نیکاتور چې د بابل والي و، په ۳۱۲ کې د سکندر د امپراتورۍ د پراخې برخې واکمن شو، خو په مخ زیږدي ۳۰۵ کې مجبور شو چې د هندوکش ختیځې خوا سیمې د هند پاچا چندرا ګوپتا موریا ته پرېږدي، چې د سکندر له مړینې نه

وروسته پاچا شوی او د پتالي پوتره یا پتنه ښار یې مرکز گرزولی و. ده د نیکاتور ټول هغه کوښښونه شنډ کړل، چې د امپراتورۍ د ختیځو برخو د خوندي کولو لپاره یې کول. د یوه تړون له مخې نیکاتور ومنله، چې د پینځه سوه پیلانو په عوض دغه سیمې د گد روسیه (بلوچستان) په گډون چندراگوپتا ته پرېږدي. سربېره له دې هم د موریا کورنۍ په گندهارا یانې کابل او کندهار باندې حاکمه شوه. په دې ډول د هندوکش غرونه د سلوکوس او د موریا کورنۍ ترمینځ پوله شول. دغه امپراتوري د چندرا گوپتا د لمسي، اشوکا په دوره کې له هرات نه تر بنگال او میسوري پورې پراخه وه او بودایي دین هم پکې خپور شو. بودیزم حتی په چین کې هم د مذهبي ډلو په کوښښ سره لار وموندله، خو د اشوکا له واکمنې وروسته د موریا امپراتوري چې د هند لومړۍ امپراتوري وه، مخ په ځوړ شوه او په مخ زیږدي ۱۸۵ کې له ۱۳۶ کلونو عمر نه ورسته له مینځه لاړه. د چندرا گوپتا تر وخت پورې د هندیانو ژبه، سانسکرت یوازې ویل کېده او له هغه وروسته ولیکل شوه[۸۷].

باختر ته د نیکاتور توجه هم هغومره ډېره وه، لکه د سکندر چې وه. دی هم د سکندر په شان د باختریانو زوم و او په هغه برسېره ډېر یونانیان او مقدونیان لکه چې دمخه ویل شوي، په باختر کې پاتې شوي وو. لکه چې

ويل شوي سکندر برسېره پر دې چې شل زره ټپي او ناروغ يونانيان يې له ځايي خلکو سره پرې ايښي و، د باختر او سغديانې له لوړو کورنيو ښځه يې د پرش زره ځوانان نظامي خدمت ته جلب کړي وو. برسېره پر دې په اريا (هرات)، اراکوزي (کندهار)، بلخ (بکترا) او داسې يې هم په سغديانه کې يو لړ نظامي چوڼۍ جوړې کړې وې، چې هغه ورو ورو په ښارونو بدلې شوې او يونانيان پکې اوسېدل. سلوکوس (۳۱۱-۲۸۱ مخزېږدي) او د هغه ځای ناستي زوی انتياکوس (Antio chus) په باختر کې د يونانيانو ځای پر ځای کولو ته لا هم دوام ورکړ. دوی د نويو ښارونو بنسټ هم کېښېښود چې په دغه عمل سره يې د يوناني کولو حرکت پياوړی کړ. ددغه حرکت غټه بېلګه د آی خانم ښار دی، چې په ختيځ باختر کې د امو او کوکچې سينونو د يوځای کېدلو په برخه کې په مخزېږدي ۳۰۰ کې يې بنسټ کېښېښودل شو. بنسټ ايښودونکی په خپله نيکاتور و. دغه ښار هم د يوناني ښارونو په شان د يوې جګې غونډۍ په اړخ کې ودان شو اصلي نوم يې يوناني و، چې تراوسه هم معلوم شوی نه دی. ښار د يونانيانو او په خاص ډول د هغو د واکمنې ډلې لپاره جوړ شوی و او هغه ځانګړ تياوې يې لرلې، چې يوناني ښارونو لرلې لکه د واکمن ماڼۍ، جمنازيېم، تياتر، پراخ انګړونه او ډېرينې پنې ستنې[۸۸].

آی خانم د باختر مرکز شوی و، چې والي يې له هغه نه د سلوکوس تر لاس لاندې باختر او سغدیانه اداره کوله. مهمه دا ده، چې د باختر والي دیودوتس (Diodotus) په مخزېږدې ۲۵۶ کې باختر خپلواک اعلام کړ او په دې ډول يې د یونان- باختري خپلواک دولت بنسټ کېښېښود، چې څه باندې یوه پېړۍ یې په باختر کې عمر وکړ. دغه دولت چې په شمال کې ډېر ځایونه د مرو په ګډون له لاسه ورکړل، د ختیځ په لور یې ډېر پرمختګ وکړ. نه یوازې د هندوکش د سهیل ټولې ځمکې یې د اریا (هرات) په ګډون د موریا له واکمنو نه ونیولې، د مخزېږدې ۱۹۰ او ۱۸۰ کلونو ترمېنځ يې د شمالي هند لویه برخه هم لاندې کړه، خو واکمنو یې ونه شو کولی دغه پراخ ملکونه سره یو موټی وساتي، ځکه چې په دوی کې دوه واکمنې کورنۍ هسکې شوې: د ډیمتریوس (Demetrius) کورنۍ په شمالي هند کې او د یوکراتیدس (Eucratides) په باختر کې. "دغه وېش په ختیځ کې د یونان واکمنې د خوندي ساتلو د هیلې لپاره د مرګ ژېپره شوه" دا په دغسې حال کې چې سرتېري یې چې یوناني وو، وار په وار په جنګونو کې له لاسه ورکول، بې له دې چې نوي یوناني ملاتړان ترلاسه کولی وشي، نو واکمنان یې کمزوري کېدل[۸۹]. په پای کې، چې زر به ولیدل شي، په یونان- باختري دولت باندې د مرګ

ځپېړه لـه بانـدې نـه حوالـه شـوه، لکـه چـې پـه هخامنشـي امپراتـورۍ بانـدې هـم دغسـې شـوي و خـو يونـان-بـاختري ښـه پرمختللـې او روښـانه دوره وه. هغـه د زرو ښـارونو پـه نامـه يادېـده، لـه زراعتـي او کليـوالي حـال نـه تېـره شـوې، مـدني او ښـاري دورې تـه رسـېدلې وه. پـه دغـې دورې کـې محلـي او ترانزيتـي سـوداګري وده کـړې وه، چـې لـه املـه يـې نقـره يـي سـکې پرېمانـه پـه چلنـد کـې وې. ددغـه نـوي مـدنيت ترڅنګـه د باختريـانو او ښـاري يونانيـانو او د کليـو او بانډو خلکـو پـه دغسـې فضـا کـې سـره ګـډ ژونـد کـاوه، چـې د اروپايـانو او اسـيايانو د ورورۍ او همکـارۍ لـوړه بېلګـه ګڼـل شـوې ده. د مؤلـف هولـټ پـه وينـا "د نولسـمې پېـړۍ اروپـايي پوهـانو پـه بـاختر کـې د لرغـونې نـړۍ ډېـر ښـه اړخونـه مونـدل" ځينـو لا د بېلـو کلتورونـو د خلکـو تـرمېنځ دغـه ورورې لېږ. تـر لـوړه پـه ځينو برخـو کـې داسـې ګڼلـه، چـې نـړۍ يې د عيسويت د هسکېدلو لپاره هواره کړې وي[۹۰].

پـارتيـه:

د پـارت دولـت، چـې د يونـان- بـاختر پـه لويـديځ کـې هسک شـو، د وروسـتي پـه زيـان تمـام شـو، کـه څـه هـم هغـه ورتـه د سـلوکيدي خطـر مخـه نيـولې وه. پار تيـه د دامغـان، شـاه رود، جـوين، سـبزوار، نيشـاپور، طـوس، ترشـيز لـه سـيمو او د هريـرود لـه حوضـې نـه جـوړه وه[۹۱]. دا هغـه سـيمه

وه، چې په منځنیو پېړیو کې د خراسان په نامه یاده شوه. پارتیه دوه کاله وروسته له هغه په مخزیږدي ۲۵۴ کې سر هسک کړ، چې د یونان-باختري دولت په بلخ کې د دیودوتس په سروالۍ په واک رسېدلی و. د پارت د دولت د بنسټ ډېره ارساس (Arsaces) ایښې وه، چې په ارساک (Arsak) یا ارشاک یادېده. دی د پرنای (Parnae) څانګې مشر و، چې د پووندہ دهای (Dahae) قوم یوه برخه وه او هغه مساګیتا (Massagetae) ته منسوب وه. دوی چې په اصل او نسب کې ساکاوو د کسپین او ارال ترمېنځ سیمو کې اوسېدل[۹۲]. د ګرشمن په وینا "د ایران په خاوره کې د پارني نوتل د ستي [ساکي] قومونو د هغه لوی حرکت مخکښ ګڼل کېدلی شي، چې یوه پېړۍ وروسته د هغو یرغل ایراني [د پارس] دولت نسکور کړ او د یونان-باختري واکمني یې ختمه کړه."

په هر حال د پارت واکمني اول تر څه حده د ارساک د ورور تیریداتس (Tiridutes) او په پوره ډول د متریداتس (Metridates) په پاچایي کې په یوې امپراتوري بدله شوه. ددغې کورنۍ هر پاچا د پارتیا د مؤسس ارساس (Arsases) په لقب یادېده او وروستي پاچایي ارته بانوس (Arta banus) د دېرشم ارساس لقب درلود. لومړی متریداتس له مخزېږدې ۱۶۰ نه تر ۱۴۰ پورې ماد، ایلام، پارس، کاراسین (Characene)، بابل،

اثوریه په لویدیځ کې او ګډ روسیه او ممکن هرات او سیستان په ختیځ کې لاندې کړ. په دې ډول د پارت امپراتوري په اروپا کې د روم د امپراتورۍ رقیبه شوه، چې د سلوکوس امپراتوري یې لاندې کړې او په خپله یوه لویه امپراتوري جوړه شوې وه، خو هرات او سیستان چې د مخزېږدې لومړۍ پېړۍ پورې د پارت د امپراتورۍ یوه برخه وه، له هغه وروسته د ګوندوفاریس (Gondophares) په مشرۍ خپلواک شو. دی چې په ختهه ساکاو له سیستان نه تر اباسین نه اخوا پورې یې دغسې یوه لویه امپراتوري جوړه کړه، چې تر زېږدې درېیمې پېړۍ پورې پرځای وه، چې له هغه وروسته ساسانیانو لاندې کړه، د ساساني اردشیر پاچا د پارتیه وروستۍ پاچا ارتبانوس په له مېنځه وړلو سره د پارتیه امپراتوري په زېږدي ۲۲۴ کې ختمه کړې وه[۹۴].

د چین د لوی دېوال بشپړېدل او په باختر باندې د هغه اغېزې:

په اصل کې دا د چین د لوی دېوال بشپړېدل و، چې د یونان-باختري دولت د نسکورېدلو لامل شو. دغه دېوال د چین په نامه د واکمنې افسانوي مؤسس شهه هوانګ تي (Shih Huang Ti) په دوره کې په ۲۲۰ مخزېږدي کې بشپړ شو. چینایان له ډېر پخوا نه د دفاعي دېوالونو په

جوړولـو معتقـد شـوي او پـه شـمال او شـمال لويـديځ سـرحدونو کې يې ډېر دېوالونـه درولـي وو. شـه هوانـک ټـي پاچا هغـه تـرميم او نـور هـم پيـاوړي کـړل او لـه يـوه بـل سـره ونښلول، چې ټـول اوږدوالـی يـې څـوارلس سـوه ميلـه شـو. دغـه دېـوال دغـومره پـراخ و، چې د سـړک پـه ډول ترېنـه کـار اخيسـتل کېـده او پـه ټـول اوږدوالـي کـې يـې د څـارنې دغسې برجونـه جـوړ شـول، چې د لنـدو دوه غشـو پـه انـدازه سره ليـرې وو، پـه ورځ کې د دود پـه علامـو او پـه شـپه کې پـه رڼـا سـره د يرغلګـرو خبـر ورکـول کېـده. هغـه ددغسې سـتر ديـوال لپـاره د بزګـرو، جنګـي بنـديانو، ګـدايګرو، جانيـانو او مريـانو لـه بيګـار نـه اسـتفاده وکـړه. فکـر کېـږي، چې يـو ميليـون انسـانان بـه د هغـه پـه جوړېـدلو کې تلـف شـوي وي.[۹۵] د چـين کـورنۍ نـه وروسـته د هـان کـورنۍ واکمنـه شـوه او واکمنـي يـې څلـور پېـړۍ اوږده شـوه. د دېـوال درولـو اصلـي موخـه پـه چـين بانـدې د مغلـي پوونـده قومـونو د يرغلونـو او ورانيـو مخنيـوی و. د هسـيونګ نـو (Hsiung Nu) قـوم چې وروسـته پـه هونـانو (Huns) يـاد شـول او د تـرک- مغـولي خلکـو يـو لـوی پوونـده قـوم وا و پـه ختيځـې سـايبيريا کې اوسېدل، لـه هغـه وروسـته د لويـديځ پـه لـور مخـه وکـړه. دوی د مخزېـږدې دربيمـې پېـړۍ پـه نيمـايي کـې سـره يـو مـوټی شـول او د شـان-يـو (Shan Yu) پـه مشـرۍ يـې يـو پياوړی ولس جوړ کړ.[۹۶]

یوچیان یا کوشانیان:

د چین د یوال په بشپړېدلو سره دغسي پېښې په یوې بلې پسې وشوې، چې له امله یې تر باختر او هند پورې ډېر ولسونه له خپلو مېشت ځایونو نه بېځایه شول. په پیل کې هونانو په مخزیږدې ۱۷۷ کې د لویدیځې کانسو (Kansu) په یوچیانو (Yue Chih) ودانګل او هغوی یې اړ کړل، چې د لویدیځ پر لور کوچ وکړي. د دوی وړه ډله یا واړه یوچیان د تبت شمال ته او لوی یوچیان منځنۍ اسیا ته د ایلې درې ته وکوچېدل. څو کاله وروسته یوچیان د هونانو او ووسون (Wusun) قوم په ګډون مجبور شول د جنوب په لور مخه وکړي او د خپلې مخې کوچي قومونه پرار ته اړ کړي. په دې ډول د تارم سیمه د لومړي ځل لپاره د ترکمن-مغلي قوم هان شوه[۹۷]. ددغه حرکت په لړ کې یوچیانو د ساکا په قومونو باندې لنګر واچوه او سغدیانه یې ترېنه ونیوله او د ساکا قومونه له آمو نه تېر شول او باختر یې ترلاسه کړ. په دغه وخت کې په یوچیانو او ساکا پورې اړوندې پېښې رڼې نه دي، خو دغومره څرګنده ده چې ساکي قومونو باختر د هغه له واکمن هلیوکلیس (Heliocles) نه د مخزیږدې ۱۴۰ او ۱۳۰ کلونو ترمنځ ونیوه او د آی خانم ښار پاچایي ماڼۍ یې په ۱۴۵ کې وسوزوله، په داسې حال کې چې یوناني اوسېدونکي یې له ښار نه دمخه وتلي وو. د شاوخوا محلي

خلکـو د ښـار ودانـی وښیـولې او د پـرار شـویو شـتمني یـې خپلـې کـړې. څـه وخـت وروسـته د چیـنـي ترکسـتان یوچیـانو هـم پـه آی خـانم ودانګـل او وران یـې کـړ. یـوازې پـه غونـډۍ بانـدې د آی خـانم حصـار پـاتې و، چـې پـه هغـه کـې د تیموریانو تر وخته پورې ژوند کېده[۹۸].

سـاکي نـامتو قومونـو، چـې بـاختر لانـدې کـړ د سـترابو د لیکنـې لـه مخـې دا دي: آسـي (Asii) یـا اسـیوبي (Asioi)، پاسـیه نـوی (Pasionoi)، توخـاروی (Tokhario) او سـاکارالای (Sakaraulai). دوی ټـول د سـردریا (Jaxartes) د شـمال لـه ملکونـو څخـه وو. یـوازې توخـاروی د یوچیـانو زړی شـمېرل کېـدلی شـي[۹۹]. د امـو سـین شـاید پـه همدغـه وخـت کـې د سـاکا د یـوه ټبـر هامـا ورګـه څخـه د هـامو یـا آمـو پـه نامـه یـاد شـوی وي. آمـو یونانیـانو دمخـه لـه وخـش نـه (Wakhash) څخه په اکسس (Oxus) اړولی و[۱۰۰].

یوچیـانو هـم پـه خپلـې نـوې مېنـې سـغدیانه کـې ډېـره توختـه ونکـړه، پـه مخزېږدي ۱۲۶ کـې لـه آمـو نـه تېـر شـول، آی خـانم یـې نـور هـم وران کـړ او بـاختر یـې لـه سـاکا قومونـو نـه ونیـوه. زیـاتره سـاکا بیـا پـه درنګیانـه او اراکوزیـه وربښـکته شـول پـه کومـو کـې چـې سـاکا دمخـه مېشـته شـوي وو. درنګیانـه د سـاکا پـه مېشـته کېـدلو سـره اول پـه ساکسـتانه او بیـا پـه سیسـتان یـاد شـو او سیسـتان د دوی دایمـي هېـواد شـو. سـاکاوو وروسـته کابـل او پنجـاب هـم

لاندې کړ او کله چې په هند کې یوچیان پرې لاس بري شول، دوی بیا مالوان او ګجرات ته لاړل او هلته یې تر زېږدي څلورمې پېړۍ پورې واکمني وکړه[۱۰۱].

په باختر کې د یوچې د لوی ټبر پینځه څانګې ځای پرځای شوي وي، دوی چې په اصل کې سپین پوټکی اریایي وو، د ساکا لوی ټبر ته منسوب وې. د هرې څانګې مشر یابغو (Yabghu) په خپلو یوچیانو، باختریانو او یونانیانو باندې واکمني کوله. باختر دوی سره وېشلی او د ځايي مشرانو په مرسته یې اداره کاوه. څه باندې نیمه پېړۍ وروسته د زېږدي لومړۍ پېړۍ په نیمایي کې د کوی- شانګ (Kuei-Shaung) د څانګې مشر، کجولو کدفیزس وکولی شول ددغو څانګو مشران سره یو موټی کړي او د یوه دولت بنسټ کېښېږدي. له هغه وروسته دغه دولت د نورو ملکونو په لاندې کولو سره د کوشان امپراتوري شوه. پاچا کدفیزس وروسته د هندوکش په سهیل کې کې پن (Ki-Pen کاپیسا)، کاوفو (کابل) د یونان- باختري وروستی پاچا هرمایوس (Her maeus) او غزني او داراکورني شمال سیمې له پهلوایاونه ونیولې (هندیانو پارتان د پهلواها په نامه یادول). هرمایوس د هندوکش په سهیل کې د یونان- باختري دولت وروستی پاچال ګڼل کېږي. کدفیزس تر اباسین پورې ټولې سیمې لاندې کړې او وروسته له ۳۸ کلونو پاچایي نه مړ

شو دده د دورې سکې دغومره ډېرې دي، چې ځينې د هغو له مخې وايي چې دده د واکمنۍ موده اتيا کاله وه. دده لمسی پاچا ويماتاکتو (Vima Taktu) په خپلو سکو کې خپل ځان (ستر ژغورونکی) (Store mergas) ښوولی[۱۰۲]. د کوشاني پاچايانو ډېر نوميالی کنشکا نومېږي، چې امپراتوري يې له ګنګا نه نيولې تر تارم حوضې پورې غزېدلې وه. په لويديځ کې يې پارتيه ګاونډې وه، خو سرحدونه يې چې د سکندر له امپراتورۍ نه وروسته ډېره پراخه امپراتوري وه د هر پاچا په وخت کې ناټاکلي او د تغيير په حال کې وه. د کنشکا پای تخت په ژمي کې پوروشاپورا (پېښور) او په اوړي کې باګرام و. د کنشکا په وخت کې بودايي دين دننه په امپراتوري کې ښه خپور شو او د مذهبي مبلغانو له لارې يې چين ته هم لار وموندله. دغه ډېره پراخه امپراتوري د کنشکا کورنۍ د پاچايانو په وخت کې د سوداګرۍ په ښې پرمختيا سره په ښه حال وه. په تېره د پاچا هوشکا (Huviska) په وخت کې چې ممکن د خپل عظمت هسکې ته رسېدلې وه، خو د پارس د ساساني امپراتورۍ مؤسس اردشېر په ۲۲۶ زېږدي د کوشاني پاچا واسيوډېوا ته ماتې ورکړه او په دې ډول يې د کوشاني واکمني ختمه کړه.

ساسانیان او یفتلیان:

اردشېر د خپل ورور پاچا شاهپور له مرګ نه وروسته پاچا شو. پلار يې پاپک او نیکه يې ساسان نومېده، چې د پارس په پلازمېنه استخر (Stakher) کې د اناهیتا (Anahita) خدای ګوټي په معبد کې مذهبي مشر و. د اردشېر پاچايي په ساساني یاده شوه، لکه د پارتا پاچایانو چې د خپلې پاچايي مؤسس ارساس لقب غوره کړی وو، اردشېر لا جنرال و چې د پارت پاچا ارته بانوس لښکرې يې په درېیم ځل جنګ کې په سوسیانه کې ماتې کړې او په ۲۲۶ مخزېږدي کې يې د پاچايي اعلام وکړ، خو دی زر له دغسې یوه پیاوړي ائتلاف سره مخ شو چې له ارمني، پارتي، کوشاني او هم له رومي لښکرو نه جوړ و، خو دغه ائتلاف له دوه کاله جنګ کولو نه وروسته له مېنځه لاړ. په داسې حال کې چې د ارمنستان خسرو نومي پاچا چې په اصل کې د ارساس له کورنۍ څخه و، مقاومت ته لس کاله نور هم دوام ورکړ. په پای کې دی هم مات شو. له هغه وروسته اردشېر ددغسې امپراتورۍ خاوند شو، چې له فرات نه تر مرو، هرات او سیستان پورې غزېدلې وه. اردشېر له څلوېښت کاله پاچايي کولو نه وروسته له هغه مړ شو، چې له پارس نه يې د پارتا د لاس په لنډولو، د باختر په لاندې کولو او د نورو دښمنانو په ځپلو سره د ساساني امپراتورۍ په نامه د هخامنشي

امپراتـوري ژونـدۍ کـړه. ځـای ناسـتی زوی یـې پاچـا شـاهپور چـې د رومیـانو او کوشـانیانو تـرمېنځ ګیـر و، پـه پرلـه پسې ډول پـه ارمنـي مسئله کې ښـکېل او تـل د کـوچي قومونـو تـر فشـار لانـدې واقـع و. چې غوښـتل یـې د قفقـاز لـه کو تلونـو څخـه واوړي او دده امپراتـوري دغـومره پیـاوړې نـه وه، چـې لـه ټولـو سـره مقابلـه وکـړي. ددغـې مقـابلې پرځـای یـې پـه کوشـاني امپراتـورۍ ودانګـل، چـې د وریښـمو او نـورو څیزونـو د ترانزیتـي سـوداګرۍ لـه املـه ښـه شـتمنه وه. د نقش رسـتم د معبـد پـه دېوال بانـدې د شـاهپور لـه قـول نـه لیکـل شـوي، چې بریـالی پـوځ یـې پېښـور چـې د کوشـانیانو د ژمـي پلازمېنـه وه، ونیولـه، د اباسـین نـاوه یـې ترلاسـه کـړه او د شـمال خـوا تـه پـه وړانـدې تـګ کـې لـه هنـدوکش نـه واوښـت او باختـر یـې لانـدې کـړ. هلتـه دا هـم ویـل شـوي، چې شـاهپور لـه آمـو نـه هـم تېـر شـو او سمرقند او تاشـکند یـې هـم ونیـول. بیـا د لویـدیځ پـه لـور تـر سوریې پورې لاړ او انتیـاک یـې هـم ونیـو، چـې د سـوریې مرکـز و. خـو پـه ۲۷۲ زېږدي کـې د هغـه لـه مړینـې نـه وروسـته پـه امپراتـورۍ کـې یـې نـاارامي پیـدا شـوه. دوه زامـن یـې یـو پـه بـل پسـې د لنـډ وخت لپـاره واکمـن شـول، پـه همدغـه مهـال کـې رومیـان پـه لویـدیځ او کوشـانیان پـه ختیـځ کـې د ساسـانیانو پـه تـاوان دمخـه ولاړل، خـو دوهـم شـاهپور چـې پـه واک شـو، د دواړو د تېـري مخـه ونیولـه، خـو لـه ختیـځ روم سـره مقابلـه ښـه

اوږده وه او په مړينې سره يې د امپراتورۍ فيوډالي ارستوکراتان له زردشتي روحانيانو سره يو موټی شول او دغه امتياز يې ترلاسه کړ، چې دوی به له هغه وروسته د واکمنې کورنۍ غړی د پاچايي لپاره غوره کوي. پر هغه برسېره د پينځمې پېړۍ په لومړۍ څلورمې کې د يفتلي دولت په نامه يو قوي دولت د يوچيانو يا کوشانيانو ځای ونيو او هغه ساسانيانو ته يو لوی ګواښ شو.

يفتليان سوچه پوونده قوم و، خو د هويت په اړه يې اختلاف دی. ځينې يې "سپين هونان" ګڼي، خو مک ګورن دغه نظر د اعتبار وړ بولي چې وايي يفتليان په خاص ډول د ترفان له تخاري ويونکيو خلکو څخه يانې اريايي نژاد دي. دغه نظر ددغه واقعيت انعکاس دی، چې د يوچيانو او د ترفان د خلکو ژبه هندو اروپايي وه. په هر حال په ۴۰۲ زېږدي کې چې مغولي اوارانو (Avars) د خاګان يا خاقان په سروالۍ يوه امپراتوري جوړه کړه، يفتليانو کاشغر ته مخه وکړه او د کارا شهر يا کارابښار (Kara Shar)، کوچا يا کوڅه (Kucha)، کاشغر او خوتن (Khutan) ښاري دولتونه يې لاندې کړل او څه وخت وروسته يې له کاشغر نه سغديانه لاندې کړه، خو نه په کاشغر او نه په سغديانه کې مېشته شول او د باختر په لور يې مخه وکړه او د يوچيانو وروستی پاچا کيدارا (Kidara) يې پرار ته اړ کړ او هغه اول په کابل او بيا په

شمالي هند کې د کیداري سلطنت جوړ کړ ، خو د هغه په پرار سره زیاتره یوچیان په باختر کې پاتې شول یفتلیانو په باختر کې واکمني پیل کړه او د بادهاغس (Badhaghis) یا د باد سیمه یې مرکز وګرزوه دا وخت شاید د زېږدي ۴۲۵ کال و دوی وروسته له هندوکش نه هم واوښتل ، کابل او کندهار یې لاندې کړل او یوه لویه امپراتوري یې جوړه کړه

یفتلي دولت دغومره پیاوړی شو ، چې یو ځل یې د ساساني امپراتوري پاچا پیروز په جنګ کې مات او دېته اړ کړ ، چې ورته باج ومني ، خو هغه له هغو سره په بل جنګ کې مات او ووژل شو د ساساني بل پاچا خسرو (۵۳۱-۵۷۹) د ترکانو په مرسته چې د مغولو او اریایي خلکو مخلوط وو ، یفتلیان مات کړل او د امو سین یې د خپلې امپراتورۍ پوله وګرزوله پاچا خسرو په لویدیځ کې د بېزانس له امپراتورۍ نه هم ډېرې سیمې ترلاسه کړې ، خو په پای کې د بېزانس یا ختیځ روم امپراتور هېراکلیس دغه سیمې د وړې اسیا او ارمنستان په ګډون ترېنه بېرته ونیولې او بیا یې د خضرانو په مرسته د دجلې ناوه هم لاندې کړه او ستیسفن (Ctesiphan) ښار یې محاصره کړ ، خسرو هم ژوند له لاسه ورکړ په دغو جنګونو سره دواړه امپراتوري ګانې ناتوانې شوې ، په داسې حال کې چې په ساساني امپراتورۍ کې دننه واړه

دولتونه هسک شول، لکه هسې چې په کوشاني امپراتورۍ کې هسک شوي وو. دغې وضع د ساساني وروستي پاچا په واکمنۍ کې د خليفه عمر په وخت کې عربي پوځونو ته موقع ورکړه، چې اول د بين النهرين په قاديسه کې او بيا د همدان په جنوب په نهاوند کې دغه پوځونه مات کړي. درېيم يزدګرد هم لکه د هخامنشيانو وروستی پاچا درېيم داريوش په شان ختيځ ته په شا شو، چې په پای کې په مرو کې د خسرو نومي ژرنده ګري په لاس ووژل شو[۱۰۳] او د دغه په مرګ سره د ساساني ۴۲۵ کلنه امپراتوري هم ختمه شوه.

له دغه وروسته په سيمه کې د اسلام په نامه دغسې ژوند طرز رواج شو، چې له پخوانيو ژوند طرزونو نه يې ګرد سره توپير لاره.

پوونده او مېشت ولسونو ته يو عمومي نظر:

اوس ددې وخت دی، چې له دغې لنډې تاريخي سروې نه وروسته ددغو پوونده او مېشتو ولسونو د کلتور او دولتي نظام په اړوند عمومي تبصرې وشي او بيا په هغو کې د پښتون او پښتنو څرک ولټول شي.

د لرغوني مهال دغه لنډه تاريخي سروې په عمومي ډول په مېشتو ولسونو باندې د پوونده ولسونو د يرغل او واکمنۍ لنډ بيان دی. دغه حرکت وروسته له هغه پياوړی

شو، چې په مخز ېږدې درېيمې پېړۍ کې د چين لوی د ېوال بشپړ شو او د هسيونګ-نو لوی مغولي-التايي قوم د کاشغر په مېشتو اريايي ولسونو باندې فشار راوړ او وروستيو بيا د لويديځ خوا ته مخه وکړه. دغه لوی حرکت څو پېړۍ دوام وکړ، چې په هغه سره د کاشغر او منځنۍ اسيا اريايي قومونه يو په بل پسې په پای کې ان تر شمالي هند پورې ورسېدل. سوچه پوونده او ماهر سوار کار هسيونګ- نو هم پرځای پاتې نه شول او په دوهمې او درېيمې پېړۍ کې تر تور سمندرګي پورې ورسېدل. دوی دلته د هونانو (Huns) په نامه ياد شول او د هغه ځای اريايي ولسونه ګاتان (Goths) او وندالان (Vandals) يې اړ کړل، چې د لويديځ په لور کډه وکړي. په خپله هونان هم د زېږدې څلورمې پېړۍ په شاوخوا کې د اروپا پولو ته ورسېدل. په داسې حال کې چې د ګاتانو يوه څانګه د ګال (Gaul) په لور لاړه، بله څانګه يې د وزي ګات (Visigoth) په نامه ايتاليې ته ورښکته شوه او په ۴۱۰ کې يې د روم امپراتوري مرکز روم چور کړ. واندلان د لويديځ لور په حرکت کې هسپانيې ته ورسېدل، چې د روم امپراتورۍ يو ښېرازه ولايت و. دوی بيا له مديترانيې نه شمالي افريقا ته ورښکته شول او د هغه ځای د روم امپراتوري ټولې سيمې يې ونيولې. دوی بيا له مديترانې نه بېرته واوښتل او په ۴۵۵ کې يې د روم ښار چور او

وران کړ، خو هونانو، ګاتانو او ونډالانو يو بل هم زغملی نه شو. د هونانو وروستی واکمن اتیلا په ۴۵۱ کې د روم او وزي ګاتانو د ګډ پوځ له خوا مات شو، هونانو بیا په روم ودانګل خو هلته يې هم ماتې وخوړه او ورو ورو د تاريخ له ډګر نه ووتل او په ځايي خلکو کې حل شول، لکه ډېره موده وروسته چې وانډالان او وزي ګوتان په هسپانيې او فرانسې کې ورک شول.

د جنګونو او چور او لوټ په دغې دورې کې يو څوک يوازې د خپل کور له شاوخوا نه خبر و، يوازې د خپلو ګاونډيو په اړه يې معلومات لرل، هغه هم زياتره ناسم. ژوند خورا ګران شو، زياتره خلکو د خپلو کورونو شاوخوا ځمکې په لاس کرلې او حاصل يې هم زياتره وخت د زورورو او ظالمو له خوا لوټېده. لويديځه اروپا د يوې پېړۍ په بهير کې له ۴۵۰ نه تر ۵۵۰ پورې ډېره هيبتناکه شوه. دغه دوره په تاريخي لحاظ د سپينې تختې په شان دی. موږ دغومره پوهېږو، چې د لوټمارۍ او د مرګ دورې په پای کې اروپا ګرد سره بدله شوه. د روم په نسکورېدلو سره لويديځه يا اروپايي رومي امپراتوري وشړېدله او د يوې لويې اقتصادي او اجتماعي مؤسسې پرځای په سلګونو وړې نامصؤنې ټولنې هسکې شوې. په واقع کې اروپا بيا هېڅکله يو ملت نه شو چې له يوه مرکزي ښار نه اداره شي[۱۰۴]. دا د هغې دورې پيل و،

چې وروسته فیوډلزم ونوموه، که څه هم د هغې په هسکېدلو کې نور عوامل هم دخیل وو.

خو په همدغې دورې کې په منځنۍ اسیا او شمالي هند کې فاتحو پووندو ولسونو په خپلو لاس لاندې سیمو کې دولتونه په پښو ودرول او امپراتوري ګانې جوړې کړې. دا به له دې امله و، چې دغه ولسونه په اصل کې له یوه توکم یا نژاد څخه و. پر هغه برسېره د میشتو ولسونو سیمې زراعتي وې. ښاري مدنیت هم یکې خپور و او ترانزیتي سوداګرې په تېره د وریښمو سوداګري له امله ودانې او شتمنې وې. د همدغې ودانۍ له امله و، چې د یونان- باختري دولت د زرو ښارونو دولت په نامه یادېده. دغه شمېر به مبالغه وي، خو دا یقیني ده چې په باختر او سغدیانه کې کلي او ښارونه ودان وو او سکندر نور هم پرې اضافه کړل. د ښارونو شته والي ممکنه کړه، چې ډول ډول صنعتونه او صنعت کاران هسک شي او د کلالي او نقره یي لوښو جوړولو صنعت پرمخ ولاړ شي، چې د شبرغان د طلا تپې طلایي ګاڼې یې غټه بېلګه ده، چې د یوې پرمختللې صنعتي دورې تمثیل کوي. د مېشتو ولسونو دغه هر اړخیز شتمن توب و، چې پووندو قومونو یو وخت بل وخت پرې ودانګل، که څه هم دوی اریایي او په زیاته اندازه د یوه قوم خلک وو.

په دغو سیمو کې زردښتي او بودایي دینونه هم خپاره

وو، لکه چې هندویزم په هند کې خپور و دوی ټولو خپل معتقدان اخلاقي او پرنسیپي ژوند او ښو کړو او حتی کرنې ته هڅول، خو هغه هغومره چې په خواصو کې خپاره وو، په عوامو کې نه وو د هغو تر څنګه د محلي خدایګوټو لمانځنه هم کېدله مهمه دا ده، چې خلک په عقیده کې د زغم خاوندان وو پارتیاني او کوشاني واکمنو چې هر یوه یې په پراخو هېوادونو باندې څو پېړۍ واکمني کړې ده، نه مذهبي تعصب ښوولی او نه یې په لاندې شویو ټولنو کې مذهبي کول هڅولي دي زردشتي او بودایي دینونه په هڅونې سره منل شوي او خپاره شوي، نه په زور او جبر سره په اصل کې پوونده ولسونه له دین سره علاقمن نه وو، خو ساساني واکمنان چې په عمومي ډول د مېشته ولس یا ولسونو واکمنان وو، زردښتي دین یې رسمي دین ګرزولی او پرې ټینګ ولاړ وو او د دوی په وخت کې په پنځمې پېړۍ کې چې قحطي خپره وه، یهودان د یخوا په شان ځپل کېدل، خو عیسویان چې په دوو مخالفو ډلو وېشل شوي وو او له روم نه یې هم فاصله نیولې وه، په خپل حال پرېښودل شوي وو نستوریان (Nestorians) معتقد وو، چې د حضرت عیسی طبیعت هم خدایي او هم انساني دی، په داسې حال کې چې مانوفزایتان (Monophysities) معتقد وو، چې دغه دواړه طبیعتونه د هغه په انساني طبیعت کې یوځای شوي دي

دغه فلسفي بحث چې عیسویان یې هر چېرې بې اتفاق کړي وو، په ساساني امپراتورۍ کې یې هم بې اتفاق او کمزوري کړي وو. په همدغې دورې کې و، چې د ماني (Mani) د ښوونو پر بنسټ د مزدک حرکت هسک شو، چې پلویان یې هڅول کېدل له کرکې او جنګ نه ډډه وکړي، شتمني سره ووېشي، ښځې سره په ګډه ولري او د برابرۍ ژوند وکړي. دغه کمونستي ډوله حرکت اول د کیقباد پاچا تر سیوري لاندې پرمختګ وکړ، خو ډېره موده نه وه تېره شوې چې هغه هم تر پښه واوښت او وځپل شو[۱۰۵].

د یادولو وړ ده، چې په زردښتي او بودایي ولسونو کې د دین په نامه کړاوونه او وژنې نه دي لیدل شوي. د ځینو فاتحو پوونده او مېشتو ولسونو اجتماعي دودونه هم سره ورته وو. په اوستایي دوره کې د کورنۍ غړو یانې خوېندو او وروڼو او نیایانو او خورزو ترمېنځ واده دود و. د امو په پاسنۍ برخه کې د ناټاکه (Nautaka) واکمن سي سي میترس (Sisi Mithres) لا له خپلې مور نه دوه زامن لرل. له بلې خوا په یفتلیانو کې په یوه وخت کې د ښځې لپاره د څو مېړونو لرلو رواج عام و، چې هغه په معمولي ډول سره وروڼه وو. دغه رواج د منځنۍ اسیا په نورو هندو اریایي ټولنو کې نه دی لیدل شوی. اوس هم د هندوستان د همالي په ملنګ نومې سیمې کې د ښځې لپاره په یوه

وخت کې د څو مېړونو کولو رواج ژوندی دی، خو هغه د ورکېدلو په حال کې دی [۱۰۶]

فاتحو پووندو ولسونو له لومړۍ ورانونکې مرحلې نه وروسته د خپلو لاندې شویو مېشته ولسونو سیاسي طرز یا پوره یا په اوښتې بڼه خپل کړ. د هند تاریخپوهې رومیلا تهپر په نظر فکر نه کېده، چې د پهلواها (پارتیانو) او ساکا مالدار به لوی سلطنتونه جوړ کړي، خو له موجودو دولتونو سره د دوی په تعامل سره دغسې یوې طرح تکامل وکړ، چې پووندو قومونه مېشته ټولنې لاندې کړې او دغه عمل په پای کې د سلطنتونو د هسکېدلو لامل شي. په عمومي ډول فاتحو مالدارو له مېشتو ولسونو نه د هغوی د ساتنې په برابر کې باج ترلاسه کاوه. د باج حصول د مالدارو د ځانګو مشران پیاوړي کړل او دوی بیا ارستوکراسي جوړه کړه. مالداران هم بزګران کېدلی شول، خو دوی زیاتره غوره ګڼله چې په بزګرو باندې حکومت وکړي [۱۰۷].

د پارتیانو د امپراتورۍ دوهم واکمن میتریداس د هخامنشي د ساترپ (Satrap) ادار طرز غوره نه کړ. په عوض یې هغه طرز غوره کړ، چې تر هخامنشیانو دمخه په ختیځ کې معمول و. "ددغه پلان له مخې هر ملت پر ښول کېده، چې خپل وطني پاچا، خپل قانونونه او خپل عرف او عادت وساتي. له دغو پاچایانو نه دغومره غوښتل کېده، چې د واکمن ملت سروال ته د لوړ واکمن

یـا فیـوډالي مشـر پـه شـان اطاعـت ولـري. پـه دې ډول لـه میتریـداس نـه وروسـته د پار تیـانو پـه ټولـو سـکو کـې د پاچایـانو پاچـا لقب عـام و. هـر پاچـا مجبـور و د ضـرورت پـه وخـت کـې د سـر تېرو یـو واحـد تهیـه او هـر کـال بـاج تادیـه کـړي. نـور دوی خپلـواک وو." پاچـا دایمـي پـوځ نـه لاره، واکمنـي یـې هـم مطلقـه نـه، بلکـې محـدوده وه. ترڅنګـه یـې دوه شـوراګانې وې، چـې یـوه یـې د واکمنـې کـورنۍ لـه غړو او بله یـې لـه قـومي او روحـاني مشـرانو نـه جوړه وه، خـو پاچـا بـه د پار تیـا د مؤسـس ارساسـیس لـه کـورنۍ نـه غـوره کېده[۱۰۸].

پـه واقـع کـې هـم پـه هخامنشـي او هـم د پوونـده ولسـونو پـه امپراتوریـو کـې محلـي واکمنـانو د بـاج پـه برابـر کـې داخلـي خپلـواکي سـاتله. پـه نتیجـه کـې د امپراتـورۍ لـوړ واکمـن او محلـي واکمنـو تـرمېنځ د ټکـر امکـان لـږ و، خـو د واک پـه سـر د واکمنـو کورنیـو غـړو تـرمېنځ جګـړې وې. بیـا هـم هـرې امپراتـورۍ اوږد عمـر کـړی. یـوازې د یونـان- باختري پاچایي پـه باختر کې لنډ عمر کړی، خو هغه هم له یوې پیړۍ نه اوږد و.

پښتون په لرغوني زمانه کې:

اوس ددې وخـت دی، چـې پـه دغـې تـاریخي سـروې کـې پښـتانه ولټـول شـي. د پښـتنو ځـر ک پـه دغـو برخـو کـې

څرګند دی. په ویدي دوره کې، د هېرودوت په پکتویک کې، په پامېرونو کې، په اوستايي دورو کې او په خاص ډول د ساکا په لوی ټبر کې. لومړی باید په نظر کې ونیوله شي، چې دغه سروې له یوه نامعلوم وخت نه پیل کېږي او د اسلامي دورې تر پیله پورې رسېږي. په دغې اوږدې مودې کې ددغې سیمې یا سیمو اوسېدونکي یوازې اریایي نژاد خلک وو. د ساسانیانو په وروستي وخت کې و، چې ترکان هم پکې ننوتل چې هغوی د غبار په وینا د مغولو او اریایانو مخلوط وو.

لکه دمخه چې بیان شول، پښتانه د هېرودوت د تاریخ له مخې په مخزېږدي پینځمې پېړۍ کې د اوسني ننګرهار او پېښور ترمنځ سیمې کې اباد وو. افغان تاریخپوه احمد علي کهزاد پښتانه تر هغه دمخه په ویدي دوره کې د ویدي مذهبي سندرو له مخې په بخدي او نورو ځایونو کې هم ښودلي دي. هېرودوت هم ویلي، چې د ننګرهار پکتیان د بخدي له خلکو سره په ډېرو څیزونو کې سره ورته وو، خو ده دا نه دي ویلي چې د بخدي دغه اوسېدونکي پښتانه وو، خو د اریایي ژبو لوی متخصص جارج مارګن ستېرن او د هغه پلویان د هېرودوت پکتیان پښتانه نه ګڼي. دی دغه حکم د ژبپوهنې له مخې کوي او دغه تاریخي واقعیت له پام نه غورزوي، چې دغه سیمه په ټولو تاریخي دورو کې د

پښتنو سیمه وه. غټه بېلګه یې پوونده پښتانه دي، چې د کسې د غرو په شاوخوا درو او هوارو کې یې له نامعلوم وخت راهیسې په ژمي او اوړي کې پوونده توب کاوه. په همدغې پراخې سیمې کې پښتانه قومونه یو وخت بل وخت مېشته شوي دي. دغه سیمه په لږ و ډېر تغییر سره د هېرودوت د پکتویک، پښتونخوا، ګندهارا او روه او په پای کې د افغانستان په نومونو یاده شوې ده. د سکندر په وخت کې پښتانه په کونړ، چترال، باجوړ او سوات کې د اسواکا، اسوه غانه په نامه یو دغسې لوی قوت و، چې له سکندر سره په ټینګه وجنګېدل. که سکندر هند ته د تګ په لار کې له خیبر نه تېر شوی وای، د هېرودوت پکتیانو په اړه به ډېر معلومات ترلاسه شوي وای، خو د هغه له قومندان هیفایسش (Hepahaestion) او قومندان پریډیکاس (Predicas) سره چې د یوه واړه پوځ په قومندانۍ له خیبر نه تېر شول، دغسې کسان ملګري نه وو چې د شاوخوا خلکو په اړه یې معلومات ترلاسه کړي وای، په داسې حال کې چې د سکندر د لارې ملګرو د کونړ، چترال، باجوړ او سوات د خلکو احوال لږ و ډېر ثبت کړي دي. د هغو غټه برخه د سانسکرت د اسواکا یا اسوه غانه اسپه سي (نني یوسفزي) دي. دوی دغسې خلک نه وو، چې په یوه ټاپو کې اوسېدل او له نورو سره یې اړیکې نه لرل. دوی د چترال یا د باشګل درې یا دواړو د

لارې د سغدیانې له خلکو سره هم راشه درشه لرله [۱۰۹] د غبار په وینا د ګندهارا دادیکا هم د چترال له لارې پامیر ته وکوچېدل غبار هم د هېرودوت په شان دادیکا په اصل کې پښتانه ګڼي دغه څه له دغه واقعیت نه هم څرګنده ده، چې پامیري یا غلچه ژبې په تېره یزغلامي یا یزګولامي ژبه چې اوس مړه ده، له پښتو ژبې سره نږدې دي مارګن سټرن هم په حقه وایي، چې ددغو یانې پامیري ژبو ویونکي یا دننه په یوې سیمې کې یا د یوه بل په ګاونډیتوب کې اوسېدل

په اصل کې د پامیر سیمه د قومونو د تګ راتګ سیمه وه. په دغې سیمې کې له آمو یا په دقیق ډول د پنجه له سین ګي څخه تېرېدل پخوا له دې چې د کوکچې سین ورسره یوځای شي، په نسبي ډول اسان وي له جنوب نه چې د کوکچې سین او له شمال نه د مرغاب سین ورسره ګډ شي، تېرېدل ورنه ګران شي په تېره د قومونو لپاره. د همدغه جغرافیوي موقعیت له امله و، چې سلوکوس نیکاتور په مخزېږدي ۳۰۰ کې هغه ته نږدې د آی خانم ښار ودان کړ. ساکا، یوچیان او یفتلیان په همدغه ځای کې له شمال نه باختر ته ننوتل. ګندهاریان هم له همدغه ځای نه سغدیانې ته تلل. لکه چې دمخه ویل شوي ګندهاریان په کوم وخت کې اول له هندوکش او بیا له آمو نه واوښتل او سغدیانې ته لاړل او

نورو يې د لويديځ په لور ارغنداو ته مخه وکړه او هلته مېشت شول. بيلو چې د نورو په شان د هېرودوت دغه ثلور ډلې خلک پکتيان ګڼي وايي چې په ارغند او هلمند کې مېشتو ګندهاريو په هلمند کې د ګندهار په نامه يو ښار ودان کړ، چې دغه نوم د کندهار په بڼه تراوسه هم ژوندی دی، خو دی د هغه وخت اوسېدونکي هندي نژاد ګڼي. "له "هندي نژاد" نه مطلب د ګندهارا اوسېدونکي دي. ګندهارا چې د ويدي دورې کلمه ده په بودايي دوره کې له اباسين نه تر کابل پورې سيمې ته ويل کېده. لکه چې دمخه ويل شوي ګندهاريان او داديکا د هېرودوت د تاريخ له مخې په دود دستور او کاليو کې باختريانو، سغديانو، پارتيانو او خوارزميانو ته ورته وو. سکندر هم خپلو سرتېرو ته په يوې وينا کې ويلي وو، چې سغديان، دهای (Dahae)، مساګيتای، ساکا، هنديان او داسې هم باختريان له يوه نسل څخه دي[۱۱۰]. په دې ډول له داديکا يا د پاميري ژبو له ويونکيو سره د پښتنو او پښتو نږدې والی تثبيت او يقيني دی.

د باختر له نورو خلکو په تېره د ساکا له قوم سره د پښتنو تړاو لا ټينګ دی. پښتانه په اصل کې شايد ساکا وي. پخوا له دې چې په دغې موضوع بحث وشي په اسيا کې به د ساکا په تېر رڼا واچوله شي. په سر کې به بيا وويل شي، چې ساکا او ستيان چې تر دې نږدې وختو

پورې يو ټبر ګڼل کېده ، خو هغه سره بېل ټبرونه وو. ساکا اريايي او ستيان غير اريايي وو ، خو دواړه سوچه پوونده قومونه وو. ستيانو په سهيلي روسيې باندې دوه پيړۍ حکم وچلوه او بيا يې د لويديځ په لور مخه وکړه ، خو ساکا په ختيځ کې ان د التاى تر غرو پورې په ورشوګانو او په منځنۍ اسيا کې پووندە توب کاوه.

د منځنۍ آسيا د لومړيو امپراتوريو په نامه اثر ليکوال ويليم مک ګورن وايي ، چې په منځنۍ اسيا کې له اولې ورځې نه لږ تر لږه دوه بيلې او څرګندې ژبنۍ ډلې اوسېدلې ، چې د مناسبو نومونو په نشتوالي سره يوه يې د ستيان او بله يې د هونان په نامه ياده شوې ده. ستيان هغه ډېر مناسب نوم دی ، چې د منځنۍ اسيا ټولو هغو خلکو ته اختصاص شوی ، چې پروفيسر بريسټيډ (Breasted) لوی سپين توکم بللی ، چې هغوی د اريان (Aryan) يا هند د اروپايي په ژبه ګړېږي. له هونانو نه مقصد هغه ډله خلک دي ، چې وړاندې په ختيځ کې اوسېدل او په دې ډول يې د مغولو وينه جذبه کړه ، چې د هغه له امله زياتره وخت خو په څه غلطي سره د (لوی ژېړ توکم) په نامه ياد شوي دي. لا مهمه دا ده ، چې دوی په دغسې ژبې ګړېدل چې هغه اريايي خلکو ته پوره بېګانه وه. دغه ژبه په عمومي ډول د توراني په نامه ياده شوې ، خو ښه به دا وي چې هغه د يورال-التاى (Ural-Altai) په

نامه یاده شي.

پروفیسر مک ګورن وړاندې وايي، چې لا ډېر مهم هغه اثر و چې ستي کډوالو د ترکستان په سهيلي کډوالو کړی و. د کلمې په ډېر پراخ مفهوم سره هغه ستيان يا د هغو تاريخي ستيانو نيکونه چې د تاريخ په سباوون کې د پارس (اريانه) په لوړه سطح او په شمال-لويديځ هند کې خپاره شول او په دې ډول يې په دغو دواړو سيمو کې دغسې خلک په ميراث پرېښوول، چې زياتره يې سپين توکم وو او په هندو اريايي ژبو غږېدل. لکه چې دمخه يقيني شوې دغه ستيان په اصل کې ساکاياني اريايي وو. مک ګورن دا هم وايي، چې په وروستيو وختونو کې د پارس (اريانه) او هندو اروپايي اوسېدونکيو خپل د کوچي توب لومړني عادتونه ترک کړل او د کروندګرو په ډول مېشته شول. دغه حال دوی د خپلو ليرې تربورانو او اصلي ستيانو (ساکا) مرګکي دښمنان کړل، چې په ترکستان (منځنۍ اسيا) کې اوسېدل او د پوونده توب ژوند طرز او د يرغل او چور خويونه يې ساتلي وو. دغو ستيانو(ساکاوو) په سهيل کې په خپلو ليرې تربورانو بيا بيا داګل او چورول يې، چې هغوی د شتمنۍ په سبب ډېر نرم طبيعت شوي وو.[۱۱۱]

له اريانه او شمالي هند ته د تاريخ سباوون مهاجرت نه د مک ګورن مقصد د ويدي دورې د قومونو لېږد و، خو

دی دغه قومونه يوازې ستيان بولي ، موږ اوس پوهېږو چې دغه ستيان په حقيقت کې ساکا وو. دی ددغه قوم ځانګې هم نه مشخصې کوي يانې نومونه يې نه اخلي. دغه قومونه د ويدا په هغو مذهبي سندرو کې ياد شوي ، چې پروفيسر رالف ګرفت (Ralph Griffth) انګرېزي کړي او اوږدې معلوماتي تبصرې يې پرې اضافه کړي دي. دغه قومونه دا دي: پکتهاس (Pakthas) ، بهالانا (Bahalana) ، الينا (Alinas) ، شيوايان (Sivas) او وشانيان (Visananis) [۱۱۲]. په دغو سندرو کې د ساکا قومونو نومونه په څرګند ډول نه دي ذکر شوي. بخدي او اريانه هم پکې نه دي ياد شوي ، خو اريايان پکې په وار وار ياد شوي دي. دا به له دې امله وي ، چې دا د هغو مذهبي سندرو ټولګه ده ، چې دغو اريايانو له کوبها (کابل) نه تر شمالي هند پورې د لېږد په اوږده مهال کې ويلي او د هغو ډېره برخه د خطرونو په برابر کې ډول ډول خدايګوټو ته دعاګانو ته ځانګړې شوې نه هغو ته چې په دغه وخت کې په منځنۍ اسيا او بخدي کې وو. په اوستايي دوره کې دا هېرودوت و ، چې د هخامنشي امپراتورۍ د بيان په ترڅ کې يې د ساکا او نورو قومونو نومونه د پکتيس (Pactyes) په ګډون ياد کړي دي. د هېرودوت دغه پکتيس په غالب احتمال چې د ويدي دورې پکتهاس (Pakthas) دي. دغه پکتهاس د خپل قوم پاچا ښوول شوی ، چې قوم

يې په غالب احتمال بيا دده په نوم ياد شوی دی. ددغه قوم بل پاچا توريانا (Turyana) ياد شوی.

ګرفت په خپله تبصره کې د پکتهاس پاچا تورواياناً (Turvayana) هم ښوولی، چې ممکن هماغه توريانا وي[۱۱۳]. په هر حال، د سکندر له راتګ نه وروسته و چې اول يوناني جغرافيه پوهانو او تاريخپوهانو او ورپسې د معاصرې لويديځې نړۍ پوهانو د منځنۍ اسيا او لرغوني افغانستان قومونه تر يوې اندازې مشخص کړي. بيا د چين د لوی دېوال له بشپړېدلو نه وروسته و، چې قومي لېږدونه، لکه چې دمخه يې ذکر شوی، په پراخه پيمانه پيل شول او ساکا وو، يوچيانو او يفتليانو يو په بل پسې سغديانه، بخدي، کابلستان او شمالي هند لاندې کړل او پوهانو د دوی په اړه څېړنې وکړې او په خپله دوی او ځانګې يې مشخصې کړې.

اريانه ته د سکندر تر راتګ نه دمخه هم ساکا د اريانه په ډېرو سيمو کې مېشته وو. فرای هم وايي، چې "داسې ګڼل کېږي چې دوی [ساکا] تر ټولو ډېر پووندہ قوم وي، چې د منځنۍ اسيا د اباديو شاوخوا اوسېږي"[۱۱۴]. غټه بېلګه يې د نای سا (Nysa) اوسېدونکي دي، چې مؤلف آرين د کوفن (کابل) او اباسين (Indus) ترمينځ ښار ښوولی دی. د رواياتو له مخې ددغه ښار بنسټ ډايونيسس (Dionysus) ايښی و[۱۱۵]. ډايونيسس دِ يونان

د تبز (Thebes) خدایګوتی و. نورو هغه اوسني جلال آباد ښار ته چېر ته نزدې او اوسېدونکی یې ساکا ښوولی دی. د مؤلف کمنګز (Cummings) په روایت "نیاسایان په تاریخي لحاظ هماغه نسل و لکه ساکیا (Sakya) یا ساکای (Sakae) چې په هغه وخت کې په بدخشان او ګاونډیو سیمو کې اباد وو او وروسته دوی د هند په جنګیالی طبقې کشتریا (Kshattriyas) کې جذب شول." دی د نیاسایانو هېواد په دې ډول معرفي کوي: "داسې ښکاري چې په لرغوني مهال کې د نیاسایانو سیمه په لویدیځ کې د جګدلک په کوتل، په شمال کې د کابل په سین، په ختیځ کې د خیبر په کوتل او په جنوب کې په سپین غره محاطه وه"(۱۱۶). دغه سیمه لږ و ډېر د هېرودوت له پکتیک هېواد سره سر خوري، چې د پکتیس یانې پښتنو هېواد و.

د سکندر تر راتګ نه دمخه د ساکابله لویه سیمه باختر او د هغه شاوخوا علاقې وې. د روفوس په وینا ستیان یانې ساکا په بخدي کې هم اباد و. مؤلف آرین (Arrian) په بخدي کې د دهای (Dahae) یادونه په وار وار کوي، چې د ساکا د لوی ټبر یوه غټه څانګه وه. د مک ګورن په وینا ساکا آمورګیویي (Saka Amurgioi) ان په لرغوني مهال کې په پامیرونو کې اوسېدل. دی د نورو پوهانو له قول نه دا هم وایي، چې "... داهیا (Dahia)

یوازې له بخدي سره پېژندل کېږي یانې چې تاهیا (Tahia) یا دهای (Dahae) د بخدي اوسېدونکي دي [۱۱۷]
کمنګز هم په بدخشان یا د پامیرونو په سیمه کې د ساکا یادونه کوي. په دغه لړ کې روسي لرغون پېژندونکي لیتونیسکي وایي، چې: ... ساکا به د پامیر سیمو ته په مخزېږدي اوومه شپږمه پېړۍ کې کوچېدل او له هغه ځایه به یې د هند شمال بریدونو ته نفوذ کاوه. [۱۱۸]

ساکا د سکندر تر راتګ نه دمخه هم په سیستان کې اباد وو. مک ګورن د تهاماس (Thomas) له قول نه وایي، چې: ... د ساکا یوه ډله له پخوا زماني له مخزېږدي اوومې یا حتی له هغې نه دمخه په درنګیانه کې مېشته وو او دغه ساکا په ټولې هخامنشي او هیلنسټکي (Hellenistic) دورې کې هلته پاتې وو، که څه هم سیمه یې هغه وخت په ساکستانه نه یادېده [۱۱۹]. دغه سیمه وروسته له هغه اول په ساکستانه او بیا په سیستان یاده شوه، چې په مخزیږدي دویمې پېړۍ کې د ساکا څو څانګې د یوچیانو په فشار له سغدیانې نه بښکته شوې، باختر یې ونیوه او بیا هم د هغو په فشار له بخدي نه سیستان ته واوښتل او هلته اباد شول. ددغې پېښې بیان دمخه شوی دی. ساکا به په سیستان کې په دغه وخت کې په زیات شمېر او په قوت کې و، چې د ګوندو فارس په مشرۍ یې یوه

امپراتوري جوړه کړه.

داسې هم د سکندر تر راتګ نه وروسته و، چې د دهای ساکا د پرنای یا پارني څانګې د ارساک یا ارشاک په مشرۍ په پارتیه کې په مخزیږدي ۲۵۴ کې واکمني پیل کړه، چې هغه څه کم پينځه پېړۍ وپاییده چې په پای کې په زېږدي ۲۲۹ کې د ساساني پاچا اردشیر په لاس نسکوره شوه، لکه چې دمخه یې بیان شوی دی. دغه ساکا له مادانو او پارسیانو نه ګرد سره بېل او پوونده ماهر اس سور قوم و، چې د وروستیو ورسره نه لګېده او هغوی ته او ټولو هغو ځیزونو ته چې هغوی پرې ټینګ ولاړ وو، په نفرت سره کتل.[۱۲۰]

عجیبه ده، چې افغان تاریخپوهانو د ساکا قومونه په مفصل ډول نه دي یاد کړي که څه هم دوی د افغانستان لرغوني تاریخ په اساسي ډول اغېزمن کړی دی. دا به له دې امله وي، چې دغه اثار چې دلته ترېنه استفاده شوې ده، د دوی په وخت کې نه وو او هغه چې وو، دوی ته معلوم نه وو. یوازې کهزاد ددغو سرچینو له ځینو نه استفاده کړې ده، خو هغه هم د ساکا قوم رول په تاریخ کې هغسې چې لازمه ده، نه دی بیان کړی.

ددغې لنډې شرحې په نظر کې نیولو سره د مګ ګورن ړومبنۍ وینا سمه ښکاري، چې وایي که موږ د ستیانو (ساکا) نوم په پراخ مفهوم سره واخلو، وبه وایو ... چې د

پارس [اریانه] او شمالي هند ټول اوسېدونکي د پخوانیو ستیانو زوزات دي او تراوسه [۱۹۳۹] هم په دغسې ژبو خبرې کوي، چې د ساکا له ژبې سره تړاو لري[۱۲۱]. له پورتنۍ شرح نه دا هم ښکاري چې ساکا شلور زره کاله دمخه د اریایانو په لومړي لېږد کې په سغدیانه، بکتریانه (بخدي)، پامیرونو، سیستان، نای سا، پکتویک، کونړ، سوات کې اباد شوي وو. دوه زره او دوه سوه کاله دمخه په بل لوی لېږد کې ساکا د یوچیانو په فشار سره په بخدي ننوتل، یونان-باختري واکمني یې نسکوره کړه او بیا یې په سیستان، پارتیه او شمالي هند باندې واکمني وچلوله. په ویدي دوره کې لکه چې دمخه ویل شوي دي، پکتهاس، بهالانا، شیوایان، الینایان او وسایانیان هم په اریانه کې اباد وو. وروسته جغرافیه پوه سترابو د اریانه ولسونه له باختریانو او پارسیانو نه برسېره پاراپامیزادیان (Parapamisadae)، آري، درنګیان، اراکوزي او ګدروسي هم یاد کړل. پلیني (Plini) بیا د اریانه اوسېدونکي د آري، ډوري سي (Dorisci)، درنګای (Drangae)، ایورګیتای (Evergetae)، زرنګای (Zarangae)، ګدروسي (Gedrosi)، میتوري سي (Methorici)، اګوتوري (Auguttori)، اوربي (Urbi)، د داري تیس (Daritis) اوسېدونکو، پاسیریس (Pasires) او ایچدایوفګي (Ich thyo phagi) په نومونو ښوولي[۱۲۲].

دوی ټول پـه غالـب احتمـال د سـاکا لـوی ټبـر تـه منسوب وو، ځکـه چـې دوی پـه هغـه وخـت کـې پـه یـوې ژبـې ګړېدل، یـا یـې ژبې سـره ډېـرې نـزدې وې او پـه عـین حـال کې یا پـه یـوې سیمې کې یا د یـوه بل پـه ګاونډیتوب کې اوسـېدل. پروفیسـر مـک ګـورن پـه ځرګنـد ډول دغسـې وایـي. سـترابو او پروفیسـر ولسـن پـه اسـتدلال سـره دغـه نظـر ښـکاره کـوي، پـه دې ډول چـې د لـومړني پـه وینـا: ...دوی زیـاتره د یـوې ژبـې ویـونکي دي. د وروسـتیو پـه وینـا: بې لـه شـک نـه ددغـو خلکـو ژبې تـر ډېـره حـده پـورې لـه یـوه اصـل (akin) څخـه وې، ځکـه چـې دوی پـه واقـع کـې د یـوه هېـواد اوسـېدونکي وو[۱۲۳]. خـو دغـه ژبـې او داسـې هـم ویـونکي یـې مشـخص شـوي نـه دي او هغـه پـه عمـومي ډول سـیمو تـه منسـوبې دي، لکـه سـغدي، بـاختري، آري، پارا پامیزادي، اراکوزي او داسې نور...

نو دغـه ولسونه د تـاریخ او ژبې لـه نظـر نـه ډېـر سـره نـزدې وو. د تـاریخ لـه نظـره د دوی د نـزدې والـي غټـه بېلګـه لـه یرغلګـر سـکندر سـره د ټولـو مخالفـت وو. دغـه واقعیـت د سـاکا مشـرانو پـه خپلـه هغـه تـه ښـکاره کـړی و، چـې بیـان یې دمخـه شـوی دی. دوی پـه مخـامخ کتنـه کـې ورتـه ویلـي وو، چـې لـه هغـه وخـت نـه چـې ده (سـکندر) پـه بـاختر ودانګـل، دوی د باختریـانو پـه ملاتـړ جـګ شـول. پـه اصـل کـې د همدغـه ملاتـړ پـه ډاډ و، چـې د بخـدي والـي، بېسـوس او بیـا

د هغه ځای ناستي سپتامنز له سکندر سره سخت وجنګېدل بېسوس په نسب کې پارسي ښوول شوی او سپتامنز د کهزاد په وینا پښتون و او هغه د ساکا د ولس په ملاتړ تر بېسوس نه ډېر له سکندر سره سخته جګړه وکړه. دا دغومره ټينګه جګړه وه، چې تاریخپوه پيترګرين هغه ته د ملي حرکت نوم ورکړی. دده د وطنپالنې او خپلواکۍ احساس دغومره پیاوړی و، چې ویل یې مرګ ده ته تر تسلیمېدو نه لږ دردناک دی دغه ټول ولسونه دده په سروالۍ له سکندر سره یو وخت بل وخت د دوه کلونو په بهیر کې وجنګېدل، لکه چې وروسته د کونړ اسپه سیانو ورسره خونړۍ مقابله وکړه.

دغه ولسونه په هغه وخت کې ټول یا زیاتره، لکه چې دمخه ویل شوي دي، په یوې ژبې ګړېدل یا یې ژبې سره نږدې او له یوه اصل څخه وې، خو د هغو په اړه په دقیق ډول ګړېدل ناشونکي دي، ځکه چې هغه ډېر پخوا له مینځه تللي او یو څو خورې ورې کلمې یې راپاتې دي ددغو ژبو د نږدې والي غټه بېلګه هغه نومونه وو، چې پکې مشترک و او د اس نوم یې یو څرګند مثال دی، چې په اوستايي، ساکي او پښتو ژبو کې په کثرت سره راغلی دی. په اوستا کې اسپه د اس په مانا دی او په اوستايي دوره کې د باختر واکمنه کورنۍ د اسپه کورنۍ په نامه یادېده، چې د کاویاني کورنۍ نه وروسته واکمنه شوې

ده. ددغې کورنۍ د نـزدې ټولـو واکمنـو د نومونـو وروسـتاړی اسـپه ده، لکـه اروت اسـپه، مهـر اسـپه، اوسـت اسـپه، ویشتاسـپه یـا ګرشاسـپه. د نـورو مهمـو کسـانو پـه نومونـو کـې هـم دغـه کلمـه راغلـې لکـه جـم اسـپه، پوروشاسـپه، پتیراسـپه، هچاتاسـپه او داسـې نـور... پـه سـاکي ژبـه کـې د اسپه کلمـه حتـی د سـاکا د قـوم د ځینـو څانګو پـه نومونـو کـې هـم راغلـې لکـه اسـپه سـای ټـای (Aspasiatae)، اسـپه سـای کـــای (Aspassiakae) او اســـپه ســـای ټـــرای (Aspasiatrae)[۱۲۵].

پـه پښـتو نومونـو کـې هـم د اس او اسـپه کلمـې ډېـرې راغلـې لکـه اسـپه سـي، چـې د سـکندر پـه وخـت کـې پـه کـونړ، بـاجوړ او چتـرال کـې اباد وو او پـه اسـلامي دوره کـې د یوسـفزي پـه نامـه یـاد شـول. د اسواکا او اسوه غانـه نومونـه پـه سانسـکرت کـې د پښـتنو لپـاره پـه کارېـدل. د شنسـب ولـس اصـلي نـوم شـین اس و لکـه کـونړ چـې د سـکندر پـه وخـت د خوسـپس (Khoaspes) یـا ښـو اسـونو، یـا د ښـو اسـونو پـه ملـک یادېـده. د بـاختر د منځـی نـوم زر اسـپه و، چـې مانـا یـې شـاید زر اسـونه وي. د اس نـوم پـه داسـې حـال کـې چـې پـه اریـایي کلمـو کـې عـام و، د اسـپه کلمـه یـوازې د اوسـتا او سـاکي ژبـو مـال او پـه پښـتو کـې د ښځینه اس پـه مانـا و پـه داسـې حـال کـې چـې پـه نـورو هنـدو اروپـایي ژبـو کـې د ښــځینه اس لپــاره اســوه (asva)، ایکــوا (equa) او اس ژوا

(aszwa) نومونه په کارېدل [۱۲۶] په دې ډول د اسپه نوم يوازې په اوستا، ساکي او پښتو کې ويل کېده، نه په نورو هندو اروپايي ژبو کې. دغه واقعيت د پښتو، اوستا او ساکي ژبو نږدې خپلوي په ګوته کوي، چې د هغه له مخې ويل کېدلی شي چې د اسپه کورنۍ په اصل کې شايد پښتنه کورنۍ وه، يا پښتو لږ تر لږه په اوستايي دوره کې په باختر کې ويل کېده.

په دې اړه مؤلف دوست محمد دوست او پوهاند مجاور احمد زيار په خپلو اثرونو کې په نامه د افغانستان ژبې، او پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې تفصيل او مثالونه ور کوي. ارواښاد صديق الله رښتين هم په خپل اثر لرغوني پښتو کې د پښتو او اوستا يو شمېر هغه نومونه په پر تله ييز ډول راوړي، چې سره ور ته او نږدې دي، لکه د پښتو پې د اوستا پايو، زوم او زاماته، سپږه او سپشو سپين او سپينه، پلار او پيتر، مازغه او مازګه، پيري او پيريکا، غوږ او ګوش، واوره او وفره او داسې نور (۱۲۷).

خو پښتانه له ساکا سره تر هر بل قوم نه دغومره ډېر نږدې و، چې ويل کېدلی شي دوی شايد په اصل يو ټبر وو، يا پښتانه د ساکا کومه څانګه وه. پروفيسر فرای د سيستان ساکا د پښتنو لوړ نيکونه ګڼي او وايي، چې "د اسلامي پراختيا په برابر کې د زنبيلانو د ټينګ مقاومت

يـو دليـل پـه يقـين سـره هغـه جنګيـالي قـومي خلـک، د افغانـانو يـا پټانـانو نيکونـه وو، چـې د يرغلګـرو سـره جنـګ ليـاره يـې مېړونـه ورکـول.[۱۲۸] د اريـايي ژبـو متخصـص مـارګن سـټرن پـه وينـا "پښـتو پـه اصـل کـې شـايد د سـاکا يـوه لهجـه (Dialect) وي، چـې لـه شـمال نـه وارده شـوې، خـو ممکنـه نـه ده چـې اړيکـي يـې لـه دېنـه ډېـر نـزدې تعريـف شي."[۱۲۹] خـو ده وروسـته دغـه کـار وکـړ: "پښـتو بـې لـه دې چـې لـه سـاکي ژبـې سـره وتړلـه شـي، بـل کېـدون نـه لـري."[۱۳۰] مـارګن سـټرن کاشـکې د خپـل حکـم لپـاره شواهد هـم وړانـدې کـړي واى. زه ددغـې ليکنـې پـه قـوت بيـا وايـم، چـې پښـتانه او سـاکا پـه اصـل کـې شـايد يـو ټبـر وي، يـا پښـتانه د سـاکا د لـوى ټبـر يـوه څانګـه وي. کـه سـاکي ژبـه پـاتې واى، پـه دې اړه بـه څرګنـد حکـم شـوى واى خـو د نالوسـتو او پوونـده سـاکاوو ژبـه نـه ده راپـاتې. راپـاتې کلمـې يـې هـم د ګوتـو پـه شـمار دي. دوه يـې هغـه دي، چـې اوس هـم پـه پښـتو کـې هغسـې ويلـى کېـږي، چـې دوه نـيم زره کالـه دمخـه پـه سـاکاوو کـې ويـل کېـدلې: زرينـه او تڼـى (Tanais). زرينـه (Zarina) د سـاکا د کـومې څـانګې واکمنـه يـا ملکـه وه او هغـه پـه خپلـو خلکـو دغـومره ګرانـه وه، چـې لـه مړينـې نـه وروسـته يـې د هغـې د سـرو زرو مجسـمه ودرولـه.[۱۳۱] مؤلـف دوسـت محمـد هـم ملکـه زرينـه يـادوي، خـو هغـه يـې د ملکـې تـوميريس (Tomyris) پرځـاى يـادوي.

د هېرودوت په وینا دا تومیریس وه، نه زرینه چې په خپل پوځ سره یې، لکه چې دمخه یې بیان شوی، د هخامنشي امپراتورۍ مؤسس، سیروس پوځ ته ماتې ورکړه [۱۳۲]. زرین هم د پښتو کلمه ده او هم د پاړسو، خو زرینه یوازې د پښتو کلمه ده. تنهی د ساکاوو په وخت کې د منځنۍ اسیا د اوسني سردریا نوم و او اوس هغه د افغانستان په پکتیا کې د یوه پښتون ټبر نوم دی، لکه امو چې د ساکا د هامه ورګه لنډ شوی شکل دی. داسې هم د لرغوني زماني د منځنۍ اسیا په ځینو سیمو، لکه خوارزم او مرو کې دغسې ښارګوټي لوځ شوي، چې د کلا (Kala) کلمه یې د نامه یوه برخه یا وروستاړی جوړوي. بېلګې یې دا دي: تیشیک- کلا (Teshik-Kala)، ټوپرک- کلا (Toprak-Kala) کوی، کرل ګان- کلا (Koy-Krylgan-Kala)و د ژنباس- کلا (dzhanbas-kala) او ګیاور- کلا (gyavr-kaa) [۱۳۳].

کلا د پښتو یوه عامه کلمه ده، د Pasionai یا پاسیونای ساکي ځانګه چې د ساکا له نورو ځانګو سره یې په بخدي کې د یونان-باختري واکمني نسکوره کړه، ممکن د پښتو پاسني وي. ژبپوه پوهاند زیار په خپل یاد شوي اثر کې د سکه، کسې، کاسي او کاس نومونه چې په افغانستان او پښتونخوا کې ویل کېږي، د ساکا د نامه بدل شوي شکلونه ګڼي.

له دغو ژبنيو بېلګو نه برسېره د ساکا او پښتنو قومي جوړښت او خاصيتونه دغومره سره ورته وو، چې هغه لکه د يوه ځانګړي ټبر خلک وي. ساکا د څو لويو ټبرونو يو کنفدرېشن يا لوی اتحاد و، چې تر اخري واحد ياني کورنۍ پورې يې بېې شمېره څانګې لرلې. پښتانه هم د ساکا په شان د ډېرو ټبرونو کنفدرېشن دی او څانګې يې دغومره ډېرې دي، چې شمېرل يې ناشونکی ښکاري. پر دې برسېره د ساکا د هيڅ ټبر لوی مشر زواکمن او مطلق نه و، تر څنګه يې د څانګو مشرانو هم رول لاره. له سکندر سره چې د ساکا څو جرګو ليدل وکړل، هغه له څو مشرانو نه جوړې وې نه له يوه زور واک واکمن نه، لکه په هند کې د پاچا پورس په شان. لکه چې دمخه وليدل شول د پار تيه پاچا د دوه جرګو په سلا او مشوره واکمني کوله، نه يوازې په خپله. له احمد شاه دراني نه تر امير عبدالرحمن پورې د افغانستان سياسي نظام هم لږ و ډېر په همدغه بڼه و او د قومي پښتنو سياسي جوړښت اوس هم په همدغه شکل دی.

بله دا چې هغسې چې د ساکاوو ژوند طرز په عمومي ډول د پوونده توب و، داسې هم د پښتنو ژوند تر اتلسمې پېړۍ پورې تر زياتې اندازې د کوچي توب و. په نولسمه پېړۍ کې امير عبدالرحمن که څه هم د غوڅ عمل خاوند پاچا و، ونه شو کولی هغه لږ و ډېر دوه مليون کال پوره

کوچیان، چې ټول یې پښتانه وو، مېشته کولو ته وهڅوي دوی نه غوښتل د کوچي توب ژوند طرز ترک کړي، سره له دې چې د مېشته کېدلو په حال کې امیر د بر امتیازونه ورته منلي وو[۱۳۴] د ښاغلي زلمي هېوادمل په وینا تره خېل قوم، چې زیاتره یې اوس هم کوچي توب کوي په اصل کې ساکا دي قوم ته د وفالرلو احساس هم په ساکاوو کې ټینګ و او هم په پښتنو کې ټینګ دی په دواړو کې لکه چې ویل شوي دي:

فرد ځانګې ته او ځانګه فرد ته په وفا لرلو سره دواړه ژوندي پاتې کېدلی شي که د کومې ځانګې غړی ژوبل یا ووژل شو، هغې ځانګې د خپل ځان ساتنې لپاره له مجرم یا د هغه له ځانګې نه بدل اخیسته که یې کوم غړي د بلې ځانګې په برابر کې جرم وکړ، قومیان یې پرې ټینګ درېدل او په دې ډول د وینې د انتقام دایمي توب...[۱۳۵]

پښتنو دغه خاصیتونه لرل او اوس یې هم لري، خو نه په هغه پخواني شدت سره د ساکا خلکو به هم لرل د دوی بل خاصیت طعنه ورکول، تور او بر پېښ کول او لاپې وهل و. هغه وخت چې سکندر د تهي یا سر دریا غاړې ته ورسېد، ساکا سورو په بله غاړه کې دغسې احساسونه په قوت او ننداره ییز ډول وښوول سکندر ځان مجبور ولید د ربړونو په ګاللو سره له سین نه تېر شي، خو ساکا هغه وخت خواره شوي وو. پښتانه هم په طعنه ورکولو تور او

بـریښ کولـو او لاپـو وهلـو کـې نـوم لـري. بلـه دا چـې دواړه زړور او جنګیـالي قومونـه وو، غـټ مثـال یـې لـه سـکندر سـره د دوی مقابلـه وه. سـکندر پـه منځنـۍ اسیا کـې لـه سـاکا او پـه کـونړ کـې لـه اسـپه سـي پښـتنو سـره لـه دغسـې ټینـګ مقاومـت سـره مـخ شـو، چـې لـه بـل قـوم سـره پـه دغسـې ټینـګ مقاومـت سـره مـخ شـوی نـه و. همدغسـې جنګونـو کـې وو چـې ځینـو یکـې غیـر عـادي زړه ور تیـا ښـووله او اتـلان کېـدل، لکـه ملکـه زرینـه او ملکـه تـومیریس پـه لرغـوني منځنـۍ اسـیا کـې او امیـر کـروړ د لرغـوني افغانسـتان پـه غـور او رستم په سیستان کې[۱۳۶].

د پټې خزانې لیکـوال محمـد هوتـک پـه وینـا امیـر کـروړ د امیـر پـولاد سـوري زوی او پـه ختـه سـهاک و. دی پـه ۱۳۹ هجـري قمـري کـال کـې د غـور پـه منـدیش کـې امیـر شـو. پـه اوړي کـې پـه زمینـداور کـې پـه دغسـې مـانۍ کـې اوسـېده، چـې د هغـې مـانۍ پـه شـان وه، چـې د غـور پـه منـدیش کـې یـې لرلـه. ده پـه جنګونـو سـره خپلـه واکمنـي پراخـه کـړه او کـه یـې پـه لانـدې شـعر بـاور وشـي، هـرات، جـرم، بامیـان او تخـار یـې هـم لانـدې کـړي وو. نـامتو شـیخ کتـه دده دغـه شـعري ټوټـه، چـې لـه ویـاړ او لاپـو نـه ډکـه ده، نقـل کـړې چې په دغه بیت شروع کېږي[۱۳۷]:

زه یم زمری پر دې نړۍ له ما اتل نه سته
په هند و سند و پر تخار او پر کابل نه سته
بل په زابل نه سته

د ټولو منابعو لـه مخې رستم د سیستان یو ډېر نومیالی اتـل تېـر شـوی دی. مؤلـف دوسـت یـې د تـاجکي حماسـي روایتونـو لـه مخـې او د ایـران د لرغـوني تـاریخ متخصـص پروفیسـر رچـرد فـرای یـې پـه ختـه سـاکا ګڼـي[۱۳۸]، خـو ایرانـی تـاریخپوه عبدالعظیم رضـایي یـې ایرانـی یـانې غیـر سـاکا ګڼـي، خـو پـه دغـه عجـب دلیـل سـره: بعضـی از مورخـان مـی پندارنـد کـه داسـتان رسـتم را سکاهای (ساک هـا) از سـر زمـین اصـلی خـویش اورده انـد کـه در روزګـار باسـتان بـه سیسـتان تاختـه و در انجـا سـاکن شـده بودنـد. ولـی از انجـا کـه مـادر رسـتم روتابـک یـا رودا بـه ی ایرانـی اسـت ایـن تصـور خـالی از حقیقـت بـه نظـر میرسـد[۱۳۹]. عجـب اسـتدلال: اول دا چـې رودابـه پـه اصـل کـې د کابلسـتان د واکمـن مهـراب شـاه لـور وه او بلـه دا چـې پـه افغانسـتان او سیمه کې یو څوک د پلار پـه نسب یادېده، نـه د مـور. د رسـتم د اتلـوالي قصـې اول د ابوالقاسـم فردوسـي پـه شـاهنامه کـې بیـان شـوي او وروسـته پـه پهلـوي او نـورو سـرچینو کـې راوړل شـوي دي. پـه یـاد دې وي، چـې د شـاهنامې دوه-درېیمـه برخـه د افسـانوي روایتونـو او قصـو داسـتان او درېیمـه برخـه یـې د ساسـاني واکمنـی تـر پایـه پـورې د تـاریخي پېښـو منظـوم داسـتان دی. دغـه افسـانې د فردوسـي تـر وختـه پـورې (د مړینـې اټکلـي کـال ۱۰۲۵م) پـه شـفاهي ډول اوړېـدل کېـدلې[۱۴۰]. د کهـزاد پـه وینـا پـه

شاهنامه کې په يادو شويو نومونو کې په سلو کې پينځه نوي يې هغه دي، چې په افغانستان پورې تعلق لري[۱۴۱] په شاهنامه کې د سيستان پهلوانان خاص مقام لري تاريخپوه رضايي هم وايي، چې "بموجب مندرجات رزمنامه های ملی، بزرگترين پهلوانان ايرانی از سيستان برخاسته، تاج و تخت و سرزمين ايران [د ايران نوم هغه وخت رواج نه لاره] را از هجوم بيگانگان مصؤن داشته اند. پهلوانان موصوف متعلق بخاندان های بزرگ بوده، نژاد شان به جمشيد، شاه پيشدادی ميرسيد. بطوريکه پيش از اين گفتيم جمشيد هنگام فرار از دست ضحاک [سهاک؟] دختر کورنگ پادشاه زابلستان را بزني گرفت و از آن زن صاحب پسری شد که او را تور نام نهادند. سپس به ترتيب از تور شيد سپ، از شيد سپ تورک، از تورک شم، از شم اثرط، از اثرط گرشاسپ، از گرشاسپ نريمان، از نريمان سام سوار، از سام سوار زال و از ال رستم بوجود آمدند."[۱۴۲]

رضايي زال او زوی يې رستم دغومره مهم گڼي، چې په هکله يې وايي چې: "نخستين شاهی که پس از انقراض سلسله پيشداديان بر اورنگ شهرياری تکيه زد کيقباد بود که اين مقام را با ياری و کمک زال و رستم بدست آورد."[۱۴۳] سره له دې هم په اوستا کې نه پهلوان رستم او نه د هغه پلار زال يادونه شوې ده. په افسانوي

قصو کې رستم د روستاتم (Rostatham) په نامه د سیستان د واکمن په توګه د فراه او زابلستان د ښارونو جوړونکی ګڼل شوی دی(۱۴۴).

دلته ددغو ټکو یادونه ضروري ده، لومړی دا چې د اریایانو په لومړي لوی لېږد کې په سیستان کې به دغومره ډېر ساکا مېشته شوي وو، چې د رستم د کورنۍ مشران یې په دې قادر کړل چې واکمني او اتلوالي وکړي بل دا چې په دغه مهال کې تورانیان او د هغو مشر افراسیاب، لکه چې شاهنامه وایي، په بخدي کې نه وو چې د هغه له واکمنو او رستم سره وجنګېږي. ترکان، لکه چې دمخه ویل شوي دي، د ساسانیانو د واکمنۍ په اخر کې دغې سیمې ته راغلل. دا چې د شاهنامې له مخې تورانیان او په سر کې افراسیاب به په اوستایي دوره کې له رستم سره جنګېدلي وي، د اعتبار وړ نه ښکاري. لکه چې دمخه ویل شوي شاهنامه په اصل کې د شفاهي روایتونو او قصو داستان دی او شفاهي روایتونه په خپل ذات کې د تاریخي واقعیت په شان د اعتبار وړ کېدلی نه شي، ځکه چې د انسان حافظه روایتونه هسې چې یې اورېدلي وي، ساتلی نه شي او هغو د بیا بیانولو او انتقال په وخت کې پکې تصرف کوي او حتی مسخ کوي یې، نو شفاهي روایتونه په تېره هغه چې د پېړیو پېړیو عمر لري، هغومره چې د راویانو د ذهن او خیال انعکاس وي،

د واقعيت انعکاس نه وي خو د رستم په شته توب او اتلوالي کې شک نه پيدا کېږي، ځکه چې هغه په ډېرو سرچينو کې ياد شوی دی.

د مارکوارت په نظر رستم او گرشاسپ يا کرس اسپه (Keresaspa) په اصل کې يو شخص و (۱۴۵). کهزاد بيا گرشاسپ او غرغښت يو کس گڼي او وايي چې "گرشاسب و غرغښت هر دو نام يک شخص و يک قهرمان افسانوی، داستان نيمه تاريخی، فولکلوری پهلوان زبردستی است که (اوستا) و منابع ديگر مصل [مثل] (کتاب گرشاسب) نويسنده و شاعر قرن چارم هجري ابو الموئيد بلخی و تاريخ سيستان گمنام قرن ششم هجری ذکر شده." دی دا هم وايي، چې د غرغښت نوم د خارجيانو لپاره يو مجهول نوم دی په داسې حال کې چې: "... ادب ملی افغانستان همين... قهرمان ملی رادر تمام داستانهای حماسی از ياد نبرده و تمام کارنامه های وی را زنده نگاهداشته اند (۱۴۶)." کهزاد په دې اړه د پاچا امان الله په وخت کې د يوې ډرامې بيان کوي او وايي، چې "... در طی نمايش درام بنام (جذر و مد اسلام) از (غرغښت) بحيث يک (پهلوان ملی)، (بابای ملت)، (پدر معنوی قوم)، (غښتلی غرغښت)، (جهان پهلوان) ياد ميشد (۱۴۷)." د گرشاسب يا غرغښت نوميالي توب او نوميالي توب له دېنه معلومېږي، چې محمد حيات خان

برخې د افغانستان تر حاکمیت لاندې وې.

روسانو په ۱۸۹۲ کې خپله ادعا په نظامي زور سره پیاوړې کړه. اول یې یوې نظامي قطعې د کرنیل یانوف (Yanoff) په قومندانۍ په سرمه تاش کې په افغان نظامي پوستې نابېره ودانګل او هغه یې له منځه یووړه. وروسته دوه سوه ییزه نظامي قطعه یې د کرنیل یانوسکای (Yannosky) په قومندانۍ شغنان ته ننوتله، خو افغانانو هغه په شا ووهله، لکه دمخه چې یې یوه چیني نظامي قطعه په شا تمبولې وه. بل کال د روسانو بله نظامي قطعه د هغوی د دفاع وزیر زوی په قومندانۍ روښان ته ننوتله او فیرونه سره مبادله شول. په دې ډول بدخشان تر خطر لاندې شو او امیر عبدالرحمن له یوې خوا د روسانو او له بلې خوا د برتانوي هند تر فشار لاندې شو. په اصل کې امیر ته ګرانه وه، چې په دغې لیرې سیمې کې د روسیې له نظامي پوځ سره مقابله وکړي هغه هم په هغه حال کې چې د هند وایسرای د ۱۸۹۲ کال په جولای کې ورنه غوښتي و، چې په پامیر کې په خپل فعال چلند سره ستونزې پیدا نه کړي. بل کال په لندن کې د هند د چارو وزیر د هند وایسرای ته په یوه لیک کې څرګنده کړه، چې "موږ په دې فکر یو چې اوس ددې وخت راغلی چې امیر د روښان او شغنان د حتمي پرېښودلو فیصلې ته اماده کړي" او ترڅنګه وغواړئ چې یو برتانوي افسر په

ګوپتا موریا د سلوکوس نیکاتور په وخت کې خپله واکمني آن تر هندوکش پورې ورسوله او کورنۍ یې څه باندې یوه پېړۍ (۳۲۰_۱۸۷ مخزېږدي کې) واکمني وکړه. په دغې دورې کې د ګندارا پښتانه له اراکوزي (کندهار) نه تر اباسین پورې له سانسکرت ویونکو سره محشور و. طبیعي ده، چې پښتو به هم له سانسکرت نه متاثره شوې وي. دغه تاثر له لاندې عددي جدول نه ښکاره دی، دلته دا هم ویل کېدلی شي چې پښتانه شاید په همدغې دورې کې د لومړي ځل لپاره له مجردو عددي مفهومونو سره اشنا شوی وي(۱۴۹).

پښتو	سانسکرت	سانسکرت	
یو	ایکا	Eka	۱
دوه	دوه	Dva	۲
درې	ترایه	Traya	۳
څلور	کت واره	Catvarah	۴
پينځه	پانسه یا پنکه	panca	۵
شپږ	شت	Sat	۶
اووه	سپتا	Sapta	۷
اته	استاو	Astav	۸
نهه	ناوه	Nava	۹
لس	داسا	Casa	۱۰
سل	سه تم	satam	۱۱

سره له دې هم د پښتنو شجره، لکه د نورو قومونو شجرو په شان، له اول نه تر پایه پورې په منظم ډول معلومه نه ده. د تاریخپوه کهزاد په نظر: «... شجره تمام این کتله بزرگ اعم از تمام قبایل و عشایر که در این گوشه دنیا افتاده اند، بوجود سه شخصیت بزرگ سه نیکه گان اولی منتهی میشود که عبارتند از (بیټنی، غرغښت و سړبن)» دی دغه درې ګونې نیکونه د اترط، ګرشاسب او سرند په نومونو هم یادوي او په خپل اثر (غرغښت یا ګرشاسب) کې د هر یوه د کارنامو په اړه اوږد غږېږي. د پښتنو ټولې څانګې او خېلونه چې شمېرل یې ناشونکي دي، په نهایت کې دغو درې نیکونو ته رسېږي: درانیان، بړیڅ، ترین، غوریاخېل، یوسف زي، اسحق زي یا ساک زي او نور سړبن یا سرند ته، کاکړ، داوي، بابي او نور غرغښت یا ګرشاسب ته او غلزیان، لودیان، سوري، نیازي او نور بیټني یا اترط ته[۱۵۰]. تر کهزاد نه دمخه په دې اړه ډول ډول او عجب حدسونه وړاندې شوي دي، چې ذکر یې دلته لازم ښکاري. په لنډ ډول د دوی نسب قبطیانو، یهودانو، جارجیانو، ارمنیانو، پارسیانو، ترکانو او حتی تار تارانو ته هم رسول شوی دی، خو دغه ټول محض حدسونه او ناسم دي، چې روسي افغان پېژندونکي ډورن په دغو الفاظو په غوڅه رد کړي دي: زه په خپل وار په دې نظر یم چې افغانان [پښتانه] د خپل

هېواد ځايي خلک دي او د سر ويليم جونز په شان زه هم دوی د پارا پاميزاد له لرغونو خلکو سره يو ګڼم. ډورن دا هم وايي، چې دوی په خپل اوسني هېواد کې له نامعلوم وخت نه راپه دېخوا اوسېدلي دي [۱۵۱]. کهزاد دغه روايتونه او دغسې نور لا په غوځه توګه ردوي او وايي، چې جناب شير محمد ګنداپوري ابراهيم زی صاحب تاريخ (خورشيد جهان)، و جناب محمد هاشم خان، صاحب تاريخ فرشته، صاحب اثار ديگری چون (آئين اکبري)، (مخزن افغانی)، (مرات الافغانی) وغيره هزار و يک قصه واهي چون (طالوت فرعون)، (ابراهه پادشاه حبشه)، و (قبطيان) و (بنی اسرائيل) و حکايات جعلی (ارخيا و برخيا) و غمزه [وغيره؟] را با هم بافتند. ساختند ولی از نور معرفت قرن بيستم همه اين داستان های خود ساخته را از ميان برد و انساب سه قهرمان (بيټنی، غرغښت و سړبن) به يشت های اوستا چون افتاب بر پارچه يخ تابش نموده و همه قصص و روايات جعلی را بکلی ناپديد ساخت [۱۵۲]. سره له دې هم دغه بې بنسټه روايت، چې افغانان ياني پښتانه په اصل او نسب کې يهودان دي، د ځينو په ليکنو کې انعکاس کوي. دغه بې بنسټه روايت که څه هم په دغې ليکنې سره پوره باطل کېږي، د هغه بې بنسټ توب به زه دلته نور هم روښان کړم.

ددغـه جـوړ شـوي روايـت لـه مخـې "کلـه چـې حضـرت محمـد^ص لـه مکـې څخـه مـدينې منورې تـه هجـرت وکـړ، نـو پـه دغـه وخـت کـې د خالـد بـن وليـد د ليـک پـه ذريعـه د غـور د سيمې د افغانـانو [پښـتنو] لـه مشـرانو څخـه څـو تنـه مـدينې تـه لاړل، چې د هغـو لـه جملې څخـه يـې مشـر د عـيص زوی قـيص و، چـې د نومـوړي د نسـب سلسـله چـې پـه مخـزن افغاني کې ذکـر شوې ده، پـه (۳۷) پښـت کـې ساول تـه چې پـه طـالوت بانـدې ملقـب و او د بنـي اسـرائيل پاچـا و، رسېږي."

ددغـه روايـت لـه مخې دغـو "افغانـانو" پـه مدينـه کـې اسلام ومنـه او حضـرت محمـد^ص د قـيس دغـه عبرانـي نـوم پـه عربـي واړوه او د عبدالرشـيد نـوم يـې پـرې کېښـود. " پـه هغـو ورځـو کـې حضـرت محمـد^ص د مکـې د نيولـو اراده وکـړه او قـيس عبدالرشـيد د څـو تنـو نـورو پښـتنو او خالـد سـره د عسـکرو سرلښـکر وټاکـل شـو او پـه هغـه جګـړه کـې چـې د مکـې د نيولـو پـه منظـور وشـوه، افغانـانو [پښـتنو] ښـه مېړانـه ښـکاره کـړه او يـوازې عبدالرشـيد وکـړای شـول، چـې د قريشو (۷۰) تنه متمردين ووژني.[۱۵۳]"

ددغـه جعلي روايـت پـر بنسـټ اول دغـه "افغانـان" د خالـد پـه ګـډون يهـودان وو او "هغـه افغانـان چـې پـه عربـو کـې مېشـته شـوي وو، د هغـو څخـه د وليـد خالـد زوی ډېـر مشـهور دی." دويمـه دا چې خالـد بـن وليـد خپـل دغـه يهـودي افغـان

قوميـان مـدينې تـه وبلـل، چـې د حضـرت محمـد^ص سـره د مکې په نيولو کې مرسته وکړي، خو دغه روايت لـه سر نـه تـر پايـه پـورې د واقعيـت پـرخلاف دی او زه بـه دلتـه د هغـه د دوو سترو ټکو پې بنسټ توب تثبيت کړم.

د حيـات افغـاني ژبـاړونکي هنـري پريسـټلي (Henry Priestley) پـه وينـا "لـومړی دا چـې د سـاول پښـت پـه غلطـه لـه جـودا (يهـودا) ځخـه ښـول شـوی دی (پـه داسـې حـال کـې چـې) د تـورات (Old Testament) لـه مخـې هغـه د بنجـامن ټبـر تـه منسوب و. د تـورات پـه هيڅ ځـای کـې ددې ذکـر نـه شـته، چـې افسـانوي ارخيـا او ارميـا بـه د سـاول لـه زوزات ځخـه وي... نـه د ارميا او نـه د افغـان نـوم، يـا هغـه تـه ورتـه بل نـوم. د حضـرت داود د نوميـاليو کسـانو پـه ډلـه کـې ليـدل کېـږي.(۱۵۴)" دغــه نومونــه د اســلامي دورې عربســـتان او د حضـرت محمـد^ص پـه اړه تـاريخونو کـې هـم نـه ليـدل کېـږي. مـا هـم پـه ټولـو هغـو ډېـرو اثرونـو کـې چـې د لـوړې زده کـړې پـه وخـت کـې د لنـدن پـه پوهنتـون کـې او بيـا لـه هغـه وروسته لوستلي دي، دغه نومونه نه دي ليدلي.

ددغـه روايـت بـل ټکـی، چـې خالـد بـن وليـد بـه د قـيس پـه مشـرۍ د غـور افغانـان مـدينې تـه بللـي وي، هـم يـو بـې بنسـټه حکـم دی. خالـد بـن وليـد دغسـې تـاريخي شـخص و چـې کړنـې يـې پـه ډېـرو کتـابونو کـې ثبـت شـوي دي. د هغـو لـه مخـې هغـه يهـود نـه، بلکـې د عربـو د قـريش لـوی ټبـر د

مخزوم څانګې څخه و، خو دی تر ۶۲۹م پورې د حضرت محمد^ص او اسلام مخالف و. په ۶۲۵ کې يې لا په احد کې د حضرت محمد ^ص پر ضد جګړه کې برخه هم اخيستې وه. دا هغه جګړه وه، چې مسلمانان پکې په زياته اندازه د هغه په قومندانۍ مات شوي وو[۱۵۵].

څلور کاله وروسته په ۶۲۹ کې چې حضرت محمد^ص د حديبيې له متارکې نه وروسته په مکه کې هم د امتيانو او نفوذ خاوند شوی و، خالد بن وليد له عمر بن العاص سره هم د حضرت محمد^ص پيغمبري ومنله. بل کال (۶۳۰) مسلمانانو مکه په جنګ سره ونيوله، خو دا يو لوی جنګ نه و[۱۵۶]. په دغه حال کې مسلمان خالد ته ممکنه نه وه، چې د هغه وخت په شرايطو کې افغانان هغه هم په دغومره لنډې مودې کې مکې ته حاضر کړي. غير له هغه هم که قيس او ملګري يې په ختيځ يهودان وای، هغوی به ولې له حضرت محمد ^ص سره د مکې په نيولو کې مرسته کړې وای، ځکه چې د هغه په حکم سره د مدينې يهودان ځپل شوي وو.

هيڅ تاريخي شواهد ددغه روايت پخلی نه کوي. په هيڅ تاريخي منبع کې ددې يادونه نه شته، چې د غور قيس به په ۶۳۰ کې په مدينه کې ليدل شوی وي. په دې ډول په ۶۳۰ کې په مدينه کې د غور د قيس او د هغه د ملګرو شته والی او بيا د حضرت محمد^ص له خوا په

عبدالرشید سره د هغه د نوم بدلېدل او دغه قیس د اوسنیو تر څلوېښت ملیون نه ډېرو پښتنو مؤسس یالوړ نیکه کېدل هسې هوایي خبرې کېږي. هو، خالد بن ولید د عربو د قریش نامتو قوماندان و، خو هغه د خلیفه ابوبکر په وخت کې د ردا په نامه کورني جنګ په بهیر کې وځلېد. دا دی و، چې د عقربه په نامه مهمه جګړه یې وګټله او یاغیان یې په ټول عربستان کې ایل کړل.

په اصل کې دغه روایت څکه رښتیا کېدلی نه شي، چې پښتون بې له شک نه، لکه چې ددغې لیکنې نه هم ثابته ده، اریایي قوم دی، نه سامي چې عربان او یهودان ورته منسوب دي. پښتو هم بېله کوم شک نه اریایي یا په دقیق ډول ختیځه اریایي ژبه ده، نه د عربي او عبري ژبو په شان سامي. اریایي او سامي خو دوه سره بېلې نژادي او ژبنۍ ډلې دي.

ددغو واقعیتونو په رڼا کې دغه روایت چې پښتانه په اصل او نسب کې یهود دي، یوازې د ذهن او بدنیت زېږنده کېږي، نه تاریخي واقعیت. اوس که یو څوک سره له دې هم پښتانه ددغه جعلي روایت پر بنسټ بني اسرائیل ګڼي، هغه به په اصل کې د لوستونکیو، تاریخ او رښتین توب پروا نه کوي.

دویم څپرکی

افغــان

د افغـان نـوم هـم پخـوانی دی، خـو نـه هغـومره پخوانی چې د پښـتون نـوم دی. پـه لرغـونې زمانـه کـې د پـارس خلکـو پښـتانه د ابګـان (Abgan) او د هنـد خلکـو پښـتانه د اسـواکا (Asvaka) یـا د اسـوه غانـه (Asvaghana) پـه نومونـو یـادول. هنـدیانو لـه دولسـمې پیـړۍ نـه وروسـته کـوم هغـه پښتانه، چې د بهـار ولایـت پـه پټنـه کـې مېشـته شوي وو، د پټـان پـه نامـه یـادول او لا وروسـته ټولـو هغـو پښـتنو تـه ویـل کېـده، چې پـه هنـد کـې اوسېدل. د قـانون پـه شـان دا یـو دود دی، چې هـر ولـس چې پـه لېـرې سیمو کـې خپـور شـي، ګاونډیان یې لـه خپـل اصلـي نـوم نـه غیـر پـه نورو نومونو یـادوي، لکـه: سـاکا چـې د پـارس خلکـو اشـکانیان او د هنـد خلکـو پهلـوا بلـل، خـو پـه خپلـه پښـتنو هـر چېـرې ځانونـه پښـتانه یـا پختانـه ګڼـل. دا ډېـر ورسـته و، چـې پښـتنو د افغـان نـوم د

ځــان لپــاره ومنــه. افغــان اوس هغــه څــوک دی، چــې د افغانســتان تبعــه دي. د پښــتونخوا پښــتانه یــا ډېــری یــې هــم ځانونــه افغانــان ګڼــي، نــو د افغــان دغــه نــوم د یــوه ځــانګړي ولس لـه مفهوم نـه ملي مفهوم تـه تحول کړی دی. د غبار پـه وینـا: "... تـا قـرن هـژدهم (افغـان) نـام عمـومی پشـتو زبانـان مملکت قـرار گرفتـه بـود و تـا قـرن نـزدهم وسـعت آن بجـایی رسـید کـه نـام عمـومی مـردم افغانسـتان اعـم از دری زبانـان و ترکـی زبانـان وغیـره شـناخته شـد" داسـې ښـکاري، چـې د افغـان نـوم پــه اسـلامي دوره کـې د هغـه د پخـواني نـوم یـا نومونـو ځـای نیـولی وي. بیـا هـم غبـار "... نـام (افغـان) کـه از قـرن دهـم در نوشـته هـای مـؤلفین افغانسـتان چـون مؤلـف مجهـول حـدود العلـم مـن المشـرق الـی المغـرب، ابـو ریحـان، فردوسـی، بیهقـی، منهـاج السـراج وغیـره در مـورد قسـمتی از پشـتو زبانـان افغانسـتان آن روز ذکـر گردیـده و عتبـی در تـاریخ یمینـی ان را معـرب نـام (اوغـان) میشـمارد، هـم یـک نـام قـدیمی اسـت کـه بـا نـام (اپاکـان) مـذکور در (ریگویـدای هند) مطابقت مینماید."[1]

د ابـو ریحـان البیروني پـه وینـا افغـان نـوم پـه هغـې کلمـې پــورې اړه لــري، چــې پــه مهاباراتــه (Mahabarata) کــې د اســواکا (Asvaka) پــه نامــه یــاد شــوی دی. دغــه اســواکا د ګنـدهارا پــه سـیمه کـې وو، چـې د ویـدي دورې نـوم دی او دوی پـه هغـو غـرو او رغـو کـې اوسـېدل، چـې پـه اسـلامي

دورې کې د سليمان په غرو ياد شوي دي[۲]. البيروني چې د اسلامي نړۍ يو ستر عالم و، له سلطان محمود غزنوي سره هند ته په سفر لاړ، هلته يې د سانسکرت ژبه زده کړه او د هند د مدنيت په هکله يې د کتاب الهند په نامه اثر وليکه، چې د هغه د دولس کلونو مطالعې او مشاهدې محصول و[۳].

د اسلامي دورې د سليمان غرونه په واقع کې د کسي غرونه دي، چې له هندوکش نه د بلوچستان تر پولې پورې پراته دي او اباسين يې ختيځه پوله تشکيلوي. اسواکا په دغې سيمې کې د مهابهاراته د رامنځ ته کېدلو په وخت کې اوسېدل. مهابهاراته چې د هندوانو ستر حماسي اثر دی، د نهو سوو کلونو په بهير کې له ميلاد نه پينځه سوه کاله دمخه تر ۴۰۰ ميلادي پورې کښل شوی، سل شاعرانو کښلی او زر سندرغاړو په قالب کې اچولی ترڅو چې د گوپتا واکمنو په دوره کې برهمنانو خپل مذهبي او اخلاقي فکرونه پکې ځای کړل او اوسنی شکل يې غوره کړ. مهابهاراته د شکنتلا او د هغې د پهلوان زوی بهارت قصه بيانوي. د هغه له نوميالو نه د کوروس او پنداورس په نومونو د مهابهاراته (لوی بهاراته يا لوی هند) قومونه هسک شوي، چې د هغو خونړي جنگونه د قصې زړې جوړوي[۴].

تاريخپوه احمد علي کهزاد په خپل يوه وروستي اثر

(افغانستان در شاهنامه) کې د افغان په هکله یو څه اوږد بحث کړی دی. دده په نظر "معادل این کلمه در سانسکرت کلمه اوگانه یا اواگانه (Awagana) است." بیا وایي چې "اسم دیگری در سانسکرت است که به شکل (اسوه-غانا) (Asva-ghana) یاد شده که این کلمه هم مرکب است. جزو اول (اسو Asva) آن نزدیک به (او-Awa) است لیکن در معنی کوچکترین تفاوت ندارد، زیرا (اسوه) بمعنی (اسپ) و (او-) هم همین معنی را میدهد و (غان) که در هر دو کلمات [کلمه] بیک شکل آمده بمعنی جای (مهد) درینصورت معنی هر دو کلمه (سر زمین سواران) و (مهد سوار کاران) معنی میدهد."(۵)

وای ونډي مارتن (Viviende St.Marthin) شاید لومړنی مؤلف وي، چې په خپل اثر (Annee geographicque) کې لیکلي چې د افغان نوم "... د سانسکرت له Acvaka یا asaka نه راوتلی په مانا د اس سور و."(۶) په دغه ډول اسواکا او اسوه غانه یا اسوه ګانه په لږ لفظي توپیر سره دوه مفهومونه څرګند وي: اس سواره او د اس سورو هېواد. دغه رسم، چې یوه کلمه یا یو نوم هم یوه ولس او هم د هغو هېواد لپاره راوړل کېږي، په افغانستان کې تراوسه هم ژوندی دی. لکه مومند، شنوار، اپریدي او نور چې هم د یوه قوم او هم د ملک لپاره راوړل کېږي.

ډېر وروسته د ساسانيانو په دوره کې د اواګانه نوم په پرسي پوليس کې د رستم نقش په ډبرينې ليکنې کې ثبت شوى دى. پروفيسر شپرنګلنګ (M.S Spengling) وايي چې د افغان نوم د ګوندافر ابګان رازماد (Gondafar Abgan Razmad) له خاص نوم څخه راوتلى دى، چې د رستم نقش په کتيبه کې د ساساني پاچا اول شاهپور (۲۴۱-۲۷۲م) په دستور په پارتي، منځنۍ پارسو او يوناني ژبو کښل شوى په دغه مقصد چې خپل برى نړيوالو ته وښيي. د شپرنګلنګ خپل عبارتونه دا دي: " د ابګان (Abgan) او اوګان (Avgan) لپاره زه له اوسني افغان نه پرته بله ښه کلمه پيدا کولى نه شم.(۷)" په همدغه مهال کې به و، چې پښتانه په ابګان او پارسي وانان په ديګان يادېدل او دوى لکه دمخه چې ويل شوي په اصل کې له يوه نسب څخه يانې پښتانه دي. تاريخپوه عبدالحى حبيبي د افغان په اړه يوه وړه ليکنه لري، چې مرکزي ټکى يې د شپرنګلنګ نظر دى.

د پټان نومي کتاب ليکوونکى سر اولاف کارو هم ورته نظر ښکاره کوي او وايي، چې د اپه کان (Apakan) او ابګان (Abgan) له کلمې نه د افغان تکامل طبيعي معلومېږي(۸)، خو تاريخپوه رچرد فراى په دغه اړه شک ښکاره کوي او مؤلف وارتن ګريګوريان په خپل کتاب (د معاصر افغانستان هسکېدنه) کې دغه نظر ردوي او

وایي، چې دغه کلمې د اذربایجان د پخوانیو خلکو نومونه وو او هغه په دغه مفهوم سره د پینځمې پېړۍ په ارمني لیکنو کې لیدل کېږي[۹]. د ګریګوریان دغه نظر په واقع کې د کهزاد د لیکنې په تایید ده، چې د عمومي لېږد په لړ کې یې ویلي وو، چې د پکتیانو "... یوه کوچنۍ څانګه لا هم د غرب خوا ته مخکې تللې او د ارمنستان په غربي خوا کې یې استوګنه غوره کړې... او په دغه ځای کې هم په خپله دوی د پکتیس یا پکتویس او خاوره او وطن یې د پکتیکا په نامه مشهور شو."

په هر حال، حقیقت دا دی چې د ابګان نوم د افغان په مفهوم د سلیمان یا د کسي په غرو درو کې په وروستیو هندي، چیني او فارسي لیکنو کې دغومره ډېر یاد شوی دی، چې هغه بې له کوم شک نه د افغان له نامه سره مطابقت لري.

په دغې سیمې کې په دې اړه غټه بیلګه وراهامیرا (Varahamira) د هند ستوری پېژندونکی دی، چې په شپږمې عیسوي پېړۍ کې یې (اټکل ۵۰۵ نه تر ۵۸۷ پورې) په خپل اثر (بري هت سمهیتا Brihat Samhita) کې د اواګانه (Avagana) نوم دوه ځلې د نورو نومونو ترڅنګه راوړی دی[۱۰]، خو وراهامېرا د هغو د هېواد په هکله څه نه دي ویلي. یوه پېړۍ وروسته یانې په اومې عیسوي پېړۍ کې یو چیني زیارت کوونکي او ګرځندوی

شون چونګ چې په هيون تسانګ باندې ياد شوی دی (د زوکړې کال ۶۰۳م) په هند او په شمالي، مرکزي او ختيځ افغانستان کې ډېرش کاله وګرځېد او بيا يې په دوه ټوکونو کې يې د (لويديځې نړۍ بودايي سندونه) په نامه کتاب خپور کړ. د يو شمېر ليکوالو په اند شون چونګ د افغان نوم د اپوکين (O-po-Kien) په بڼه ذکر کړی، لکه چې چينايان باندني نومونه په معمولي ډول په اړولي شکل راوړي. په هر حال، د شونګ اپوکينان هم د سليمان په غرو درو کې اوسېدل. معلومېږي، چې اسوکا، اسوه غانه او اپوکينان هماغه پښتانه يا افغانان دي، چې په عين ملک يانې د سليمان يا کسي په غرو درو کې اوسېدل.

د افغانستان تاريخ ليکونکي سر پرسي سايکس، د شون چونګ د ليکنې پر بنسټ وايي چې اپوکينان "په طبيعت کې سرسخت او وېروونکي خلک دي. په چلند کې زيږه خو د عقيدې او ايمان په موضوع کې تر ګاونډيانو نه ښه دي"[11] خو ما نه د اپوکين نوم او نه د سايکس دغه وينا د شون چونګ په هغه کتاب کې مونده، چې پروفيسر ساموېل بېل (Samuel beal) ژباړلی او په لندن کې په کال ۱۸۸۸ کې خپور شوی دی. داځکه چې سايکس د شون چنګ قول په غلطه نقل کړی. د شون چونګ پور تنۍ وينا د باميان د خلکو په اړه

ده، خو دا معلومه نه ده چې هغوی اپوکین وو، یا نه وو. پر هغه سربېره هغه څه چې شون چونګ د باميان د خلکو په اړه ويلي دي هغه نه دي، چې سايکس نقل کړي، بلکې دا دي: "... د هغو د خلکو چلند زېږد دی، جامې يې په عمومي ډول له ورېنو او پوټکو څخه دي... ادبيات، رسومي مقررې او د سوداګرۍ مروجې پيسې يې کټ مټ هغه دي چې د تخار په هېواد کې رواج لري... ژبې يې هم لږ و ډېر سره توپير لري، خو په بڼه او قواره سره ډېر ورته دي"(۱۲). دويمه دا چې پروفيسر بېل د کتاب هغه برخه، چې د اپوکين نوم پکې ياد شوی دی، نه دی ژباړلی او دغه برخه د شون چونګ په هغې برخې کې ليدله کېږي، چې ستاني لاس جوليين (Stanilas Julien) په انګرېزي اړولی دی. نوموړي ددغه مقصد لپاره شل کاله د چيني او سانسکرت په زده کړه کې تېر کړي وو. اليکزاندر کننګهم بيا د هغه پر بنسټ خپل مهم اثر وليکه په نامه د هندوستان پخوانی جغرافيه. په هغې کې دی ليکي، چې "شونګ چون يوازې يو ځل په يوې لنډې فقرې کې د اپوکين نوم اخلي او هغه د فلانه (Falana) [بنو] او غزني ترمېنځ د لومړني شمال-لويديځ او وروستي سهيل خوا ته بښيي"(۱۳).

په دغه ډول اپوکين د شون چونګ په نظر په اصل کې د يوې سيمې نوم و، چې کننګهم هغه د يوه اوږده بحث

په ترخ کې افغانستان او افغانان ګڼلي او ویلي یې دي، چې زه نږدې ډاډه یم چې د اپوکین د کلمې له ذکر نه د شون چونګ مطلب افغان دی (۱۴). خو له هغه وروسته د اوګان نوم لږ په نظر راځي. وروستی ذکر یې شاید د ابو القاسم فردوسي په شاهنامه کې وي، چې هغه د یولسمې عیسوي پیړۍ محصول ده. فردوسي په شاهنامه کې وایي، چې (۱۵):

همه گرد ایوان دو رویه سپاه
بزرین عمود و بزرین کلاه
سپهدار چون قارن کاوگان
به پیش سپاه اندرون اوگان

داسې ښکاري، چې د اسلامي دورې له پیل نه وروسته افغان د اوګان ځای نیولی وي. د حدود العالم ناخرګند لیکوال شاید لومړنی لیکوال وي، چې د افغان نوم یې د لسمې پیړۍ په پای یا د یوولسمې پیړۍ په سر کې راوړی وي. تاریخپوه حبیبي لیکي: «در دوره اسلامی همانا ذکر این نام در کتب دری و عربی مکرر می آید که ذکر قدیمتر آن در حدود العالم تالیف ۳۷۲هجری از طرف یکنفر جوزجانی گم نام است که مینورسکی دانشمند فقید او را از خانواده و یا مربوطین دربار آل فریغون جوزجانی میشمارد و در این کتاب ذکر افغان در چندین مورد آمده است و بعد از آن محمد بن عبدالجبار

عتبی در تاریخ یمینی افغان را در وقایع سبکتگین و آل او بارها ذکر میکند و حتی این اثر در الکامل آن را با املای قدیم افغان هم می آورد و مؤرخان مابعد مانند فخر مدبر در اداب الحرب و حمدالله مستوفی در تاریخ گزیده و محمد قاسم فرشته و دیگران هم از قبایل افغان و اوغانی بارها ذکر کرده اند[۱۶].

د افغان نوم د فردوسي په شاهنامه کې په ښلو قرینو کې راوړل شوی، چې یو څو یې په لاندې ډول دي[۱۷]:

چنین گفت دهقان دانش پژوه
مر این داستان را ز پشین گروه
که نزدیک زابل به سه روزه راه
یکی کوه بد سر کشیده به ماه
بیک سوی او پشت خرگاه بود
دگر دشت زی هندوان راه بود
نشسته در آن پشت بسیار کوچ
ز افغان ولاچین و کرد بلوچ

یا دا چې:

یکی قلعه بالای آن کوه بود
که آن حض از مردم انبوه بود
مرآن حصن را نام مرباد بود
از و جان نا بخردان شاد بود
بدژ در یکی بدکنش جای داشت

که در رزم با اژدها پای داشت
نـژادش ز افغـان سـپاهش هـزار
همـه ناوک انداز و ژوبـین گـذار

په بل ځای کې د بهزاد له خولې وايي:

چو بهزاد افغان از و ایـن شنفت
بدو گفت کاهریمنت باد جفت
چه نامی گزینگونه کوشی بجنگ
قوی بالی و یا فروهوش و هنگ

د پهلوان رستم له قول نه وايي:

که آیم بر افراز که چون پلنگ
نـه دژمانـد آنگـه نـه کهسـار
همـه مـرز افغـان بهـم بـر زنـم
بـدین دژکـین اتـش انـدر زنـم

بيا هم رستم:

یکـی پنـد پیرانـه بشـنو ز مـن
ایانـــامور رســـتم پیلـــتن
همه مال و اسباب و این زیب و فر
کنیـــزان مـــه روی بـــا تـــاج زر
ازیندشـت خرگـاه افغـان گـروه
هزار از سواران ایندشت و کوه.

لـه هغـه وروسـته د افغـان نـوم پـه ليکنـو کـې دغـومره عـام شـو، چـې ټولـو هغـو ليکوالـو چـې ددغـې سيمې پـه هکلـه پـه

فارسي او عربي کې ليکنې کړي، د افغان نوم يې اروسرو ياد کړی دی[۱۸]. پښتنو ليکوالو هم چې په اول کې يې د افغان نوم نه يادوه، له هغه وروسته يې په ليکنو کې يادوه. په دغه لړ کې خان جهان لودي (د مړينې کال ۱۶۳۰) شايد لومړی پښتون مشر او ليکوال وي، خوشال خان خټک خو دغه نوم په وياړ سره يادوه:

د افغان په ننګ مې وتړله توره
ننګيالی د زمانې خوشال خټک يم

احمد شاه دراني هم په هغه ليک کې، چې د عثماني سلطان دريېم مصطفی په نامه واستوه د "قوم جليل افغان" ذکر وکړ[۱۹].

خو په عامو پښتنو کې د افغان د نوم عام کېدل ډېر وخت ونيوه. فرانسوي ګرځندوی فريه (Ferrier) لا وايي، چې غلزيان او ابداليان چې ځانونه تر نورو پښتنو لوړ ګڼي "حتی نه غواړي چې د افغان په نامه ياد شي"[۲۰]. فريه د نولسمې پېړۍ په دويمې نيمايي کې په افغانستان کې ګرځېدلی او بيا يې د خپل سفر په اړه د افغانانو تاريخ په نامه يو پڼ اثر وليکه. سره له دې هم د افغان نوم د انکشاف په حال کې و، د افغان نوم لا د همدغې پېړۍ په اولې نيمايي په انګرېزي ليکنو کې لا زيات رواړل کېد او افغانان د يوه ملت په توګه او افغانستان د يوه هېواد په توګه نړۍ والو ته وپېژندل شو. د افغان-انګليس لومړی

جنګ د افغـان کلمـې ملـي مفهـوم نـور هـم پيـاوړی کـړ. پـه همدغـه جنګ کې پـه تېـره د کابـل پـه سيمه کې و، چې د افغـان دوه مهـم عنصـرونه (پښـتانه او تاجـک) د يرغلګـرو پـه برابـر کـې سـره يـو مـوټی او ټينـګ ودرېـدل او پـه عمـل کې يې وښـووله، چې دوی د افغــان ملــت زړی جـوړوي. د همدغـه اتحـاد لـه املـه و چې انګرېز ليکوالـو پـه تېـره ليډي سـيل (Lady Sale) پـه خپـل جورنـال (پـه افغانسـتان کې د غميـزو جورنـال) او مؤلـف جـان کـي (John Kaye) پـه خپـل اثـر (پـه افغانسـتان کې د جنګ تـاريخ) د افغـان نوم ډېر يـاد کړی دی.

مېـرمن سـيل چې د افغـان-انګلـيس پـه لومړي جنګ کې د افغانــانو يرغملــه وه او افغانــان يــې لــه نــزدې نــه ليــدلي او پېژنـدلي وو، پـه هکلـه يـې وايـي چـې "زه زيـاتره اورم چـې افغانــان ډارن دي... خــو دوی د ماشــين دار (Guns) پــه برابــر کـې لکـه هسـې چـې درېږي، چې يـې پـه خپلـه نـه لـري او حصـارونو تـه پـه ختلـو او د هغـو پـه نيولـو کې چې مـوږ يـې بېر تـه نيـولی نـه شـو، بې زړه تـوب نـه ښـيي. د مرکـز [کابـل] افغانـان يـو څـه متمـدن دي، خـو د اطـراف ښـاغلي او نـوکران يـې، زمـا پـه فکـر، زيـاتره هغسـې کسـان دي چې سـکندر ورسره مخامخ شوی و"[۲۱].

جـان کـې، چې انګلـيس تـاريخپوه و او خپـل ډېـر مهـم اثـر يـې د افغـان-انګلـيس لـه جنـګ نـه وروسـته پـه ۱۸۵۱

کــې زیــاتره لــه حکــومتي پــاڼو او د هغــو لــه یادښــتونو او شخصــي لیکونــو لــه مخــې لیکلــی، چــې پــه جنــګ کــې یــې برخــه اخیســتې وه، افغــان یــې د یــوه ملــت پــه توګــه ډېــر یــاد کــړی او افغانــان یــې پــه دغــه ډول توصــیف کــړي دي: "افغانـان یـو توپـاني او سر کښـه خلـک دي، ډېـر لـږ متمایـل دي، چـې واک تـه تسـلیم شـي او خپـل نارضـایت پـه شـدل ډول ښيي"(۲۲).

الفنســټن (Elphinstone) چــې د افغانســتان پــه هکلــه د لــوړ علمــي صــلاحیت خاونــد و او پــه خپــل اثــر (د کابــل سـلطنت شـرح او بیـان) کـې یـې افغانـان تـر هـر بـل بانـدني لیکـوال نـه زیـات پـه واقـع لیـدونکي ډول معرفـي کـړي دي، هغـه وخـت چـې یـې افغانسـتان تـه د انګرېزي پـوځ لـه اسـتولو نـه واورېدل، حکومـت تـه یـې ښکاره کـړه چـې تاسـې بـه شاه شـجاع د پـوځ پـه زور پـه افغـان تخـت کښېنوئ، خـو پـه دغـه خـوار ملـک کـې او د "سر کښـه افغانـانو" پـه مینـځ کـې د هغـه ساتنه به ناهیلې توب راوړي"(۲۳).

د افغـان-انګلـیس پـه دویـم جنـګ سـره د افغـان نـوم پـه ملـي مفهـوم سـره نـور هـم خپـور او وپېژنـدل شـو او پـر هغـه برسـېره مـذهبي بعـد یـې هـم پیـدا کـړ، آن تـر دې چـې د هندوسـتان وایسـرای هـم افغانـان د یـوه ملـت پـه توګـه تعریـف کـړل، نو ویـل کېدلی شي چـې د نولسمې پېړۍ پـه دویمـې نیمـایي کـې د افغـان نـوم هـم پـه ملـي او هـم پـه

مذهبي مفهوم د افغانستان د اوسېدونکيو معرف وګرځېد او افغان نشېنلزم واقعي شو.

لا مهمه د ملي کېدلو او مدني کېدلو په لور د نظام او ټولنې وده وه. د ملي کېدلو دغه حرکت د امير عبدالرحمن په واکمنۍ کې پوره محسوس و. دده په ۲۱ کلنۍ واکمنۍ کې و، چې ټول افغانستان د لومړي ځل لپاره د عين قانونو او مرکزي حکومت چارواکيو له خوا په نېغ ډول اداره کېده. د امنيتي او رسمي چارواکيو زياتوالی هم ددغه حرکت له پياوړتيا سره مرسته کوله. د همدغه پاچا په وخت کې و چې ډېرو سيمو ته د ډېرو خلکو په پرارولو سره د افغان قومونو عنعنوي ګوښه توب د تل لپاره له منځه لاړ او د ملي پيوستون او ملي دولت د پياوړي کېدلو لپاره لار هواره شوه. دغه حرکت بيا د پاچا امان الله په واکمنۍ کې هم په نظر او هم په عمل کې ښه قوت وموند. په همدغه وخت کې و چې د افغانستان ټول خلک د افغانستان د لومړي ليکلي اساسي قانون له مخې د دموکراتيکو حقونو خاوندان وپېژندل شول او افغان ټولنه په دې ډول مدني شوه، چې ټول غړي يې سره برابر وګڼل شول. پاچا امان الله لومړی افغان و، چې د افغان تعريف يې هم وکړ او هغه هم په پراخ مفهوم سره: "هر کسيکه در افغانستان سکونت دارد از هر مذهب و فرقه که باشد و هر کار و صنعت و خدمتيکه ميکند، تماماً

افغان گفته میشوند.[۲۴]

بیا نو افغان په همدغه حقوقي مفهوم سره د افغانستان په ټولو اساسي قانونو کې په دې مانا وپېژندل شو چې افغانان په حقونو کې په دغه ډول سره برابر دي، چې هیڅ یو پر بل باندې هیڅ ډول امتیاز نه لري. د اوسني قانون د څلورمې مادې پر اساس "د افغان کلمه د افغانستان د ملت په هر فرد اطلاق کېږي."

د همدغې حقوقي برابرتیا او داسې هم د آزادۍ له برکته و، چې افغانان په تېرې اوږدې خطرناکې ناارامۍ کې خپل وطن افغانستان ته رښتیني پاتې شول. دا ځکه چې په دوی کې دغه فکر ټینګ دی، چې یوازې د افغان نوم دی چې د قوم ولۍ، ژبې، مذهب، جنس او اجتماعي دریځ له توپیر نه پرته د وطن د ټولو خلکو استازیتوب کولی، ملي پیوستون ټینګولی او دوی په افغاني روحیې سره په ګډه دننه په افغانستان کې د عزت او حیثیت ژوند کولی شي، نو اوس ددې وخت دی چې د افغانانو مېنه (افغانستان) په تاریخ کې وپېژندله شي.

درپیم ځپرکی

افغانستان

افغانستان دغسې هېواد دی، چې انسانان پکې له ډېرې پخوا زمانې نه اوسېدل. بیا نو دا طبیعي ده چې هم په دوی او هم په د دوی مېنه په څو څو نومونو یادېدله. د افغانستان لومړني اوسېدونکي په یقین سره معلوم نه دي او په اړه یې ډېر حدثونه وهل شوي دي. د ویدي دورې اوسېدونکي یې معلوم دي، چې هغه اریایان دي، دا هم معلومه نه ده چې دغه اریایان څه وخت په لرغوني افغانستان کې مېشته شول، خو څه وخت چې دوی د هندوکش په دواړو خواوو سیمو کې اوسېدل د اریا نوم یې د ځان لپاره غوره کړ. د کهزاد په وینا "تا زمانیکه قبایل ویدي در باختر و نقاط دو طرفه هندوکش تمرکز داشتند... خود را به نام (اریا) یاد میکردند." په دې ډول

د کهزاد په وینا نام اریا بار اول در مورد کتله باختری استعمال شده است.[۱] ددې لپاره چې افغانستان په تاریخ کې ښه وپېژندل شي، اول به ددغو اریایانو مېنه یانې اریانه او ورپسې خراسان په لنډ ډول معرفي شي.

اریانه:

کله چې اریانه وایو، لازمه ده دغه ټکي په نظر کې ونیول شي چې د اریانه حدود هېڅ وخت ټاکلي نه وو، حدود یې په واقع کې د پولې قومونو پورې اړه لرله چې که هغوی پوونده وو، حدود به یې د تغییر په حال کې و. په هغه وخت کې د اریانه ډېر اوسېدونکي پوونده او لږ مېشته وو. په واقع کې په هغه وخت کې پوونده توب د ژوند عام طرز و او د یوه قوم نوم د هغه تر مېنې نه زیات عام و. داسې هم ډېر شوي دي، چې یو قو د بل قوم په فشار یا د طبیعي عاملونو له امله خپله مېنه پرېښووله او په بلې مېنې کې به یې واړول او هغه به بیا د دوی په نامه یاده شوه.

بله دا چې اریانه له دغسې سیمو نه جوړه وه، چې هره یوه یې د یوه هېواد په شان وه. دغه واقعیت په اوستایي دوره کې پوره څرګند و. د زرتشت په قول د نیکي خدای اهورا مزدا شپاړس هېوادونه یا ملکونه (Lands) خلق کړل، چې اریانه وایجو (Airyana Vaego) یې تر ټولو

ښکلی هېواد و او نور یې دا دي: سغدهاس (Sughdhas)، مورو (Mouro)، بخدي (Bakhdhi)، نیسایا (Nisaya)، هاریو (Haroyo)، وای کي ریتها (Vaekerata) اوروا (Urva)، خننتها (Khnenta)، هاراوارته (Harahvarta)، وارینا (Varena)، هایتومنټ (Haetoment)، راغه (Ragha)، کخرا (Kakhra) او اوه سینونه [هیپتاهندو (Heptahindu) او هغه ملک چې د رنګا سرچینې ته نژدې پروت دی او هلته دغسې خلک اوسېږي، چې مشران نه لري. مهمه دا ده، چې دغه هېوادونه سره بېل وو او اهورامزدا هغه ددې لپاره خلق کړل، چې ښکلې اریانه وایجو د دوی له شر نه په امان وي. اریانه وایجو د وان ګوهي دیتیا (Vnguhi Daitya) څنګ ته هېواد ښوول شوی دی[۲]. څنګه چې ددغه هېواد موقعیت هم ناڅرګند دی، د اریانه وایجو موقعیت هم نامعلوم دی او تاریخپوهان په دې اړه سره اختلاف لري. غبار اریانه وایجو د آمو او سر دریا یا جیحون او سیحون ترمېنځ هېواد ښیي[۳]. کهزاد هم وایي، چې "... میتوان این قطعه زمین را در جوار سرچشمه رود اکسوس (امو دریا) یا بین مجرای علیای اکسوس و ایکرارت یا امو دریا و سردریا در حوضه فرغانه قرار دارد[۴]" خو نامتو انسان پېژندونکی ګوردن چایلډ وایي، چې د هلمند له موندنو څخه ښکاري، چې سیستان به اریانه وایجو وي[۵].

البته د بخدي يا باختر هېواد، چې يونانيانو په بکټريا (Bactria) ياد کړ، په ختيځ کې يو مهم هېواد و. مرکز يې بلخ يا زر اسپه و، چې يونانيانو په بکټرا (Bactra) او وروسته عربانو د ام البلاد يا د ښارونو مور په نامه ياد کړ. د فرای په وينا "داسې ښکاري چې بلخ په ټول ختيځ کې تر ټولو لوی ښار وي"[۹]. بلخ په اوستا کې "د لوړو بېرغونو درلودونکې ښکلې بخدي" په نامه هم ياد شوی دی. بلخ د اريايي پاچايانو لومړنی مرکز هم ښوول شوی دی[۷]، خو د اريانه حدود، لکه چې دمخه وويل شول، د تغيير په حال کې و او ولايتونه يې د سياسي وضعې له امله لږ و ډېر کېدل. د يونان جغرافيه پوه او ساينس پوه بطليموس د ليکنې له مخې د اريانه ولايتونه دده په وخت کې يانې په دويمې عيسوي پېړۍ کې دا وو. مارجيانه (د مرغاب حوضه)، بکټريانه (بلخ او بدخشان)، اريا (هرات)، پاراپاميزوس (هزاره جات او کابل تر اباسين پورې)، درانجيانه (سيستان او کندهار، اراکوزيه (غزني او د کسې غرونه تر اباسين پورې)، او جدروزيه يا ګدروزيه (کچ او مکران يا بلوچستان[۸]). د توجه وړ ده، چې دغه ولايتونه د اوستايي دورې له شپاړسو هېوادونو نه لږ دي او پر هغه برسېره په څو برخو کې ورسره توپير لري. دا هم معلومه نه ده، چې په اريانه کې به دغسې سياسي نظام يا حکومت حاکم و، چې حکم به يې په ټولو ولايتونو

چلېده ځيني ولايتونه يې لا دغومره مهم وو، چې په خپل قوت امپراتوري شوي وو. درنجيانه يا سيستان او کندهار ولايت يې يو غټ مثال دی، چې د ساکا د واکمنۍ په وخت کې په امپراتورۍ بدل شو او ګوندوفارس يې، لکه چې دمخه ويل شوي دي، نامتو واکمن و. د غبار په وينا "اين پادشاه بر تمام حصه های جنوبي اريانه و در شرق تا سند و پنجاب حکمران و مرکزش در حوضه ارغنداب بود و بر حکومت يونان و باختری در کابل هم خاتمه داده است.(۹)"

اريانه په اصل کې يوه جغرافيوي اصطلاح وه، نه سياسي. دا هم معلومه نه ده چې دغه نوم څه وخت او د چا له خوا د اريايانو پر مېنې اېښوول شوی دی. دغومره ويل کېدلی شي چې اول اريا د خلکو او وروسته اريانه د مېنې په مانا رواج شوې وي. لکه چې دمخه وويل شول، اريايان هغه وخت چې د هندوکش په دواړو خواوو سيمو کې مېشته شول، ځانونه يې د نجيب په مانا اريا وبلل. په دې ډول اريا د ويدي دورې نوم کېږي او دوی به ځکه دغه نوم غوره کړی وي، چې ځانونه له تور پوټکو د رای ويديانو (Drividians) څخه جلا وښيي چې د شمالي هند په موهنجه دارو او هراپا کې يې مدني او ښاري ژوند درلود او چې اريايانو لاندې کړل، د داسيو په سپک نامه يې ياد کړل. دغه پېښه په واقع کې په منځنۍ اسيا او

شمالي هند کې په مېشتو خلکو باندې د پوونده خلکو د غلبې د حرکت لومړنۍ معلومه غځه پېښه وه، چې پېړۍ پېړۍ يې دوام وکړ او د نړۍ دغې پراخې سيمې تاريخ ته يې خاصه ځانګړ تيا ورکړه. دا هم په يقين سره معلومه نه ده، چې اريانه يا اريانه وايجو په کومې پېړۍ کې د اريايانو د مېنې نوم شوی و. کهزاد يې "به اساس سرود ويدی (اريانم ويجو) سرزمين اوليه اريايي ګفتي"[۱۰]، خو ما نه اريانه او نه اريانه وايجو يا اريانم ويجو نوم د ويدا د مذهبي سندرو په هغه کتاب کې وموند، چې رالف ګرفت انګرېزي کړی او کهزاد د هغه پر بنسټ دغه ليکنه کړې ده.

لکه چې دمخه ويل شوي، اريانه وايجو د اوستايي دورې نوم وي، چې د هغو شپاړسو هېوادونو په ډله کې يو هېواد وي چې دمخه يې يادونه شوې. کهزاد هم څه وخت چې وايي چې د لرغوني يونان ليکوال "ايراتوستينز (Erotosthenes) بار اول نام قديم مملکت ما (اريانه) رادر حوالی وسط قرن سوم ق م ذکر کرده"[۱۱] ددغه حکم تاييد کوي.

اريانه، اريانه وايجو او اريا ورته درې واړه د اريايانو يا په دقيق ډول د لرغوني افغانستان د لومړنيو معلومو اوسېدونکيو د هېواد په مانا دي. داسې ښکاري چې اريانم وايجو او اريا ورته د دوی د هېواد لومړنۍ نومونه وو، چې

وروسته (څومره وروسته معلومه نه ده) اریانه شو، په دې ډول چې د "وایجو" او "ورته" وروستاړی چې د ورشو یا ځای په مانا دی، ورو ورو ترک شول او اریانه یې ځای ونیو. دغه تغییر به هغه وخت پېښ شوی وي، چې په اصل کې پوونده اریایان مېشته شول. بله دا چې د "ورته" وروستاړی د ورشو په مانا دی، چې اوس هم په پښتو کې ویل کېږي. د کهزاد په وینا "ورته" یا "ورشه" تا امروز در پشتو به صورت (ورشو) بمعنی (چراگاه) باقیمانده) (ویجه) هم عیناً شکل، تلفظ و معنی خود را محافظه کرده است و در میان پشتو زبانان وادی ارغنداب قندهار بمعنی (جای)، (مسکن) استعمال میشود."[۱۲] اریانا به په اصل کې اریانه وه، چې د وښیانه په شان د پښتو نوم کېږي د اریایانو د هېواد په مانا. په اریانه وایجو کې هسې چې په تېرو پاڼو کې یې بیان شوی دی، د ساکا ډېرې ځانګې آبادې وې چې ژبه یې ساکي یا پښتو وه، یا دا چې لکه چې دمخه ویل شوي پښتو او اوستایي ژبې سره خوېندې وې. په هر حال، دغه اتمولوجي هم ددې تایید کوي چې د اریانه اوسېدونکي، یا ډېر اوسېدونکي یې ساکا یانې پښانه یا د هغوورونه وو.

د اریانه حدود هم له دغه حکم سره جوړ راځي، چې ډېر لرغوني نه دی. دغه حدود د لومړي ځل لپاره د لرغوني یونان ایراتوستینز د مخزیږدې درېیمې پېړۍ په

نیمایي کې ثبت کړي ،چې هغه په دغه اړه معلومات له یونانیانو نه او یونانیانو هغه له ځایي خلکو نه ترلاسه کړي وو او نورو بیا د ایراتوستینز د لیکنې پر بنسټ لیکنې کړي دي. سترابو له همدغې ډلې یونانیانو نه و، چې د اریانه حدود یې په دې ډول ښوولي. (سترابو له میلاد نه شپیته کاله دمخه تر نولس میلاد پورې ژوند کړی دی.)

د سترابو په وینا د اریانه حدود په ختیځ کې اباسین او په جنوب کې د هند سمندر و. لویدیځ حد یې په یوه ځای کې دغسې یوه فرضي کرښه ښوولې، چې له کسپین نه تر کارمانیا (کرمان Carmania) پورې غزېدلې او په بل ځای کې یې دغسې لیکه ښوولې، چې پار تیان (Parthiene) له میدیا (Media) څخه او کرمان له پارای تکین (Paraetakene) او پارس څخه جلا کوي او شمال ته یې د پاراپامیزاد غرونه ښوول شوي دي، چې دوام یې د شمالي هند پوله جوړوي[۱۳]. دغه حدود برسېره پر دې، چې غېر دقیق او په لویدیځه خوا کې ناڅرګند دي، بخدي او سغدیانه پکې نه دي ښودل شوي. پروفیسر ولسن دغه نیمګړ تیا سمه کړې او د اپولو ډورس (Apollodorus) له قول نه یې لیکلي چې اریانه د پارس او ماد ځینې برخې او په شمال کې بخدي او سغدیانه هم په غېږ کې نیسي، په داسې حال کې چې بخدي د هغې اصلي برخه جوړوي[۱۴].

ښايي دا په نظر کې ونيوله شي، چې ددغه حدود دننه دغومره پراخې سيمې پرتې دي، چې يو کورنۍ يا يو حکومت إداره کولی نه شو، نو دا يو جغرافيوي او ژبنی واحد کېږي، نه سياسي واحد. که سياسي واحد وای، يو ځانګړی نظام به يې لرلای، هم به يې جوړښت معلوم وای او هم به يې اوسېدونکيو د باندني يرغل په برابر کې ګډ غبرګون ښودلای، خو واقعيت غسې نه و. د بېلګې په ډول په سلوکېدي دوره کې د هند د موريا دولت مؤسس چندراګوپتا موريا تر پاراپاميزاد (هندوکش) پورې د اريانه ختيځه برخه د خپلې امپراتورۍ برخه وګرځوله، بې له دې چې له ګډ مقاومت سره مخ شي. په سرچپه ډول د سيستان ساکي کورنۍ د ګوندو فارس په واکمنۍ کې شمالي هند د خپلې امپراتورۍ برخه وګرځوله، بې له دې چې دغه برې يې د نورو سيمو په مرسته ترلاسه کړي وي. په يونان-باختري دوره کې پاچا ميناندر شمالي هند لاندې کړ او خپله واکمني يې پرې جاري کړه. په دغه حال کې اريانه بايد د ارياياتو ژوند سيمه وګڼله شي، نه د يوه واحد حکومت تر لاس لاندې سيمه. اريانه شايد د هغو ياد شويو شپاړس هېوادونو عمومي نوم هم و، په دې ډول چې هر ځانګړی هېواد يې د خپلو اجتماعي مقاولو له مخې د نفوذمنو قومي مشرانو په مشوره د واکمنې کورنۍ د لويانو له خوا په خپلواک ډول اداره کېده. دا هم د

یادولو وړ ده، چې په پور ته یاد شوي حدود کې دننه سیمه د خپلو اوسېدونکیو له خوا اریانه یادېده او په هغې کې دننه دغسې سیمې وې چې په هرې یوې کې د آریه ریښه لیدل کېده، لکه هرویو، هراوي تي، اریاکا، ارياسپ، اریوس او ارتاکانا[۱۵].

د یادولو وړ ده چې هغه اریایان، چې په ماد یا پارس یا هند کې مېشته شول خپله مېنه یا مېنې یې د اریانه په نامه نه کړې، یوازې هندي اریایانو د اریانه اریایانو په پیروي د همالیې سهیل ته خپله نوې مېنه د خپل واکمن بهاراته (Bharata) په نامه بهاراته ورشه (Bharata Varsha) ونومولـه[۱۶]. په شاهنامه کې چې د ایران نوم په وار وار یاد شوی دی، له هغه نه مطلب اریانه دی. د ایران نوم له اریانم (Aryanam) یانې د اریایانو له هېواد نه راوتلی دی[۱۷]. دا وروسته په شلمې پېړۍ کې و، چې ایران په رسمي ډول د پارس د هېواد نوم شو. دا هم د یادولو وړ ده، چې دهغو شپاړسو هېوادونو په ډله کې چې په اوستایي دورو کې یاد شوي دي او دمخه یې یادونه شوې ده، پارس د هېواد په توګه نه دی یاد شوی. له همدې امله به و، چې هخامنشي واکمنو د اریانه له یادولو نه ډډه کوله او شاید هغه یې یو بل هېواد باله، لکه وروسته چې ساسانیانو د پارتیا نوم په خراسان سره عوض او عام کړ.

خـراسان:

د خراســان پــه اړه د لانــدې ټکــو پــه پــام کــې نيــول ضــروري دي. لــومړی دا چــې دغــه نــوم د پــاړس د کــوم ساساني واکمـن لـه خوا ايښودل شوی، لکـه چې دمخـه ويـل شوي د ساسـانيانو اصـلي مؤسـس اردشـير و، چـې پــه ۲۲۶م کــې يــې ځــان وروســته لــه هغــه پاچــا اعــلام کــړ، چــې د پارتيــانو لښــکرو تــه يــې پــه دريــيم ځــل جګــړه کــې پــه سوسـيانه کــې مــاتې ورکــړه او د هغــو پلازمېنــه ستيســيفون (Ctesiphon) يــې ونيــوه. پاړسـيان لــه اول نــه د پارتيــانو مخــالف وو، پارتيــان پــه اصــل کــې د داهــي (Dahi) قــوم د پــارني يــا اپرنــي (Aparni) ځــانګې خلــک وو، چــې د ســاکا مســاګيتا قــوم تــه منســوب وو، چــې پــه دهســتان کــې د پوونــده وو پــه شــان اوســېدل او پاړســيانو د هغــو واکمنــي بېګانـه ګڼلـه. کـه څـه هـم هغـوی څـه کـم پينځـه پېړۍ واکمني وکــړه او د پاړســيانو ژبــه يــې هــم زده کــړې وه. د دوی تـرمېنځ د بېګانـه تـوب بـل غـټ ټکـی دينـي عقيـده وه. سـاکا پـه لمـر معتقـد وو او پارسيان زرتشـتي وو. دا هـم معلومـه نـه ده، چــې دوی بــه د ساســانيانو د لاس بــري پــه وخــت کــې زرتشـتي شـوي وي. شـايد نـه وي شـوي، ځکـه لکـه چې زر بـه وليـدل شـي د سيسـتان سـاکا د عربـو د يرغـل پـه وخـت کــې نــه زرتشــتي او نــه بــودايي وو. دوی پــه ځانلــه محلــي خدای زون (Zun) معتقد وو.

بـل غـټ ټکـی د خراسـان نـوم دی د لمـر خاتـه ملـک پـه مانـا ، ځکـه چـې خراسـان د ساسـانيانو د هېـواد يـانې پـارس پـه ختيځـه کـې پـروت دی. داسـې ښـکاري ، چـې ساسـانيانو پار تيـه ددې لپـاره خراسـان ونومولـه ، چـې د سـاکا هويـت لـه مېنځـه يوسـي ، ځکـه چـې خراسـان جغرافيـوي مفهـوم لـري چـې نسـبت يـې د هغـه اوسـېدونکيو تـه نـه کېـږي. زمـوږ پـه عصـر کـې هـم اروپايـان لويديځـه اسـيا د منځنـی ختـيځ او ختيځـه اسـيا د ليـرې ختـيځ پـه نومونـو يـادوي ، خـو نـه دغـه نومونـه او نـه خراسـان د خپلـو اوسـېدونکيو معـرف کېـدلی شـي. دا پـه دغسـې حـال کـې چـې پار تيـه د سـاکا د خلکـو هېواد پېژندل شوی و او پارسيانو ور ته اشکانيان ويل.

د خراسـان پـه اړه بـل غـټ ټکـی دا دی ، چـې هغـه د ساسـانيانو تـر لاس لانـدې هېـواد و ، نـه خپلـواک هېـواد. بـل دا چـې خراسـان ورو ورو پـراخ شـوی او د پېړيـو پـه بهيـر کـې يـې نـور ملکونـه پـه غېـږ کـې نيـولي دي. د ساسـانيانو پـه وخـت کـې د پار تيـه پلازمېنـه ستيسـيفن (Ctesiphon) هـم تـر ک شـو او پرځـای يـې د خراسـان والـي يـا مرزبـان زيـاتره وخـت نيشاپور خپـل مرکـز غـوره کـاوه او د عربـو د يرغـل پـه وخـت کـې د خراسـان مرکـز د مـرو ښـار و ، چـې هغـه پـه ټـول ختـيځ کـې د عربـو پـه غـټ مرکـز بـدل شـو. خراسـان پـه واقـع کـې د خپـل مفهـوم لـه مخـې هغـو سـيمو تـه ويـل کېـده ، چـې د پـارس پـه ختـيځ کـې واقـع وو ، کـه څـه هـم د هغـه تـر لاس

لانـدې بـه نـه و. پـه دې اړه ښـه مثـال د ساسـاني اخـري پاچـا دریـیم یزدګـرد دی، چـې ۶۴۰ کـې پـه نهاونـد کـې لـه عربـي پوځ نـه لـه خپلـې مـاتې نـه وروسـته لـه خپلـو ډېـرو غيـر نظامـي درباریـانو سـره سیسـتان تـه ورسـېد، خـو "پـه سیسـتان کـې د مرسـتې لپـاره د هغـه غوښـتنې وانـه ورېـدل شـوې... داسـې ښـکاري چـې ځـايي واکمنـو [زنبيلانـو] غـوره ګڼلـه چـې لـه یرغـل کوونکیـو سـره پـه خپلـه سـوله وکـړي، نـه دا چـې دغسـې پاچـا تـه خپـل تابعیـت وښـیي چـې د ناکـامۍ لسـت یـې اوړد و." بیـا نـو هغـه "... لـه سیسـتان نـه د خراسـان پـه لـور روان شـو[۱۸]" سیسـتان لـه خراسـان نـه بېـل هېـواد و او هغـه لکـه چـې دمخـه ویـل شـوي دي، د ځـايي واکمنـو لـه خـوا چـې پـه اصـل کـې سـاکا وو او د زنبیلانـو پـه نامـه یادېـدل، پـه خپلـواک ډول اداره کېـده. یزدګـرد بیـا لـه سیسـتان نـه د خراسـان مرکـز مـرو تـه لاړ، خـو هلتـه پـه ۶۵۱ کـې د هغـه د مرزبـان (والـي) مـاهوی پـه دسیسـه د خسـرو نـومي ژرنـده ګـړي پـه لاس ووژل شـو او د هغـه پـه مـرګ سـره ساسـاني پاچايي ختمه شوه[۱۹].

د خراسـان حـدود حتـی د ساسـانیانو پـه وخـت کـې هـم ناڅرګنـد وو، دغـومره څرګنـده وه چـې پارتیـه او مـرو د خراسـان پـه نامـه یادېدلـه او د مـرو رغیاڼـه یـا واحـه (Oasis) د ساسـانیانو نظـامي مرکـز و. مـرو پـه زړه پاړسـو کـې د مـارګو (Margu) پـه نامـه یادېـده، خـو "د نیشـاپور، هـرات او بلـخ

درې لوی ښارونه د مرو تر لاس لاندې نه و. دوه وروستي یې زیاتره وخت د یفتلیانو تر لاس لاندې او په دې ډول حتی د ایرانشهر له واکمنۍ نه دباندې و[۲۰] کله کله د ساسانیانو واکمني په بلخ باندې چلېده، خو د عربانو د یرغلونو په وخت کې هلته لا هم کوشاني-باختري ژبه لیکل کېده. په همدغه وخت کې و، چې فارسي په بلخ کې ننوتله. دا چې هرات د کوم مرزبان له خوا اداره کېده، یقیني نه ده او د خرداد بهه روایت چې ټول خراسان د ساسانیانو په دوره کې د یوه اسپاهبد یا سپاهبد (Spahbad) له خوا اداره کېده او هغه څلور مرزبانان تر لاس لاندې لرل، په کومې بلې منبع کې ویل شوي نه دي. په عمومي ډول معلومه نه ده، چې د عربانو د راتګ په وخت کې څومره سیمې د ساسانیانو او څومره د محلي واکمنو او په خاص ډول د یفتلیانو په لاس وې[۲۱]. د ایراني مطالعو متخصص پور تنۍ وینا د میر غلام محمد غبار دغه وینا له اعتبار نه غورزوي، چې وایي "... کلمه خراسان و خراسانیان دوره اسلامی از قرون اولیه هجري تا این اواخر در جای اسم اریانا و اریانای قدیم و افغانستان و افغان امروز مستعمل و در السنه و اثار مذکور و مسطور بوده است"[۲۲].

عربان د مرو له لاندې کولو نه وروسته هلته له ځایي خلکو نه ډېر او ورسره ګډ شول او له دغه ځای نه یې د

بخارا، سمرقند یا پخوانۍ سغدیانې د لاندې کولو په مقصد یرغلونه کول او له هر یرغل نه وروسته به بېرته مرو ته تلل او دغه کار ډېر کلونه ونیول دا په ۷۳۷م کې یانې د خراسان د نامه له لومړۍ یادونې نه څه کم پېنځه پېړۍ او د حضرت محمد ص له وفات نه یوه پېړۍ وروسته و، چې والي اسد بن عبدالله د سمرقند پاچا غورک له مړینې نه وروسته خپله پلازمېنه له مرو نه بلخ ته نقل کړه [۲۳] سره له دې هم عربانو د نن ورځې ټول افغانستان لاندې کولی ونه شو دوی لا دمخه د اوومې پېړۍ په اخر کې په سیستان کې د زنبیل پاچا له لاسه سخته ماتې خوړلې وه. په ۶۹۸ کې په یوې نښتې کې د قوماندان عبیدالله له شل زریز پوځ نه یوازې پېنځه زره سر تېري بست ته ژوندي په شا شول د عراق او ختیځ والي حجاج بن یوسف خلیفه عبدالملک ته په دې اړه خبر ورکړ، چې د امیر المومنین پوځ په سیستان کې له مصیبت سره مخ شو او یوازې یو څو په تښتېدلو بریالی شوی دی. دښمن د مسلمانانو په برابر کې په دغه بري سره زړور شوی او په ملکو کې یې ننوتلي او ټول جنګي حصارونه او قصرونه یې نیولي دي [۲۴].

دغه پېښه دغومره مهمه ثابته شوه، چې د مؤلف کنیدي په نظر په سهیلي افغانستان کې د مسلمانانو د پوځ ناکامي په ایران کې فتوحاتو ته د پای ټکی

کښېښود [۲۵] لـه ایـران نـه مطلـب دلتـه اریانـه او پـه مشـخص ډول سیسـتان دی سـره لـه دې هـم عربـي قومنـدانانو لـه بلـخ نـه یـو وخـت بـل وخـت یرغلونـه کـول پـه دغـه وخـت کـې ډېـرې سیمې خپلـواکې یـا نیمـه خپلـواکې وې، لکـه هریـوا، تخـار، سیسـتان، زابـل او غـور عربـانو پـه دغـه وخـت کـې لـه امـو نـه پور تـه سیمې د مـاوراوالنهر پـه نامـه یـادولې، خـو دا د ځـایي کورنیـو د واکمنـۍ او پــه خــاص ډ ،ل د ســفاریانو او غزنویـانو پــه وخــت کــې و، چــې پــه ټـول خراسـان یـا د خراسـان پـه ډېـرو برخـو کـې یـوه کـورنۍ د واکمنـې کـورنۍ پـه شـان هسکه شوه او لوړ واکمـن یـې د عباسـي خلیفـه ګـانو لـه خـوا پـه رسمي ډول د خراسـان والـي وپېژنـدل شـول، خـو د طاهر یـانو، صـفاریانو، سـامانیانو، سـلجوقیانو، غزنویـانو او غوریـانو د حاکمیـت سـیمې سـره ډېـرې متفـاوتې وې او مـرو د پخـوا پـه شـان اصـلي خراسـان ګڼـل کېـده، لکـه چـې غبـار د ګردېـزي لـه قـول نـه لیکـي، چـې " چـون امیـر محمـود [غزنـوي] رحمـت الله از فـتح مـرو فـارغ شـد و امیـر خراسـان شـد و بـه بلـخ آمـد" [۲۶] بلـه دا چـې دغـه لوړې واکمنې کـورنۍ هغـومره، چـې پـه خپلـو نومونـو یادېـدلې، د خراسـان پـه نامـه نـه یادېـدلې دا هـم د یـادولو وړ ده، چـې هـیڅ مؤلـف او پـه واقـع کـې هـیڅ منبـع د خراسـان حـد او حـدود ثبـت کـړي نـه دي دا بـه لـه دې املـه و، چـې د خراسـان حـدود تـل پـه تغییـر کـې وو او وروسـتۍ واکمنـې کـورنۍ تـر پخوانیـو نـه لا

ډېرې د هغو د مؤسسانو په نومونو يادې شوي، نه د خراسان په نامه لکه تيموري، بابري، شيباني او صفوي غبار په خپل کتابګوټي کې د خراسان نوم د ليکوالو او شاعرانو له قول نه ډېر ياد کړی، بې له دې چې هغه يې په يوه ټاکلي هېواد کې سياسي واحد ښوولی وي. د خراسان نوم هغومره چې شاعرانو او د ژبې مينانو ياد کړی، واکمنو او نظاميانو نه دی ياد کړی. هغه لا غبار او نورو ته دغومره په زړه پورې نوم دی، چې دوی په دې اړه چوپ دي چې اريانه کله ترک شوه او خراسان څه وخت د هغې پوره ځای ونيوه. په هر حال، خراسان اوس بېر ته د هغه لومړنۍ سيمې يوې وړې برخې طوس او نيشاپور ته ويل کېږي، چې د ايران يو ولايت دی.

افغانستان:

افغانستان له افغان او ستان نه جوړ ترکيبي نوم دی، په مانا د افغان هېواد، لکه چې دمخه ويل شوي افغان هم يو ترکيبي نوم دی، چې له ابګان او اسواکانه يې تحول کړی دی. افغان په پهلوي يا منځنۍ پاړسو کې د ابګان او په سانسکرت کې د اسواکا يا اسوه غانه په نامه د پښتنو لپاره په کار شوی. په داسې حال کې چې پښتنو ځانونه پښتانه يا پختانه بلل او خپل هېواد يې د پښتونخوا په نامه يادوه. دا ډېر وروسته و چې دوی هم د افغان نوم د

ځان لپاره ومنه. ددغه تحول تر څنګه يوه بله پروسه هم روانه وه او هغه دا چې د افغانستان اوسېدونکي د مذهب، قوم، ژبې، جنس او اجتماعي دريځ له توپير نه پرته د افغان په نامه ياد شول، په داسې حال کې چې هر يوه خپل قومي هويت هم وساته. اساسي دا ده، چې په دغه تحول سره ملي هويت، قومي هويت عوض نه کړ او ملي هويت د ټولو قومونو له پاسه دغسې يو چتر شو، چې د افغانستان ټول قومونه او ټول وګړي به د هغه په سوري کې سره ګډ ژوند کوي. د پېژندګلوۍ دغه تحول د افغانستان په ټولو اساسي قانونو کې هم ثبت شو او افغانان د قانون او خلکو په نظر سره برابر وګڼل شول او په دې ډول د مدني ټولنې د واقعي کېدلو لپاره بنسټ کښېښودل شو.

دا چې د افغانستان نوم د لومړي ځل لپاره چا او څه وخت کارولی دی، معلومه نه ده. سيفي هروي شايد لومړنی مؤلف وي، چې په خپل اثر (تاريخنامه هرات) کې يې ۳۴ کرته د هېواد په مفهوم ياد کړی دی. دا چې افغانستان د هرات د يوه ليکوال يانې سيفي په قلم دغومره ډېر ياد شوی دی، مانا يې دا کېږي چې دغه نوم له پخوا نه موجود او دده په وخت کې عام و. سيفي خپل دغه اثر د ۱۳۲۱ او ۱۳۲۹ کلونو په مېنځ کې تکميل کړی دی. دا د مغولي ايل خانيانو د واکمنۍ (۱۲۵۶-

۱۳۵۳ وخت و او په هرات کې ملک غیاث الدین حاکم و، چې د کرت په نامه کورنۍ یې په کال ۱۲۴۵ کې واکمنۍ ته رسېدلې وه. سیفي، چې په اصل کې د غور او په هرات کې پیدا شوی و، په دې مامور شو چې د هرات تاریخ د مغولو له تاړاکونو نه وروسته ولیکي. ددغه مقصد لپاره د ملک غیاث الدین په دستور رسمي پاڼې او سندونه ورته ور کړل شوي وو [۲۷] دا چې دا یو ډېر مهم اثر دی له دې امله دي چې هم یې سرچینې لومړنۍ دي او هم یې لیکونکی عالم و.

سیفي د دیارلسمې پېړۍ په سر کې یانې د چنګېز خان د تاړاکونو په وخت کې د افغانستان نوم یادوي او وایي، چې: از حدود خراسان و نواحی جبال ترکستان و شبورغان تا افغانستان قرب پنجاه هزار مرد از پیاده و سوار بهرات امدند [۲۸]

مؤلف زمچي اسفزاري هم افغانستان د یوه بېل هېواد په ډول یادوي او وایي، چې محمد خدابنده الجایتو (۱۳۰۴-۱۳۱۷) امر وکړ، چې: کشور هرات با ولایات آن از دریای آمو تا شرقی ترین نقطه افغانستان به وی [غیاث الدین] داده شود [۲۹] داسې ښکاري چې د سیفي او اسفزاري دغه افغانستان جلا او خپلواک هېواد و او د ځایي واکمنو له خوا اداره کېده. د سیفي له اثر نه دا هم ثرګنده ده، چې دغه ځایي واکمنان په ټینګو او لوړو

حصارونو کې اوسېدل او د ساجي په نامه حصار يې دغومره لوی و، چې در انجا هزار مرد افغان جلد مبارز متوطن است و از عهد یزد جرد تا امروز هیچ بادشاه و ملک و حاکم را گردن ننهاده اند [۳۰] په نورو حصارونو کې ان تر دوه زره سواره سر تېري هم ځای پر ځای وو

سيفي د افغان دغه محلي واکمنان د واليانو په نامه يادوي، لکه سندان د سندان ولايت والي، د مستنګ [ننشی کویټه؟] واکمن تر ټولو مهم و داسې هم جمال الدين محمد سام افغان د غور ولايت والي دغومره مهم واکمن تېر شوی و، چې سيفي د سام نامه تر عنوان لاندې يوه مثنوي هم ويلې وه.

د افغانستان دغه محلي واکمنان، چې د چنګېز خان له تاړاکونو نه وروسته هم خپلواک وو، په څوارلسمې پېړۍ کې د کرتانو په وخت کې تابع وګرځول شول او سيفي دغه پېښې په څو فصلونو کې بيان کړي دي له دغو محلي واکمنو نه ميران شاه دغومره مهم و، چې د سيفي په ژبه هژده سال میران شاه در افغانستان و حدود هندوستان لشکر کشی کرده بود، چند قلاع و حصون را بدست آورده بود و بمردی و مردانگی و غایت شوکت در روز نبرد با دویست مرد نامدار مقابله کردي ميران شاه د جنګ په ميدان کې لاندې شوی نه و، هغه وروسته له هغه له مېنځه يووړل شو چې د مقابل لوري په موافقه او وعده له جنګ

نه لاس اخیستی او په خپل پوځ سره دننه په یوې کلا کې ځای پر ځای و او هلته نابیره پرې حمله وشوه. بیا نو د سیفي په ژبه "ملک اسلام شمس الحق والدین از آن فتح مبتهج گشت و بدان واسطه که دایم از جانب میران شاه متردد بودی و گفتي که در این حدود مردی معتبر تر و دلاور تر از میران شاه نیست"[۳۰الف] خو سیفي نه د میران شاه ولایت او نه د افغانستان هېواد مشخص کړی دی. افغانستان یې د ختیځ په لور د اباسین تر حده پورې هېواد بشوولی، چې هغه د کسي یا سلیمان غرونو سمسورې درې کېږي، چې له کندهار، قلات او غزني نه د ختیځ په لور تر اباسین پورې غزېدلی او پېښور او کویټه یا مستنګ یې مهم ښارګوټي وو. دا هغه سیمه یا هېواد دی، چې لر او بر د هېرودوت له پکتیک، ګندهارا او د پښتنو له پښتونخوا او روه سره مطابقت لري او پښتانه پکې له پخوا زمانې نه اباد شوي او کوچیان یې پکې تراوسه هم کوچي توب کوي. په همدغه وخت کې و، چې د دوی دغه هېواد د نورو له خوا د جبال الافغانیه او حد افغانستان په نامه هم یاد شوی دی[۳۱]. پښتانه دلته پخوا هم اوسېدل، خو د چنګېز خان په تاړاکونو سره د نورو او هوارو سیمو ډېرو پښتنو هم دغې سیمې ته مخه وکړه. په وروستیو مهالونو که له دوی نه ډېر بېر ته د لویدیځ په لور وکوچېدل او په کندهار، فراه او هرات کې مېشته شول او

دولتونه یې جوړ کړل.

مهمه دا ده، چې د سیفي افغانستان وروسته د نورو په لیکنو کې هم لږ و ډېر په هماغه حدود کې یاد شوی دی. په پینځلسمې پېړۍ کې افغانستان د امیر تیمور په ملفوظاتو کې هم لږ و ډېر په هماغه حدود کې یاد شوی دی او افغانستان له خراسان، سیستان او کندهار نه بېل ښوول شوی، خو دغه اثر د هارورډ پوهنتون تاریخپوه جوسف فلیچر په وینا جعلي دی. لکه چې دمخه یې یادونه شوې زمچي اسفزاري په شپاړسمې پېړۍ کې افغانستان په همدغه حدود کې ښوولی دی. بابر شاه هم په خپل بابرنامه کې کله چې کابل یادوي، افغانستان د هغه په جنوب کې ښیي او ختیځ حد یې تر پېښور پورې رسوي، خو له هغه نه وروسته د اسفزاري نه غیر د افغانستان نوم په نظر نه راځي. دلیل یې شاید دا وي، چې د بابري یا د هند د مغولي امپراتورۍ (۱۵۲۶-۱۸۵۸) په هسکېدلو سره د هغه وخت افغانستان په هند کې ونیول شو او له یاده وایستل شو، په تېره هغه وخت چې بایزید انصاري (۱۵۲۵_۱۵۸۱) د پیر روښان په نامه د مغولو د لاس بري په برابر کې یوه ټینګه او اوږده مبارزه پیل کړه او زامنو او لمسیانو یې په پوره قوت ور ته دوام ورکړ. د روښان کورنۍ هغومره، چې د خپلواکۍ په لار کې قربانۍ ورکړي، شاید په نړۍ کې بلې کورنۍ هغومره

قربانۍ نه وي ورکړې وروسته ایمل خان مومند، خوشال خټک هم د هغو په شان یوسفزي، مومند، اپریدي او نور قومونه د مغولو په برابر کې جګ کړل دوی ټولو د خپلواکۍ دغه غورځنګ د نیمې پیړۍ په بهیر کې نه یوازې ژوندی وساته، بلکې پرمخ یې هم بوته چې د هغو له امله مغولي امپراتور اورنګزېب ځان مجبور ولید پښتني قومونو ته داخلي واکمني ومني او په خاص ډول د خیبر قومونو ته ډول ډول امتیازونه ومني او په هغو سره دغه غورځنګ بې اثر او ناکام کړي، خو دغه غورځنګ له سیاسي ناکامۍ سره اساسي پایلې لري، چې غټه پایله یې په رسمي ډول پښتني قومونو ته د داخلي خپلواکۍ منل او په پښتنو کې د خپلواکۍ د شعور قوي کېدل و[۳۲]

په دغې دورې کې چې کله د افغانستان نوم نه دی یاد شوی، یا لږ یاد شوی د هغه پرعکس د افغان نوم چې د افغانستان زړی جوړوي، ډېر یاد شوی دی په عین حال کې د پښتون نوم له قومي سطحې نه د قومونو یا ملي سطحې ته هسک شوی او عام شوی، خو په عمومي ډول دغه دوره د افغانانو لپاره د انحطاط دوره وه په دغې اوږدې مودې کې نه یوازې د افغانستان نوم شاته غورزول شوی، د پښتونخوا او روه نومونه هم لږ یادېدل دا به ځکه دغسې و، چې د ختیځ او لویدیځ ټول پښتني قومونه له خپلو نورو وطنوالو سره د باندنیو تر لاس لاندې وو دغه

وضع د شپاړسمې پیړۍ په سر کې د مغولي، صفوي او شیباني امپراتوریو په هسکېدلو سره پیدا شوې وه په دې ډول، چې له اباسین نه تر مقر پورې سیمې د مغولي صوبه دارانو والیانو، کندهار، فراه، سیستان او هرات د صفوي بېګلربیګي ګانو والیانو او له هندوکش نه پورته سیمې د محلي واکمنو یا شیباني ازبکانو تر حاکمیت لاندې شوې وې

په دغې دورې کې چې له یوې پیړۍ نه ډېره اوږده وه، افغانان او نور قومونه چې د بېرونیو تر لاس لاندې شوي وو، په وېشل شوي افغانستان کې له ګډ سیاسي ژوند کولو نه هم محروم شوي وو په دغه حال سره له دوی نه په واقع کې مظلوم، بېواکه، نیمګړي، بې ارزښته او تابع انسانان جوړ شوي وو چا چې دغه ډېر ښکته انساني حال ختم کړ، هغه میرویس هوتک و چې په خپل پاخه تدبیر او ټینګ عزم یې د کندهار، فراه، پښین او کوټې خلک پوره خپلواک کړل ستر میرویس دغه ستر بری د قومي جرګې له لارې تر سره کړ، په دې ډول چې د هغه په خورا اغېزمنې سروالۍ سره د کندهار په مانجه نومي کلي کې یو شمېر قومي او روحاني مشرانو د افغانانو ددغې انساني نیمګړتیا د رفع لپاره هلته په پټه یو تجویز ونیوه او میرویس بیا هغه په ډراماتیک ډول عملي کړ او په کال ۱۷۰۹ کې د صفوي امپراتورۍ له ملکي او نظامي

کسانو نه ځینې د مقاومت په حال کې له منځه یووړل او نور یې له کندهار نه په وتلو مجبور کړل. له میرویس نه برسېره د مانجې د جرګې قومي او روحاني مشران دا وو: سیدال ناصر، بابو جان بابړ، بهادر خان اندړ، ملا پیر محمد میا جي، عزیز خان نورزی، یوسف خان هوتک، ګل خان بابړ، نور خان برېڅ، نور خان الکوزی، یحیی خان هوتک، حاجي نور محمد هوتک او محمد یونس کاکړ[۳۳]، خو په دغه غټ بري سره ټول وطن خپلواک نه شو، د ټول وطن یا له امو نه تر اباسین پورې هېواد خپلواکي د کندهار د شېر سرخ جرګې نتیجه وه، چې ګڼون کوونکو مشرانو یې په کال ۱۷۴۷ کې یو ډېر وړ کس احمد خان سدوزی د خپل مشر په حیث غوره کړ ددې لپاره، چې ټول هېواد او ټول افغانان خپلواک او وطن تنظیم کړي. جرګه وال دغه قومي مشران وو: حاجي جمال خان بارکزی، محبت خان پوپل زی، موسی خان اسحق زی، نور محمد خان الیزی، نصرالله خان نورزی او نور"[۳۴]. هغسې چې میرویس هوتک چې وروسته په میرویس نیکه یاد شو، د مانجې جرګې تجویز په پوره بري سره عملي کړ، داسې هم احمد خان سدوزي، چې وروسته په احمد شاه دراني او احمد شاه بابا یاد شو، د شېر سرخ جرګې تجویز عملي کړ، اول یې له کندهار نه تر اټک پورې سیمه یانې د پښتنو لرغونی هېواد چې د

سیفي لـه وخـت نـه وروسـتـه افغـان نومېـده، د مغـولي صـوبه دارانو له حاکمیت نه وژغوره.

البتـه د روښـانیانو، ایمـل خـان مومنـد او خوشـال خټـک مبـارزو دمخـه ددغـه افغانسـتان خلـک یـوه ژغـورونکي تـه سترګې پـه لار کړي وو. احمـد شاه دوی تـه دغـه ژغورونکی شـو او هغـه هـم د هغـو پـه مرسـتـه مغـولي حاکمـان لـه افغانسـتان نـه پـه اسانۍ سره وشړل. پـه تاریخ کې بل هېڅ فـاتح لـه کنـدهار نـه تـر اټـک پـورې بانـدني حاکمـان، هغـه هـم د یـوې امپراتـورۍ حاکمـان، بې لـه جنګ نـه یـوازې پـه یـوه لنډ نظامي سفر سره نـه و ایستلي، لکـه ستر احمـد شاه چې وایسـتل. یـوازې دا هـم نـه و، احمـد شـاه او صـدراعظم یې شـاه ولیخـان پـه لـږه مـوده کې شبرغان، بلـخ، کنـدوز، بدخشـان، فـراه او هـرات هـم ترلاسـه کـړل او پـه دې ډول لـه آمو نـه تـر اباسین پـورې خـاورې نـه د پکتیـا پـه ګډون، یو مـوټی هېـواد جوړ کـړ او د یـوه مرکـزي حکومـت تـر اداري لانـدې یـې راوسـت. داسـې هـم احمـد شـاه وروسـته د پنجـاب، کشـمیر، سـند، بلوچسـتان، دهلـي او د فارسـي خراسـان پـه لانـدې کولـو سـره د لرغـوني افغانسـتان د نـورو فاتحـانو پـه شـان، یـوه امپراتـوري جـوړه کـړه، چې پـه دراني امپراتـورۍ یـاده شـوه. پـه دې ډول سـتر احمـد شـاه د معاصـر افغانسـتان سـر مؤسـس، د مـانجې او شـېر سـرخ جرګـو غـړی او پـه خـاص ډول میـرویس نیکـه د هغـه لیـرې

مؤسسان او میا روښان، ایمل خان مومند او لوی خوشال خټک د هغه لومړني مخکښان کېږي

خو د احمد شاه د لمسیانو په واکمنۍ کې په پارس کې د قاجار کورنۍ او په پنجاب کې د رنجیت سنګهه په واکمن کېدلو سره اول د احمد شاه امپراتوري له منځه لاړه او بیا د محمدزي سردارانو په واکمنۍ او جګړو کې په خپله افغانستان په عمل او واقع کې درې ټوټې شو او پېښور چې د افغان واکمنو د ژمي پلازمېنه وه، په پای کې د رنجیت سنګهه لاس ته ورغی یوازې دا هم نه و، د منځنۍ اسیا په بره برخه کې د نولسمې پېړۍ په درېیمې لسیزې کې د تزاري روسیې امپراتوري په مسلط کېدلو سره او تر مرکزي هند پورې د ختیځ هند کمپنۍ په لاس بر کېدلو سره په خپله افغانستان ته اساسي خطر متوجه شو وروستۍ د سوداګرۍ خو په واقع کې یوه انګرېزي کمپنۍ وه، چې د برتانیې امپراتوري یې شاته ولاړه وه ددغو دوو رقیبو امپراتوریو د دسیسو نتیجه په افغانستان باندې په کال ۱۸۳۸ کې په ظاهر کې ددغې کمپنۍ خو په واقع کې د انګرېزانو نظامي یرغل و، چې د یوه شړل شوي سدوزي پاچا شاه شجاع ختیځ هند کمپنۍ پرې لاس پورې کړ دا هغه وخت و، چې د محمدزي کورنۍ مؤسس امیر دوست محمد د افغانستان د بېرته یو موټي کولو حرکت شروع کړی و، خو یرغلګر پوځ دلته په

دغسې مصیبت واوښت چې د امپراتوري په بلې برخې کې
په دغسې مصیبت نه و لتاړ شوی هند ته د جبري بېرته
تګ په وخت کې د کابل له شپاړس نیم زره پوځ او
هندي نوکرانو نه یې یوازې د ویلیم براېډن یو جراح په
نیم ژواندي ځان جلال آباد ته ورسېد او نور یې په سره او
ترخه ژمي کې د کابل- ګندمک د پخوانۍ لار په اوږدو
کې د غازي وزیر محمد اکبر په مشرۍ د افغانانو له خوا له
ژوند نه محروم شول او لږ و ډېر درې سوه تنه یې یرغمل
ونیول شول د افغانانو دغه لاس بری د انګرېزانو د لویې او
پراخې امپراتورۍ د یوې برخې په برابر کې د پښتنو او
تاجکو د رښتیني ملګر توب او ټینګ مقاومت محصول و
د انګرېزانو دغه ماتې د سترې لوبې په مسابقه کې دوی
ته له یوه بل اړخ نه هم یوه غټه ناکامي وه، چې له تزاري
روسیې سره یې د منځنۍ اسیا د لاندې کولو په مقصد
شروع کړې وه. د همدغې سترې لوبې او له یرغملو او
بندي انګرېزانو سره د افغانانو د ښه چلند له امله و، چې
انګرېزانو په تېره وروسته له هغه چې د ختیځ هند کمپنۍ
یې حکومتي کړه، په افغانستان کې د خپلې بې سارې
ماتې سره سره له امیر دوست محمد سره چې د دویم ځل
لپاره په ۱۸۴۳ کې واکمن شوی و، د افغانستان په بېرته
یو موټی کولو کې د پیسو او وسلو مرستې وکړي. امیر
دوست چې دا وخت ډېر ملکونه لیدلي او په سیاست کې

د تجربو خاوند شوی و، د چین د متفکر، کنفیوس ددغې وینا له مخې چې "د عقل خاوند خپل هدفونه بې له تشدد نه ترلاسه کوي" عمل وکړ او یاغي کندهار او هرات یې د نظامي زور له استعمال نه پرته په زیاته اندازه په تدبیر سره له مرکزي حکومت سره بېرته یوځای کړل او د خپلې مړینې په وخت (۱۸۶۳) کې یې له پېښور نه پرته یو موټی او خپلواک افغانستان په میراث پرېښود، خو څلوېښت کاله وروسته په ۱۸۷۸ کې د برتانوي هندلوړ واکمن (وایسرای) لارډ لېټن په لندن کې د برتانیې حکومت په دستور چې په دغه وخت کې د امپراتوري پال ټوري (محافظه کار) ګوند په لاس کې و، په داسې حال کې چې تزاري روسیې د بخارا په نیولو سره د (افغانستان پولې ته ځان رسولی او د افغانسان له پاچا امیر شېر علي سره یې لیکونه مبادله کول او یو نظامي هئیت یې هم ورې تحمیل کړی و، په افغانستان باندې نظامي یرغل وکړ. د همدغه جنګ په بهیر کې و، چې د افغانستان نیمه عصري حکومت له مېنځه لاړ، منظم وسله وال پوځ یې تیت او په خپله امیر وفات شو او د انګرېزانو سیاسي استازی لویې کوګناري د خپل نظامي پوځ په قوت د هغه په زوی او ځای ناستي امیر محمد یعقوب باندې د ۱۸۷۹ کال د مۍ په ۲۶مه د ګندمک معاهدې په تحمیل سره ځینې مهم سرحدي ځایونه لکه خیبر،

ېښـين او سبي لـه افغانسـتان نـه بېل کـړل او پـه هنـد پـورې وتـړل د افغانسـتان د بانـدني سياسـت چلـول يـې هـم د هنـد برتـانوي حکومـت تـه منحصـر کـړ. سـره لـه دې هـم يـا لـه همـدې املـه و، چـې انګريـزي پـوځ د افغانسـتان پـه لانـدې کولـو کـې پـاتې راغـی او پـه داسـې حـال کـې چـې د کوکنـاري او ملګـرو لـه وژل کېـدلو نـه وروسـته امـير محمـد يعقـوب هنـد تـه تبعيـد شـوی و، د کابـل پـه سيمه کـې د پښـتنو او تـاجکو پـه پرلـه پسـې او ټينـګ مقاومـت سـره د جنـرال محمـد جـان وردګ، ميـر بچـه کوهـدامني، جنـرال غـلام حيـدر څرخـي او د نـورو پـه مشـرۍ ناکـام کـړل د انګريـز پـوځ غټـه او غوڅـه ماتـه د ۱۸۸۰کـال د جـولای پـه ۲۷مـه د کنـدهار د ميونـد پـه وچ او هـوار ميـدان کـې پېښـه شـوه. هلتـه افغـان طالبـانو، قـومي خلکـو او د هـرات پـوځ چـې زيـاتره لـه غلزيـانو نـه جـوړ و، د غـازي محمـد ايـوب پـه قومنـدانۍ انګريـزي منظم پـوځ تـه د دواړو خـواوو د ډېـرو انسـانانو پـه قيمـت سـره غوڅـه مـاتې ورکـړه کـه څـه هـم انګريـزي پـوځ د عصـري ټوپکـو او توپونـو خاونـد و. بيـا پـه لنـدن کـې د برتـانيې نـوی لبـرال حکومـت د ګليدسـټن پـه مشـرۍ، چـې لـه افغانسـتان څخـه يـې د پـوځ ايسـتلو پريکـړه دمخـه کـړې وه، خپـل ټـول پـوځ لـه افغانسـتان څخـه وايسـت او د امـير عبـدالرحمن واکمنـي يـې چـې ګـڼ شمېر افغانـانو د چاريکـار پـه ښـار کـې د جـولايي مياشـتې پـه شـلمه منلـې وه، پـه رسـمي ډول وپېژندلـه. هغـه

یوازینی امتیاز چې دوی له څه کم دوه کلونو جنګ نه وروسته ترلاسه کړ، د افغانستان د باندنیو اړیکو د چلولو انحصار و. د امیر عبدالرحمن واکمني افغانانو او افغانستان ته یوه نوې دوره شوه دده واکمني چې یوویشت کاله اوږده وه، دوه ځانګړ تیاوې لري چې اثرونه یې تراوسه هم محسوس دي لومړی ځانګړ تیا یې ما پخوا په یوه اثر کې په لاندې ډول خلاصه کړې ده

امیر عبدالرحمن خان تشکیل یک اردوی دایمی و عصری را بحیث یک وسیله موثر و قوی بمنظور دفاع از خاک، استرداد مناطق از دست رفته استقرار و استحکام دولت و سلطنت خاندانی حتمی دانست تا اواخر سلطنت یک اردوی بزرگ دایمی (تقریباً صد هزار) مجهز به اسلحه عصری بشمول توپ های ثقیل و تفنگ ها به سویه کشورهای عصری جهان تکمیل کرد و کوشید تمام افراد ذکور مستعد به حمل سلاح را تربیه نظامی داده با توزیع تفنگ ها با انها یک ملت مسلح را تشکیل دهد.

برای اولین بار در افغانستان سه سپاه سالار بقیادت لشکرهای بزرگ در سه منطقه سرحدی ستراتیجیکی کشور یعنی هرات، ترکستان و ننگرهار با اختیارات وسیع در امور ملکی و نظامی بحیث وایسرای امیر مقیم ساخته شدند افغانستان بلحاظ نظامی بسیار قوی گردید و اگر روسیه و انگلیس افغانستان را محاط نمیکردند،

امیر عبدالرحمن شاید مناطق از دست رفته را بدست می آورد و امپراتوری سابق درانی را احیا میکرد چون این نتوانست باستحکام قدرت در داخل پرداخت و در زمینه بکارهای موفق شد که حکمرانان سابق افغانستان از انجام آنها عاجز مانده بودند. پروگرام وسیع نظامی را که امیر در پیش گرفت (بقول خود امیر تقریباً ۷۸ فیصد عواید دولت بان تخصص داده شده بود) ، از درک مالیات ها ، محصولات گمرکی وغیره که مستقیماً توسط یک بیوروکراسی وسیع و بعضاً از راه اجاره حصول میشد و همچنان از عواید خارجی که بنام معاش یا میر داده میشد ، تحویل میگردید. برای اولین بار در تاریخ افغانستان مالیات های زمین بصورت بیسابقه زیاد شد بحدیکه از زمین هائیکه بوسیله نهرها ابیاری میشد، ۳۳ فیصد حاصلات آن را دولت بخود اختصاص داد. مزید بر آن دولت اقلام عمده تجارتی را هم در انحصار درآورد و با این کار خود تصدی های دولتی را اساس گذاشت.

تعمیل این پروگرام نظامی و مالی و انحصار و تمرکز قدرت سیاسی سبب ظهور بیش تر از ۴۰ قیام در سراسر کشور شد ولی تمام آنها بکومک قوه نظامی وایله جاری قومی منکوب گردید. با آنهم حکومت نظامی نبود و شخص نهایت پرکار امیر بحیث یک سلطان مطلق العنان قدرت عالیه را از راه قوه اجرائیه مخصوصاً قوه های

نظامی و امنیتی و با ایجاد یک شبکه بسیار وسیع جاسوسی بخود اختصاص داد

امیر هیئت وزرا و صدراعظم نداشت ، آمر آن وزارت خانه ها بشمول والیان ولایات ماموریني بیش نبودند بزرگان قومی و روحانیون اختیارات عنعنوی را از دست دادند و در جمله اعصای نیمه رسمی دولت درآمدند عمال و مامورین دولت بحمایه قوای نظامی وامنی که در قسمت های مختلف کشور مقیم ساخته شدند برای اولین بار مستقیماً در سراسر کشور باداره پرداختند مخالفین اگرچه در دوره های سابق هم نابود میشدند ، ولی در این دوره از بین بردن مخالفین بطور وسیع عملاً جزء سیاست رسمی قرار گرفت و دولتی را که امیر عبدالرحمن تنظیم نمود ، بر تشدد و قوت متکی بود ازادی فرد در برابر جامعه بی ارزش ساخته شد ، فرد صرف در داخل جامعه حق زندگی داشت و موظف بود در وقت لزوم حیات خود را فدای جامعه نماید با انهم قاضیان شریعت استقلال عنعنی خود را حفظ کردند در نتیجه این اقدامات نظم و نسق مخصوصاً در سال های اخیر سلطنت امیر در سراسر کشور تامین شد

در عین حال برای عصری شدن کشور بکومک متخصصان مستخدم اروپایی منجمله انگلیسی در ساحات تخنیک ، طب و کارخانه نظامی قدم های اولی

برداشته شد، ولی معارف بحال آبتدایي و عنعنی باقیماند افغانستان در عهد امیر عبدالرحمن تا حدی برای عصری شدن اماده شد ولی در عین حال در این دوره ضدیت بین افراد و حکومت بصورت بیسابقه حاد گردید و این یک بعد جدیدی در تاریخ سیاسی افغانستان علاوه نمود [۳۵]

د افغانستان د پولو ټاکنه:

د امیر عبدالرحمن د واکمنۍ بله مهمه ځانګړتیا د افغانستان د پولو ټاکلو بشپړبدل دي په دې اړه باید وویل شي، چې د افغانستان د پولو بیلې برخې په بیلو وختونو کې د برتانوي هند حکومتي مامورانو، د تزاري روسي، ایران او افغانستان له مامورانو سره په ګډه ټاکلي دي په دې ډول دغه ټاکنې بین المللي ماهیت لري او په دغه کار کې په اوله درجه د برتانوي امپراتورۍ ګټې په نظر کې نیول شوي دي او افغانستان تاوان کړی دی د ډیورنډ په توافق لیک سره لا اصلي افغانستان له اوسني افغانستان څخه دباندې بېل شوی و، چې هغه اوس د پاکستان په حدودو کې دننه شمېرل کېږي په ټولیز ډول د پولو په دغو ټاکنو سره افغانستان تر پخوا نه کوچنی شو، خو له بلې خوا همدغه ټاکنې دي چې افغانستان یې د یوه هېواد په توګه مشخص او تثبیت کړ

او د نړۍ نورو هېوادونو او بین المللي مؤسسو هغه په رسمي ډول پېژندلی دی او اړیکي یې ورسره ټینګ کړي دي خو د افغانستان د پولو دغه ټاکنې د اصلي سرچینو او پاڼو له مخې تراوسه په کوم اثر کې بیان شوي نه دي، نو د هغو دقیق بیان کېدلی نه شي دلته به یې اساسي کرښې په لنډ ډول وښودلی شي

د افغانستان هغه پوله، چې اول ټاکل شوې وه هغه د بخارا او افغانستان ترمېنځ د بین المللي پولې په شان د امو سین منل دي د آمو سین چې د طبیعي پولې په شان دی، د اول ځل لپاره احمد شاه او د بخارا امیر د دوی دواړه هېوادونو ترمېنځ د بین المللي پولې په شان منلي وو، خو د امیر شېر علي د دویمې واکمنۍ په وخت کې دغه پوله په پیټرسبرګ کې د روسي حکومت او په لندن کې د برتانیې حکومت له خوا په رسمي ډول ومنل شوه دا وروسته له هغه و، چې امیر شېر علي همدا چې د دویم ځل لپاره د ۱۸۶۸ کال په اکتوبر کې د واک په ګدۍ کښېناست، د بل کال په پیل کې یې هند ته د یوه رسمي سفر په ترڅ کې وایسرای لارډ مایو ته په منځنۍ اسیا کې د روسیې د وړاندې تګ له امله د افغانستان په اړه اندېښنه وښووله لکه چې دمخه ویل شوي، روسیې په منځنۍ اسیا کې د وړاندې تګ په لړ کې په ۱۸۶۸ کې بخارا لاندې کړې او افغانستان ته یې خطر پېښ کړی و

د هند وایسرای په دې اړه په خپله څه ونکړل، خو په لندن کې يې خپل حکومت د امیر له اندېښنې نه خبر کړ لندن بیا په دې هکله له پیټرسبرګ سره د لیکونو مبادله پیل کړه، د لیکونو دغې مبادلې څو کاله په اوږدو وقفو کې دوام وکړ، ترڅو په پای کې په کال ۱۸۷۳ کې د دوی د حکومتونو ترمنځ یو ډول پوهاوی (Understanding) راغی چې د هغه له مخې روسیې له امو سین سره د کوکچې سین له یوځای کېدلو نه وروسته تر خوجه صالح پورې او بیا له هغه ځای نه د پارس تر پولې پورې د افغانستان شمالي پوله ومنله په دې ډول، چې د بدخشان، ترکستان، هرات، اندخوی او میمنې ولایتونه به دننه په افغانستان کې شامل وي روسانو اول بدخشان او واخان د امیر شېر علي یانې د افغانستان سیمې نه ګڼلې، خو بیا د انګرېزانو په ټینګار له خپلې ادعا نه تېر شول [۳۶] په دې ډول د افغانستان د شمالي پولې ټاکنه د روسي او بر تانوي حکومتونو ترمنځ د یوې پوهاوي محصول و، نه د کومې لیکل شوې موافقې یا تړون محصول، خو دغه پوهاوی دوارو ته د رسمي موافقې حیثیت لاره سره له دې هم دغه پوهاوی لانجمن شو، ځکه چې له خوجه صالح نه د فارس تر پولې پورې لیکه ناټاکلې پاتې شوه او له کوکچې نه تر پامیر پورې سیمه هم په خپل حال پاتې شوه او روسانو بیا له دغه حال نه

ګټه پور ته کړه، چې زر به یې بیان وکړم
د لویدیځ په لور د سیستان په برخه کې هم د افغانستان پوله ناټاکلې وه، چې هغه هم د امیر شېر علي په دویمې واکمنۍ کې د انګرېزي هیئت مشر جنرال ګولډ سمد (Goldsmid) په مینځګړ توب وټاکل شوه. سیستان په لرغونې زمانه کې، لکه چې په تېرو پاڼو کې یې بیان شوی، د ساکاوو مېنه وه، ساکا په دغه وخت کې اسحق زي او تر هغه دمخه ساک زي یادېدل. سیستان له جغرافیوي نظره د افغانستان خاوره وه او ساکا هم د لرغوني افغانستان خلک وو، خو پارس د ژبې له نظره پر هغه ادعا کوله او د هغه تاریخي افتخارات یې خپل ګڼل. سیستان د احمد شاه له وخت نه د افغان واکمنو تر ولکې لاندې و، خو د امیر دوست محمد له مړینې نه وروسته د محمدزي سردارانو په جنګ کې پارس پرې قبضه وکړه. دا چې د پارس قبضه د سیستان تر کوم ځای پورې وه، په دقیق ډول معلومه نه ده، خو امیر شېر علي چې د دویم ځل لپاره واکمن شو، اراده وکړه چې له سیستان نه د پارسیانو لاس لنډ کړي. په دغه وخت کې پارس په سیستان کې له خپل موقف نه ناارام و. سره له دې هم امیر شېر علي د هندوستان د شخص ګورنر جنرال په غوښتنه له نظامي عمل نه ډډه وکړه. هندوستان په دې فکر چې د پارس-افغان د جنګ شروع به ناوړې اثرونه

ولري او اپه عين حال کې ا مايل و، چې د ختيځ په لور د پارس د منظم او تدريجي وړاندې تګ مخه ونيسي، د مينځګړ توب وړانديز وکړ افغانستان او پارس دواړو وروسته له يو څه مذاکرو نه دغه وړانديز ومنه ميجر جنرال ګولډ سمد وګومارل شو، چې د دواړو خواوو مخالفې ادعاګانې سره پخلا کړي ګولډ سمد د دواړو خواوو د ادعاګانو له مطالعې نه وروسته د ۱۸۷۲ په اکتوبر کې خپله فيصله صادره کړه، چې د هغې له مخې دغه سيمه بايد د دواړو خواوو ترمېځ ووېشله شي ددغه هېواد ښېرازه برخه چې د خاص سيستان په نامه يادېده او د هلمند د سين کيڼې خوا ته واقع ده، پارس ته او ښي خوا يې افغانستان ته تخصيص شوه هم افغانستان او هم پارس دواړو به په دغې فيصلې اعتراض وکړ او د سيستان فيصله له افغانستان سره تر اوږدې مودې پورې يوه ترخه موضوع پاتې شوه امير شېر علي د ګولډ سمد ددغې فيصلې په سر له انګرېزانو نه بېګانه شو د لارډ ناپير (Lord Napier) په وينا او نه يوازې شېر علي بلکې ټول افغانان معتقد وو، چې موږ به هغه څه بېر ته د دوی کړو کوم چې دوی له لاسه ورکړي وو او چې دغسې ونه شول، بيا نو دوی موږ ته د ضعيف او بې باوره خلکو په شان کتل، چې د دوستۍ په جامه کې د پارس په پلوۍ يې دوی تاواني کړي دي [۳۷] لانجه د افغانستان او پارس

ترمينځ لا توده وه او هغه د پرش کاله وروسته په کړکېچ بدله شوه دا هغه وخت و، چې د هلمند سين خپل تګ لاره د لويديځ په لور اړولې وه پارس له برتانويانو وغوښتل، چې دغه کړکېچ رفع کړي د افغانستان پاچا امير حبيب الله هم په دې اړه د برتانيې مينځګړ توب ومنه دا ځل دغه ماموريت د کرنيل ميک ماهن (McMahon) په غاړه شو او هغه د ۱۹۰۳ له جنورۍ نه وروسته ددغې پولې په اړه د افغان او پارس استازو په ملګر توب خپل نظر اعلام کړ او د ۱۹۰۴ کال تر فبروري پورې دواړه خواوو ته وسپارلې [۳۸] له دغو فيصلو سره سره يا د هغو له امله د سيستان د پولې موضوع نوي بعدونه پيدا کړل، چې د هغو په اړه په افغانستان کې د قانوني پاچايي په لسيزې او د لومړۍ ولسمشرۍ په وخت کې پر هغې بحثونه او فيصلې وشوې، چې د هغو بيان بېل کتاب غواړي

لکه چې دمخه ويل شوي د افغانستان-شمال-لويديځ پوله له خوجه صالح نه د پارس تر پولې پورې نامشخصه او ناڅاکلې پاتې شوې وه روسي قوتونو د امير شېر علي په وخت کې په کال ۱۸۷۳ کې خيوه او په ۱۸۷۶ کې خوقند لاندې کړي او د خيوې له نيولو نه وروسته د کسپين سيمه يې نظامي کړې وه په داسې حال کې چې د منځنۍ اسيا نورې سيمې يې د بخارا په ګډون په تېرې

لسیزې کې لاندې کړې وې په لویدیځې منځنۍ اسیا کې یوازې د ترکمنو پراخه سیمه په خپل حال پاتې وه دغه سیمه هم په دغه وخت کې د روسانو تر خطر لاندې شوه د ترکمنو دغه پراخه سیمه په شمال کې د خیوې، په جنوب کې د افغانستان، په ختیځ کې د بخارا او په لویدیځ کې د کسپیین ترمېنځ پرته وه، خو له افغانستان سره یې پوله ناټاکلې وه او امیر عبدالرحمن په دغه فکر چې روسیه به د ترکمنو د سیمې له لاندې کولو نه وروسته افغانستان ته هم خطر پېښ کړي، د هند له وایسرای نه چې د افغانستان د باندنیو اړیکو اختیار له هغه سره و، په وار وار وغوښتل چې د افغانستان دغه پوله له روسانو سره مشخصه کړي، خو هغه به ورته ډاډ ورکاوه چې دغه موضوع په کال ۱۸۷۳ کې حل شوې او له سره نیول به یې مصلحت نه وي امیر چې یوولس کاله په تاشکند او سمرقند کې تېر کړي وو، روسان یې ښه پېژندل، د وایسرای په خبره نه قانع کېده ترڅو چې روسانو د ۱۸۸۴ کال په فبرورۍ کې د مرو تکه ترکمنان هم لاندې کړل او د هرات په اړه هم اندېښنه پیدا شوه هرات په هغه وخت کې د هند ور ګڼل کېده بیا د هند برتانوي حکومت هم د امیر په شان اندېښمن او په دې فکر شو، چې اوس ددې وخت دی چې د افغانستان شمال-لویدیځه ناټاکلې پوله هم باید وټاکله شي، خو دا یو پېچلی کار و

د هرات او مرو ترمېنځ پنجده پرته وه، چې پراخې ورشوګانې او دلته او هلته يې لږه کرنيزه ځمکه لرله په پنجده کې د سارق ترکمنو پنځو څانګو د پوونده توب ژوند کاوه، لويې رمې يې لرلې، ښه شتمن وو او د کبتکاس (Kibitkas) په نامه په وړو کېږديو کې اوسېدل، چې کولی يې شول په يوې اشارې او چټکې سره مېنه بدله کړي. دوی په ۱۸۸۲ کې د روسيې د خطر له امله د افغانستان تابعيت او د ماليې په توګه د عشر ورکول منلي وو. امير عبدالرحمن بيا د پنجده لپاره حاکم وټاکه او د جنرال غوث الدين په قومندانۍ يې هلته يو نظامي پوځ ځای پر ځای کړ. پنجده په اصل کې د هرات برخه وه او د هرات طبيعي پوله د پنجده په شمال کې له سريازي نه اخوا وه. مرو د هرات تابع سيمه وه او د هرات د هغه وخت د والي سعدالدين په وينا د اخل او تکه ترکمنو لويان په کابل کې د امير شېر علي په دربار کې دېره وو، ځکه چې دوی په اصل کې د هرات تابع وو. سارق ترکمنو له هرات سره نږدې اړيکي لرل. پخوا د پنجده اوسېدونکي د جمشيدي قوم و، د دوی مېنه ارساري ترکمنو او د ارساري ترکمنو مېنه بيا د نولسمې پېړۍ په نيمايي سارق ترکمنو ونيوله او دوی جمشيديانو ته باج ورکاوه او جمشيديان د هرات تابع ولس وو. په دې ډول پنجده له جغرافيوي، قومي او تاريخي پلوه د

هرات برخه وه، چې په دې ډول پنجده د افغانستان برخه کېده له همدې امله و، چې امير عبدالرحمن د يوه مسلمان واکمن په توګه غوښتل د منځنۍ اسيا په دغې برخې کې يو فعال پرمختيايي چلند غوره کړي امير ځکه دغسې فعال سياست ته زړه کړی و، چې دمخه د مرو تکه ترکمنو مشر، مخدوم قلي خان او هم د خوارزم خان ورته د تابع کېدلو وعده ورکړې وه. سره له دې هم امير له دې امله چې د هند وايسرای ورته ددغه چلند برخلاف مشوره ورکړې وه، د هغه له غوره کولو نه ډډه وکړه يوازې دا هم نه و کله چې روسان په قوت سره پنجده ته نزدې شول، جنرال غوث الدين ته يې هدايت واستوه، چې که روسانو پرې بريد هم وکړ، ورسره مقابله ونه کړي او خپل پوځ بالامرغاب ته په شا کړي د هند د وايسرای له مخالفت نه برسېره د امير ددغه چلند علت دا و، چې پوځ يې د روسانو د پوځ په پرتله ضعيف و او پر هغه برسېره د پنجده په سارق ترکمنو يې هم اعتبار نه درلود او ويل يې، چې سارق ترکمنان به ددې لپاره چې خپله شتمني وساتي، له روسانو سره ملګر توب وکړي

امير په عين حال کې د هغه خطر په برابر کې چې د روسانو له خوا به افغانستان ته هم متوجه شي، د افغانستان د خوندیتوب لپاره د اوږدې مودې يو تجويز

وکړ د هغه په نظر د پنجده د سقوط په حال کې به ددې احتمال لږ وي، چې د افغانستان بشپړ توب ته تاوان واړوي، خو که افغان پوځ د پنجده په سر له روسانو سره مقابله وکړه او که روسانو هرات او میمنه ونیوله، افغانستان به تجزیه شي البته د هرات په سقوط سره به روسي او انګرېزي پوځونه سره ونښلي، خو د امیر په نظر په افغان خاوره کې به د روس او انګرېز جنګ په نهایت کې افغانستان برباد کړي او د هغه لوړه ګټه په دې کې ده، چې ددغسې مصیبت مخنیوی وشي په واقع کې امیر عبدالرحمن د هر هغه قدرت، مسلمان وي، یا عیسوي مخالف وچې له افغانستان نه د یوه بل پر ضد تېر شي له همدې امله و، چې د پنجدې د بحران په شدید حال کې هم امیر حاضر نه شو، چې د هرات د پیاوړ تیا لپاره د بر تانوي انجنیرانو یوې ډلې ته د ور تګ اجازه ورکړي، خو که روسانو په هرات حمله وکړه، په هغه حال کې امیر حاضر و، د انګرېزانو پوځ ومني چې خپل پوځ به یې له هغه سره په ګډه تر پایه پورې وجنګېږي

څنګه چې د افغانستان باندنی سیاست د انګرېزانو په انحصار کې و او څنګه چې هرات ته خطر هندوستان ته هم خطر ګڼدلی شو، د هند بر تانوي حکومت له روسانو سره له موافقې وروسته د جنرال پیټر لمسډن Peter Lumsden په مشرۍ د ۱۸۸۴ په مني کې پنجده ته یو

هیئت واستوه، چې هلته د خپل روسي سیال په اتفاق یاده شوې ناټاکلې پوله وټاکي افغانستان ته بلنه ورنکړای شوه، که څه هم موضوع د هغه د پولې ټاکل و خو په دغه وخت کې چې روسانو ځان په قوت سره د پنجده او مُرو ترمینځ رسولی وو، نه یې غوښتل چې کشاله زر هواره شي، موضوع یې ټالوله او په عین حال کې یې خپل پوځ لا هم پیاوړی کاوه له بلې خوا جنرال لمسډن جنرال غوث الدین ته سپارښتنه کوله، چې د خپلې پوځي قطعې له پیاوړې کولو نه ډډه وکړي، ددې لپاره چې دغه کشاله په اسانۍ سره هواره شي د لمسډن دغه ټینګار په پای کې امیر په دغه فکر کړ، چې دغه جنرال په واقع کې د افغانانو او روسانو ترمینځ نښته غوښتله، ځکه چې دغه احمق په دې فکر و چې که د افغانانو او روسانو ترمینځ وینه تویه نه شي، دوی ممکن سره دوستان شي چې دا به په ټوله مانا د انګریزانو د ګټې مخالف وي [۳۹]

د ۱۸۸۵ کال د مارچ په دېرشمه روسانو پنجده لاندې کړه، افغان سر تېرو ورسره ناکامه مقابله وکړه، که څه هم روسي پوځ ترېنه لوی او امیر هم دوی له مقابلې نه منع کړي وو امیر عبدالرحمن په دغه وخت کې هندوستان ته په رسمي سفر تللی و او چې د پنجدې له سقوط نه یې خبر کړ، وایسرای ته یې وویل چې غم مخورید نه دا

چې امیر کوښښ ونه کړ له وایسرای نه وغواړي دغه یرغل بېرته په شا ووهي ، ځکه چې دوی له هغه سره ژمنه کړې وه چې په هغه حال کې چې کوم هېواد په افغانستان باندې یرغل وکړي ، بې له دې چې هغه پارول شوی وي ، دوی به له افغانستان نه په قوت دفاع وکړي پر دې برسېره امیر د هند حکومت کار اسان کړ په دې ډول ، چې دی له پنجده او د هغې له سهیلي برخې نه د روسیې د لوی امپراتور په نامه تېرېږي ، خو چې ماروچاق ، ګلران او ذوالفقار لا هم د افغانستان وي په دغه وخت کې امیر دا هم څرګنده کړه ، چې پنجده په اصل کې ددې لپاره نیول شوې وه ، چې په دغسې حال له هغې نه د چنې په توګه کار واخیستل شي د امیر په نظر د پنجده په قربانۍ سره به افغانستان له لوی مصیبت څخه ژغورل شوی وي سره له دې هم د پنجده بحران روسیه او برتانیه د جنګ ژۍ ته ورکش کړل ، خو په پای کې د ډېرو لیکونو او ټېلګرامونو په مبادلې سره دوی موافقه وښودله ، چې دغه کشاله دې په منځګړ توب سره هواره شي روسیې بیا د امیر له خوا هغه ورکړل شوی امتیاز د پریکړې لپاره د اساس په توګه ومنه او یوه بل ګډ روسي-انګلیس هیئت د افغانستان دغه پوله د امو سین له خمیاب نه تر ذوالفقار پورې وټاکله دا ځل سروست رج وي (Sir West Ridgeway) د برتانوي هیئت مشر و او دغه

پوله هم د هغه په نامه یاده شوه [40] په دې ډول د افغانستان شمال-لویدیځه پوله هم د برتانوي-روسي حکومتونو له خوا او د افغانستان په تاوان وټاکله شوه. د بدخشان په برخه کې یانې د افغانستان شمال-ختیځه پوله هم د روسانو په نظر ناټاکلې وه، که څه هم دوی د ۱۸۷۳ کال په پوهاوي سره بدخشان د افغانستان سیمه منلې وه. روسانو د نهمې لسیزې په سر کې هلته هم تېری وکړ، دغه پوله له سر نه وټاکل شوه چې هغه دلته د افغانستان د ختیځ-جنوبي پولې سره یوځای تر بحث لاندې نیول کېږي.

د افغانستان د ختیځ-سهیلي پولې ټاکل د نورو پولو په پرتله ډېر پېچلی او ګران و، په دې چې هم ددغې پولې اوږدوالی ډېر و او هم د هغې په ټاکلو سره اصلي افغانستان او د هغه اصلي اوسېدونکي یانې پښتانه اغېزمن کېدل. لکه چې دمخه ویل شوي افغانستان په اصل کې په ختیځ کې تر اباسین پورې هېواد ته ویل کېده، خو د امیر عبدالرحمن تر وخته له خیبر نه تر اباسین پورې سیمه د پېښور په ګډون د برتانوي هند لاس ته ورغلې وه. پېښور اول د پنجاب واکمن، رنجیت سنګهـ په کال ۱۸۳۳ کې د هغه له حاکم سردار سلطان محمد خان، د امیر دوست محمد ورور نه نیولی او انګریزانو بیا پېښور له سکانو نه په کال ۱۸۴۸ کې ترلاسه کړی او د امیر

دوست محمد ټولي هلي ځلي د پېښور د بېر ته ترلاسه کولو په اړه نابريالی شوې وې. لکه چې دمخه ويل شوي د خيبر لوی معبر چې منځنۍ اسيا له جنوبي اسيا يانې هند سره نښلوي او له دې امله د هند د امنيت لپاره مهم و، د ګندمک په تړون سره له افغانستان نه بېل شوی او په هند پورې تړل شوی و. سره له دې هم بر تانويان په دغو لاس بريو قانع نه وو. له دوی سره د هند د طلايي مستعمرې د خوندي ساتلو اندېښنه وه. څنګه چې دوی په څلور سوه مليوني پراخ هند باندې د لس زره ملکي بر تانوي مامورانو له لارې حکومت کاوه او هندیانو ته بېګانه استعماري اروپايان وو، په دې اندېښنه کې وو چې کـه روسيه د افغانستان له لارې په هند وردمخه شي، هند ممکن د دوی له لاسه ووځي، نو د دوی غټ کوښښ دا و چې د هند په لور د تزاري روسيې د احتمالي پوځي وړاندې تګ مخه ونيسي بايد د هند په شمال-لويديځ کې ټينګ نظامي استحکامات او سياسي تجويزونه ولري. په افغانستان باندې په کال ۱۸۳۸ کې د بر تانوي هند لومړی تېری او څلوېښت کاله وروسته د دوی دويم تېری هم په اصل کې د همدغه مطلب لپاره و، خو افغانانو دوی په دواړو کوښښونو کې نابريالي کړل، که څه هم بر تانيه د وخت زبرځواک او ډېر شتمن هېواد و او په اسيا، افريقا او امريکا او استراليا کې يې پراخې مستعمرې لرلې.

روسيې چې په منځنۍ اسيا کې تر افغانستان پورې ډېر ملکونه لاندې کړل او په لندن کې پراختيا غوښتونکي محافظه کار ګوند په ۱۸۸۹ کې حکومت په ملي انتخاباتو سره ترلاسه کړ، برتانوي هند د روسيې د احتمالي تېري په برابر کې يو نوی ستراتيجيکي تجويز وايست او په هغه باندې يې د علمي سرحد (Scientific Fronties) نوم کېښېښود. د ډيورنډ توافق ليک او د ډيورنډ کرښه په واقع کې د همدغه په اصطلاح "علمي سرحد" زېږنده دي. ما دغه موضوع ګانې په خپلو اثرونو کې د ارشيفي لومړنيو رسمي پاڼو او ناخپرو شويو ليکنو او راپورونو له مخې په دقيق او اوږد ډول شرح کړي[41] دلته به يې اساسي مطلب په لنډ ډول بيان کړم.

د په اصطلاح "علمي سرحد" نه مطلب دا و، چې په هغه حال کې چې روسي پوځ د هند د اشغال په مقصد په افغانستان ننوځي يا حتی د امير عبدالرحمن په مړينې سره په افغانستان کې ګډوډي پېښه شي، د برتانوي هند پوځونه به د هندوکش نه په ښکته ستراتيجيکي سيمو يانې کندهار، جلال آباد، کابل او غزني کې ځای پرځای کېږي. په دغه مقصد چې د روسي پوځ د ورتګ مخه ونيسي. د وړاندې تګ دغه چلند بيا لازمه کوله، چې نه يوازې هغه مهم کوتلونه او ځايونه چې "علمي سرحد" ته رسېږي د دوی په کنترول کې وي، پر هغو قومونو هم

سیاسي کنترول ولري چې دغه کوتلونه يې په سیمو کې پراته وي. دغه ټول تجويز بيا حتمي کوله، چې هند بايد له افغانستان سره خپل سرحد يا پوله وټاکي او د امير لاس له دغو قومونو او سيمو نه لنډ کړي.

دا چې تزاري روسيې که څه هم امپيريلستي او پراختيا غوښتونکی هېواد و، د افغانستان له لارې په هند باندې د يرغل نيت لاره، يقيني نه وه خو وېره يې يقيني وه، په تېره د انګلستان د محافظه کار يا توري ګوند په پاسنيو کړيو کې. په هر حال، په هغه وخت کې چې د لندن د محافظه کار ګوند مشر لارډ سالسبري (Salisbury) په لاس و او د هند حکومت د وايسراى لينزډون (Lansdowne) په مشرۍ چلېده، "علمي سرحد" د رسمي سياست په شان ټينګ ونيول شو او د عملي کولو په مقصد له خيبر نه تر کابل پورې د ريلوې غزولو لپاره لازمي شيان او سامانونه زېرمه شول او د کابل سين سروې هم پيل شوه. داسې هم د کويټې او چمن ترمنځ د کوژک تونل په ايستلو پيل وشو. انګليسانو کويټه د امير شېر علي په وخت کې د کلات خان له لارې او سبي او پښين يې د ګندمک په تړون سره ترلاسه کړې وه. د انګرېزانو له خوا د کويټې نيول د افغان- انګليس د دويم جنګ يو علت و. امير عبدالرحمن هم ويل چې د کوژک تونل ايستل لکه دده په نس کې چې د چړې ننوېستل وي.

د هند وایسرای په ۱۸۸۸ کې امیر عبدالرحمن ته په یوه لیک کې ښرګنده کړه، چې اوس ددې وخت دی چې د دواړو هیوادونو ترمینځ پوله مشخصه شي او ددغه مقصد لپاره به یو برتانوي هیئت کابل ته درشي. له هغه نه یې دا هم وغوښتل، چې د افغانستان په شمالي پولو کې بر تانوي افسران ومني، خو امیر د هغو له منلو نه غاړه غړوله او د وایسرای لینزډاون د ټینګار په برابر کې یې ډول ډول پلمې کولې. کله به یې وړاندیز کاوه، چې یو برتانوي هیئت دې په کابل کې په عام دربار کې د چارو په اړه له هغه سره بحث وکړي او کله به یې وایسرای ته بلنه ورکوله، چې کابل ته راشي. یو ځل یې دا وړاندیز هم وکړ، چې د دواړو خواوو هیئتونه دې په کومې سرحدي سیمې کې سره خبرې اترې وکړي، خو دغه وړاندیزونه د وایسرای لپاره د منلو وړ نه وو او هغه ټینګار کاوه، چې د بحث موضوع دې یوازې د پولې ټاکل وي او د بحث موضوع دې دمخه ټاکل شوې وي او ددغه مقصد لپاره دې امیر یو برتانوي هیئت په کابل کې ومني. وایسرای یو ځل امیر هند ته هم وباله، خو امیر د ناروغۍ په پلمه هند ته له ورتګ نه ښنه وغوښتله. دواړه خواوې له یوې بلې نه شکمنې وې. امیر په سرحدي سیمو کې د انګریزانو د وړاندې تګ مخالف و، لکه د کوژک تونل بشپړول، چمن ته د هغو د ریلوې غزول، د ګومل د تونل

پرانیستل او له ځینو سرحدي قومونو سره د هغو مذاکره کول او د کابل سین سروې کول. له بلې خوا وایسرای په سرحدي سیمو کې د افغانستان پرمختګ د خپل "علمي سرحد" پروګرام مخالف باله، لکه د وزیرستان په وانه او د مومندو په مټایي کې د نظامي پوستو جوړول، په اسمار کې د پوځ دېره کول او د چاغي نیول. په دغه وخت کې په واقع کې د امیر ماموران له چترال نه تر لویدیځ بلوچستان پورې د وراندې تګ په حال کې وو. دوی کوم هغه سرحدي قومونه، چې د افغان-انګلیس په دویم جنګ کې په خپل سر شوي وو، هڅول چې د افغانستان حکومت ته غاړه کښېږدي. دوی په خپل دغه ماموریت کې د پیسو په ورکولو، کابل ته د قومي جرګو تللو په هڅولو او په عین حال کې د نظامي قوت په ښوولو سره بریالي وو. غټ بری د سپاه سالار غلام حیدر څرخي په برخه و. هغه وروسته له دې چې شنواري، بر مومند او کونړیان د حکومت تر نیغې اداري لاندې راوستل، په ۱۸۹۲ کې یې خپل پوځ په اسمار کې دېره کړ او له هغه ځای نه یې د باجوړ، دیر او سوات د ایل کولو لپاره هلې ځلې پیل کړې. د برتانوي هند د باندنیو چارو وزیر، مارتمر ډیورنډ لا تر هغه دمخه د ۱۸۹۱ کال په جون کې څرګنده کړې وه، چې "موږ په ټول سرحد کې د [ایران] له تورو غرو نه تر وزیرستان پورې بد خبرونه ترلاسه

کوو، امیر کرمه تهدید کړې او اپریدیان په لړزېدونکي حال کې دي.

وایسرای لینزډون لا په دې فکر و، چې امیر غواړي پوره خپلواک وي، نو بیا یې ټول هغه درانه توپونه او وسلې چې افغانستان له اروپايي هېوادونو څخه په بیه اخیستې وي، د کراچۍ په بندر کې ټال کړې او د امیر د اعتراض په ځواب کې ولیکل چې ترڅو د سرحد مسئله فیصله شوې نه وي، هغه به ټال وي. دا په دغسې حال کې چې دغو وسلو ته د هزاره جات په روان جنګ کې سخت ضرورت و. په واقع کې وایسرای لینزډاون په امیر عبدالرحمن باندې ددغسې فشار اچولو په فکر شو، چې پخوا وایسرای لارډ لېټن په امیر شېر علي باندې راوړی او هغه بیا د افغان-انګلیس د دویم جنګ ي علت شو، خو دغه ځل لندن د وایسرای د په خپل سر عمل په مخ کې خنډ شو. سره له دې هم لینزډون له امیر نه په یوه لیک کې وغوښتل، چې د هند لوی درستیز جنرال فریدرک رابرټس په مشرۍ په جلال آباد کې یو نظامي هیئت ومني چې د ۱۹۹۲ کال له اکتوبر نه وروسته نه وي. په لیک کې یې دا هم ورته څرګنده کړې وه، چې "که ما له تا والا حضرت نه د سپتمبر تر اول پورې وانه ورېدل چې ته حاضر یې دغه هیئت ومنې زه به داسې وګڼم چې زما وړاندیز منل شوی نه دی او هغه به بېر ته واخیستل شي،

خو که ته دغه وړانديز ومنې يا ونه منې بيا به لازمه وي، چې فيصله وشي چې کومې سيمې د افغانستان د سلطنت دي او کومې نه دي.

د جنرال رابرټس په مشرۍ ددغسې نظامي هيئت له استولو نه مطلب دا و چې د هند وايسراى غوښتل موضوع د فشار په راوړلو يا حتى د زور له لارې حل کړي. رابرټس د افغان-انګليس په دويم جنګ کې د انګريزي پوځ لوړ قومندان و، چې په امر سره يې يو شمېر افغانان په کابل کې په دار ځوړول شوي او د افغانانو د ميوند له بري نه وروسته يې په کندهار کې د غازي محمد ايوب پوځ مات کړى و. دى په رښتيا افغانانو ته منفور و، چې په کابل کې د هغه شته والى پارونې کولې. نو امير عبدالرحمن ته د هغه په مشرۍ د هيئت هم د منلو نه و. نو يې د اګست په درېيمه وايسراى ته وليکل، چې حاضر دى دغه هيئت ومني خو هغه دې د هزاره جات د جنګ له امله ټال شي.

لينزډاون له هغه وروسته خپل چلند نور هم سخت کړ. په خپلې شورا کې يې په خپلو ملګرو ومنله، چې هند بايد يوه کرښه وټاکي او څرګنده کړي، چې د امير حکم دې له هغې نه اخوا نه چلېږي او که افغان سر تېري له هغې نه اخوا وليدل شي، په زور دې بېر ته په شا ووهل شي او دغه کرښه دې په دې ډول په نښه شي، چې اسمار، چاغه

او وانه دي له افغانستان څخه بېله شي، خو پخوا له دې
چې دغه اخطار امیر ته د لیک له لارې ورسېږي، په لندن
کې د لبرل ګوند د محافظه کار ګوند پر ځای په واک شو
او د هند په چارو کې نوی لبرل وزیر وایسرای لینزډاون
ته څرګنده کړه، چې له امیر عبدالرحمن سره په احتیاط
چلند وکړي او تر هغو چې د هغه په چلند کې کوم اساسي
تغیر پېښ شوی نه وي، د هغه په چارو کې دې تر
ممکنې اندازې لاسوهنه کمه شي. سره له دې هم وایسرای
وغوښتل یو نظامي هیئت د رابرټس په مشرۍ کابل ته
واستوي، نو یې په یوه لیک کې د ۱۸۹۳ په جنورۍ کې
امیر ته څرګنده کړه چې دغسې یو نظامي هیئت به د
مارچ په مېنځ کې کابل ته درورسېږي او که په دې اړه د
هغه (امیر) مثبت ځواب د فبرورۍ تر اومې پورې ونه
رسېد، کابل ته به د هغه ورتګ ممکن نه وي. امیر ممکن
پوهېده، چې د جنرال رابرټس ماموریت په پسرلي کې
سر ته رسېږي، نو یې د ټالولو له تاکتیک نه کار
واخیست. امیر د پاین (Pyne) په نامه د لندن د ښار د
کارګري طبقې یو انګلیس مستخدم لاره، چې ورته ښه
مخلص و. خپل ځوابي لیک د فبرورۍ په ۱۷مه د هغه په
لاس واستوه او ورته یې هدایت ورکړ چې په سفر کې
بېړه ونه کړي. هغه د مارچ په ۱۲مه کلکتې ته ورسېد،
یانې هغه وخت چې د رابرټس ماموریت ختم شوی و.

امیر پـه دغـه لیـک کـې وایسـرای تـه څرګنـده کـړې وه، چې دغـه هیئت پـه دغـه وخـت کې د سختو سړو او پـه خپلـه دده د نـاروغۍ لـه املـه منلـی نـه شـي او پـر دغـو برسـېره پـه دغـه وخـت کـې څنګـه چې لارې پـه واورو سـره بنـدې وي، قـومي مشـران کابـل تـه رسـېدلی نـه شـي او د هغـو پـه نشـته والـي کې بـه د هیئـت راتـګ بې ګټـې وي. پـاین چې د امیـر اعتمـادي شـخص و، پـه کلکتـه کـې د بانـدنیو چـارو وزیـر مـارتمر ډیورنډ لـه هغـه سـره پـه کتنې کـې د امیـر پـه اړه د خپـل حکومـت روغ نیتـي وښوده. پـاین هـم پـه مقابـل کـې د امیـر روغ نیتـي وښـوده. پـه عـین حـال کـې ډیورنـډ پـه سـرحدي سـیمو کـې د افغانسـتان د پرمختـګ پـه اړه شـکایت وکـړ. پـاین هـم پـه همـدغو سیمو کـې د برتـانوي هنـد د وړانـدې تـګ پـه اړه د امیـر شـکایتونه هغـه تـه واورول. پـه ټولیز ډول پـه دغسې لفظـي مبـادلې سـره د دواړو خـواوو تـرمنځ یـو ډول روغ نیتـی راغـی. عجیبـه ده، چې د لنـدن ښـار د ختیځـې برخـې یـانې د کـارګرې طبقـې اوسـېدونکیو تـه هلتـه پـه عـادي ډول مجـال نـه وي چې د خپـل ملـک د لـوړو طبقـو پـه تېـره لـه لـوړو حکـومتي کسـانو سـره مجلـس وکـړي، خـو پـاین پـه کلکتـه کـې د امیـر د یـو ډول استـازي پـه توګـه لـه خپلـو دغسې وطنوالـو سـره خبـرې وکـړې او د هغـو او د امیـر عبـدالرحمن تـرمنځ بـې اعتمـادي پـه روغ نیتـي بـدل کـړي. د هغـه لپـاره پـه رښـتیا چې دا یـو

غټې برې و[۴۲]

په دغه وخت کې چې کابل ته د انګلیس هیئت تللو خبرې کېدلې یانې د نهمې لسیزې په پیل کې د روس پوځي واحدونه د افغانستان په شمال-ختیځ کې په بدخشان کې رادمخه شول. په داسې حال کې چې ټول بدخشان په جنوب کې د بروغیل له کوتل نه په شمال کې تراق سو یا مرغاب سین پورې د افغانستان تر لاس لاندې سیمه وه او امیر حتی لوی پامیر ته نزدې په سرمه تاش یا سومه تاش نومي ځای کې نظامي پوسته هم ځای پر ځای کړې وه. لکه چې دمخه ویل شوي، د بدخشان د روښان او شغنان له سیمو نه د پنجه سین ګوټی تېرېده، چې سرچینه یې د پامیر سر قول وه. د پنجه سین ګوټی د امو سین نه و. د امو سین له هغه ځای نه شروع کېده، چې له جنوب نه د کوکچې سین او له شمال نه د مرغاب سین ورسره ګډېده، خو روسانو ته بدخشان تر پنجه پورې سیمه وه او دوی د روښان او شغنان هغه برخې چې د پنجه په شمال کې تر مرغاب سین پورې پرتې وې، د بدخشان سیمې نه ګڼلې. په دې حساب دغه برخې روسانو ته د ۱۸۷۳ کال له پوهاوي نه دباندې وې او په هغو باندې یې د افغان حاکمیت ددغه پوهاوي پرخلاف شمېره، چې افغانستان یې باید پرېږدي، روسانو ددې پروا هم نه کوله چې لس کاله کېدل چې د بدخشان دغه

برخې د افغانستان تر حاکمیت لاندې وې.

روسانو په ۱۸۹۲ کې خپله ادعا په نظامي زور سره پیاوړې کړه. اول یې یوې نظامي قطعې د کرنیل یانوف (Yanoff) په قومندانۍ په سرمه تاش کې په افغان نظامي پوستې نابېره ودانګل او هغه یې له منځه یووړه. وروسته دوه سوه پیېزه نظامي قطعه یې د کرنیل یانوسکاي (Yannosky) په قومندانۍ شغنان ته ننوتله، خو افغانانو هغه په شا ووهله، لکه دمخه چې یې یوه چیني نظامي قطعه په شا تمبولې وه. بل کال د روسانو بله نظامي قطعه د هغوی د دفاع وزیر زوی په قومندانۍ روښان ته ننوتله او فیرونه سره مبادله شول. په دې ډول بدخشان تر خطر لاندې شو او امیر عبدالرحمن له یوې خوا د روسانو او له بلې خوا د برتانوي هند تر فشار لاندې شو. په اصل کې امیر ته ګرانه وه، چې په دغې لیرې سیمې کې د روسیې له نظامي پوځ سره مقابله وکړي هغه هم په هغه حال کې چې د هند وایسرای د ۱۸۹۲ کال په جولای کې ورنه غوښتي و، چې په پامیر کې په خپل فعال چلند سره ستونزې پیدا نه کړي. بل کال په لندن کې د هند د چارو وزیر د هند وایسرای ته په یوه لیک کې څرګنده کړه، چې "موږ په دې فکر یو چې اوس ددې وخت راغلی چې امیر د روښان او شغنان د حتمي پرېښودلو فیصلې ته اماده کړي" او تر ډېره وغواړئ چې یو برتانوي افسر په

کابل کې ومني، چې په هغو خبرو اترو یې خبر کړي چې په دې اړه له روسیې سره شوې دي. هغه دا هم وویل، چې برتانیه په هیڅ وجهه حاضره نه ده، چې ددغو سیمو په ساتنه کې له امیر سره مرسته وکړي، ځکه چې دغه کار به د ۱۸۷۳ کال موافقې پرخلاف وي. هغه دا هم وویل، چې روسان حاضر دي نه یوازې درواز امیر ته پرېږدي، چې د پنجې په کینه خوا کې د بخارا تر لاس لاندې ناحیه ده، بلکې د واخان هغه تړانګه چې تر چین پورې غزېدلې ده، هم ورپرېږدي او که امیر شغنان او روښان په ارامۍ ترک کړل، برتانیه به په خپل وار حاضره وي چې چاغه او اسمار امیر ته پرېږدي، د نوي چمن په عوض غرامات ورکړي او په کراچۍ کې یې تال شوي مالونه ازاد کړي[۴۳].

څرګنده ده، چې برتانیې نه غوښتل له پنجه سین ګوټي نه پورته د روښان او شغنان په سر له روسیې سره سخته ونیسي. پر هغه برسېره دوی غوښتل افغانستان ته د واخان په ځانګړي کولو سره د خپلې امپراتورۍ او روسیې امپراتورۍ ترمینځ یوحایل ولري، ددې لپاره چې د دواړو امپراتوریو ترمینځ د احتمالي ټکر مخنیوی شوی وي.

بیا نو د هند وایسرای د ۱۸۹۳ کال د جولای په ۲۴مه له امیر نه په یوه لیک کې په ټینګه وغوښتل، چې یو

برتانوی افسر په کابل کې ومنې چې د روسانو له ادعاگانو نه یې خبر کړي او په اړه یې د هغه فکرونه معلوم کړي. په عین حال کې یې داډه کړ، چې له دغه افسر سره به نظامي کسان ملگري نه، بلکې بس درې یا څلور تنه افسران ملگري وي. امیر د وایسرای دغه وړاندیز په اسانۍ ومنه او ترېنه یې دا هم وغوښتل، چې دغه افسر دې یو نومیالی شخص لکه گلدستن، د برتانیې پخوانی صدراعظم وي، خو وایسرای ددغې دندې لپاره د لندن په مشوره د هند د باندنیو چارو وزیر سرمارتمر ډیورنډ (Sir Martimer Durand) غوره کړ، چې فارسي یې ښه ویلی شوه. امیر هغه هم ومنه.

بیا نو ډیورنډ له څلور برتانوي او څلور مسلمانو افسرانو سره د سپتمبر په مېنځ کې له پېښور نه د کابل پر لور روان شو. د هیئت دوم کس کرنیل ایلیس (E.R.Ellis) و. په لنډي کوتل کې سپاه سالار غلام حیدر څرخي هیئت ته ښه راغلی ووایه او هغه یې په پوره قدر سره د اکتوبر په دویمه کابل ته ورسوه او د چل ستون په ماڼۍ کې یې ځای پر ځای کړ، چې د خلکو له نظر نه پناه وي.

هیئت درې ورځې وروسته له امیر سره په دربار کې ولیدل، خو دا یوازې تشریفاتي لیدنه وه. د شپېږو اونیو په موده کې چې هیئت په کابل کې و، د دواړو خواوو ترمېنځ یو وخت بل وخت خبرې وشوې ترڅو د نومبر په

دولسمه د دوی ترمنځ دوه توافق ليکونه اعلام شول، چې يو يې د افغانستان شمال-ختيځ پولې او دويم يې د ختيځ-سهيل پولې په اړه وو. دا چې امير به دغه دويم توافق ليک په رښتيا لاسليک کړی وي، معلومه نه ده او وروسته به په دغه مهم ټکي بحث وشي.

په لومړي توافق ليک کې ويل شوي، چې امير "... په دې ډول موافقه کوي چې دی به ټولې هغه ناحيې (Districts) چې د ده له خوا د امو په شمال کې [په ختيځ کې د ويکټوريا له ډنډ يا سر قول نه له امو سره د کوکچې تر يوځای کېدلو پورې] نيول شوي دي، خوشې کړي په دغې ځرګند پوهاوي سره چې ټولې هغه ناحيې به چې د آمو په سهيل کې پرتې دي او اوس د هغه په تصرف کې نه دي، ده ته تسليم کړلی شي."

په دغې موافقې سره د پنجه سين ګوټې د افغانستان او بخارا ترمنځ پوله شوه، خو هغه هېڅ وخت نه دا چې بين المللي پوله نه ده، هېڅ پوله نه وه او بدخشان هغسې چې دمخه ويل شوي، له بروغيل نه تر اق سو يا مرغاب پورې سيمه وه. په دغه توافق ليک سره دغه بدخشان دوه ځايه شو، خو د واخان په سر چې د همدغه توافق ليک يوه برخه وه، يوه سپکه لانجه پيدا شوه چې زر هواره شوه. واخان د ويکټوريا د ډنډ يا سر قول په سيمه کې تر لوی پامير پورې يوه اوږده تړانګه ده، چې په سر

کې يې پوونده قرغز ترکمن دلته او هلته او په لره برخه کې د واخي په نامه اسماعيليان اوسېدل په داسې حال کې چې پاميرونه کله د فرغانې او کله د چين تابع وو، واخان د ځايي ميرانو له خوا اداره کېده چې هغوی يا د بدخشان يا قطغن تابع وو. واخان د پامير تر څنګه يوه ډېره سړه او کم حاصله اوږده تړانګه ده، خو هغه په دغه وخت کې د روسي او برتانوي امپراتوريو ترمېنځ د لومړي ځل لپاره بين المللي اهميت پيدا کړ. د ۱۸۷۳ کال پوهاوي له مخې واخان د روسيې له خوا د بدخشان برخه منل شوې وه، خو امير عبدالرحمن سره له دې هم نه غوښتل هغه د افغانستان يوه برخه وي. په دغه دليل، چې د روسانو د تجاوز په برابر کې به له هغه نه دفاع ګرانه وي. امير په دې هم ډاډه نه و، چې برتانيه به د هغه په دفاع کې له ده سره ودرېږي، لکه چې د روښان او شغنان او تر هغه دمخه د پنجده په دفاع کې يې د افغانستان په اړه خپله ژمنه ترسره کړې نه وه، چې که په افغانستان باندې تېری وشي او که دغه تېری د افغانستان له خوا پارېدلی نه وي، دوی به د تېري دفع کوي. له بلې خوا روسيه ددې مخالفه وه چې واخان له افغانستان نه غير د بل هېواد تر لاس لاندې وي. روسانو هم د برتانويانو په شان غوښتل، چې واخان د دوی د امپراتوريو ترمېنځ حايل وي. په دغه حال کې د ډيورنډ غته وظيفه دا شوه،

چې امیر وهڅوي چې واخان په کوم ډول د افغانستان برخه وګرځوي، خو امیر نه هڅول کېده، حتی په هغه حال کې هم چې ډیورنډ ور ته کړه چې واخان دې په نامه د افغان وکیل استازي، تر لاس لاندې وي، خو په واقع کې به په ګټ کې د برتانوي افسر له خوا اداره کېږي. په پای کې امیر چې افغانستان ته د روسیې له خطر نه په اندېښنه کې و او د برتانیې ملاتړ یې ضروري ګاڼه، موافقه وکړه چې واخان به د افغانستان تر حاکمیت لاندې وي، خو بې له دې چې نظامي پوځ پکې دېره کړي. هغه وچې لکه دمخه ویل شوي امیر د پنجه سین ګوټی چې واخان یې په کینه خوا کې پروت دی، د بین المللي پولې په توګه ومنه.

دوه کاله وروسته (۱۸۹۵) د روس-انګلیس یو ګډ کمیسیون د افغانستان د غیر رسمي استازي په ګډون د روسیې، افغانستان، چین او برتانوي هند ترمېنځ پوله په ساحه کې په نښه کړه. چین په دغو خبرو کې ګډون نه لاره، خو اعتراض یې هم ونه کړ، که څه هم د افغانستان سره یې د سل میل په اندازه ګډه پوله لرله. په دې ډول د واخان دهلیز او افغان پامیر د وخت د درېیو لویو امپراتوریو ترمېنځ د بېطرفې سیمې یا حایلې سیمې په دغسې ځای کې ومنل شو، چې د نړۍ بام ور ته ویل کېده.

بل توافق لیک د ډیورنډ توافق لیک یا په ۱۸۹۳ کې

د کابل کانونشن، په نامه د افغانستان د ختیځ-سهیلي پولې په اړه و، چې د بدخشان له بروغیل کوتل نه د ایران تر سرحد یا تورو غرو پورې یو نیم زر میل اوږده وه. ددغې پولې اهمیت په دې کې و، چې هم ډېره اوږده وه او هم د اصلي افغانستان په اړه وه او دغسې قومونه یې اغېزمن کول، چې د اصلي افغانستان جوړوونکي او اوسېدونکي وو، نو د دوی په مېنځ کې د بېلتون د پولې ټاکل او په نښه کول په اصل کې یو ناشونکی یا بیخي ګران کار و، خو ډیورنډ سره له دې هم د خپل حکومت د "علمي سرحد" د تجویز له مخې د هغې په ټاکلو ټینګار کاوه او امیر عبدالرحمن د هغوی په نېغ او د روسانو په غېر مستقیم فشار له مجبوریت نه له هغه سره جوړه وکړه، خو په خپله ځایي خلکو هغه سمله لاسه په سراسري پاڅون سره رد کړه.

ددغه په نامه توافق لیک ټول متن ددغه اثر په پای کې راوړل شوی او ددغې موضوع ټولې خواوې ما په خپلو اثرونو کې په زیاته اندازه د اصلي سرچینو له مخې بیان کړي دي[۴۴]. دلته به یې هغه اساسي ټکي بیان کړم، چې له دغه اثر سره ارتباط لري.

ددغه توافق لیک دویمه او درېیمه ماده د هغه اساسي ټکي بیانوي، په دویمې مادې کې ویل شوي دي چې "د هند حکومت به هېڅ په هغو سیمو کې چې له دغې لیکې

نه اخوا د افغانستان په لور پرتې دي، مداخله ونه کړي. له دغې ليکې يا کرښې نه مطلب د واخان له بروغيل نه د ايران تر تورو غرو (کوهای ملک سياه) ليکه ده، چې بايد په نښه شي. په دريېمې مادې کې ويل شوي دي، چې "د برتانيې حکومت په دې ډول موافقه کوي، چې والا حضرت امير دې اسمار او له هغه پورته دره تر چاناک پورې وساتي. له بلې خوا والا حضرت موافقه کوي، چې دی به هېڅ وخت په سوات، باجوړ يا په چترال کې د باشګل يا ارنوايي درې په ګډون مداخله نه کوي. داسې هم د برتانيې حکومت موافقه کوي، چې د برمل سيمه والاحضرت ته پرېږدي... او والاحضرت د پاتې وزيري ملک او داور په هکله له خپلې ادعا نه تېرېږي. داسې هم والاحضرت په چاغه باندې له خپلې ادعا نه تېرېږي."

ددغه توافق ليک په اړه، چې اول څه ويل کېږي دا دی، چې هغه توافق ليک (Agreement) يا کانونشن (Convention) دی، نه تړون (Tready). تړون او توافق ليک عين مفهومونه، نه دي. تړون د دوو هېوادونو ترمېنځ ژمنه وي، چې هغه بايد د هغو د لوړو ملي مجلسونو نه تېر شي، په داسې حال کې چې توافق ليک د يوې مسئلې په اړه د دواړو خواوو ترمېنځ جوړه يا موافقه ده. کانونشن د اجتماعي دود له مخې د استازو يا لويانو غونډې ته ويل کېږي، چې مفهوم يې تر موافقې نه هم سست وي. له

همدې املـه بـه وي ، چـې دغـه توافـق ليـک پـه اصلي ليکنو کې يـوازې پـه دغـو نومونو يـاد شوی ، نـه د تړون پـه نامـه لـه دېنـه ښکاري ، چـې دغـه توافـق ليـک بر تانويـانو تـه يـوازې د دوی پـه اصـطلاح علمـي سـرحد پـه ارتبـاط مهـم و ، چـې پـه هغـه سـره د افغانسـتان او بر تـانوي هنـد تـرمينځ د نفـوذ سـيمې پـه نښـه کـړي او يـو د بـل پـه نفـوذي سـيمه کـې مداخلـه ونـه کـړي ددې مانـا دا نـه وه ، چـې د بر تـانوي هنـد نفـوذي سـيمه د هنـد يـوه برخـه شـوه بر تانويـانو تـر پايـه پـورې پـه خپلـې نفـوذي سـيمې کـې خپـل اداري طـرز تطبيـق نـه کـړ او لـه هغـې نـه يـې د افغانسـتان د عنعنـوي حاکميـت لاس لنډ کـړ ، ددې لپـاره چې پـه هغـې بانـدې د خپـل علمـي سـرحد پـه تقاضـا سياسـي نفـوذ ولـري ، نـو لـه دغـه توافـق ليـک نـه مطلـب دا نـه و چـې د هنـد واکمنـان خپلـه دغـه نفوذي سيمه پـه هنـد پـورې وتـړي او د هنـد د نـورو سـيمو پـه شـان يـې اداره کـړي لارډ ايلگـين ، چـې د لارډ لينـزداون نـه وروسـته د هنـد وايسـرای شـو ددغـه توافـق ليـک اصـلي مطلـب يـې لنـدن تـه پـه دې ډول بيـان کـړ ، د ډيورنډ توافـق ليـک هغسـې توافـق ليـک و ، چـې د بر تـانوي حکومـت او د امير د نفـوذ سـيمې تعريـف کـړي مقصـد دا و ، چـې لـه امير نـه د موجـودې وضـعې (Status quo) قبـولي ترلاسـه شـي او وسـاتله شي [۴۵] بيـا نو لـه امير نـه وغوښـتل شول ، چې ددغه توافـق ليـک لـه مخـې بـه د هنـد پـه نفوذي ساحه کې مداخله

نه کوي ، خو له دغې مداخلې نه مطلب نظامي مداخله وه په نورو ساحو کې د کابل او ددغو سيمو د قومونو ترمينځ اړيکې د پخوا په شان جاري وو ، په دې ډول چې د دغو قومونو جرګې به د پخوا په شان په خپله خوښه بې له کوم بانديني خنډ نه په پرله پسې ډول کابل ته تللې او هلته به يې له امير سره د خپل واکمن په صفت ليدل او خپل بيعت به يې نوی کاوه

امير عبدالرحمن د وزيرو په هکله هم څرګنده ژمنه نه ده کړې په توافق ليک کې يې په دې اړه دغومره ويلي ، چې ... د پاتې وزيري ملک او داور په هکله له خپلې ادعا نه تېرېږي دا چې دده دغه ادعا څه وه ، واضحه نه ده خو دا واضحه ده چې د وزيرو ملک دده شخصي ملکيت نه و ، چې دی پر هغه له خپلې ادعا نه تېر شي دی که څه هم د ټول افغانستان امير و ، ددې صلاحيت يې نه لاره چې د خپل هېواد کومه برخه که څه هم د وزيرو د ملک په شان ليرې پر ته وي ، چاته ور کړي او که بر تانويان په دې فکر وو ، چې د وزيرو ملک د افغانستان برخه نه ده ، بيا نو څه ضرورت و چې امير مجبور کړي پر هغه له خپلې ادعا نه تېر شي په اصل کې دغسې صلاحيت يوازې د ملت په استازيتوب د مشرانو کار و ، نه د امير

لا مهمه او اساسي دغه پوښتنه ده ، چې ايا امير به د توافق ليک متن چې په انګريزي ژبه کې خپور شوی ،

لاسلیک کړی وي؟ له شتو شواهدو نه ښکاري، چې لاسلیک کړی یې نه وي. په دغه متن کې د امیر او ډیورنډ نومونه چاپ شوید ي، نه د هغو لاسلیکونه ډیورنډ چې کله د توافق لیک په اړه نقشه امیر ته وړاندې کړه، هغه پرې یو څه ولیکل بې له دې چې لاسلیک یې کړي. داسې هم د توافق لیک فارسي متن، چې ډیورنډ ور ته واوروه او بیا یې وروسپاره. امیر لاسلیک نه کړ، که څه هم ډیورنډ لاسلیک کړی و. نو امیر چې د توافق لیک فارسي متن لاسلیک کړی نه وي، انګرېزي متن به یې هم نه وي لاسلیک کړی، ځکه چې هغه په انګرېزي نه پوهېده. په دغسې حال کې ډیورنډ به د توافق لیک متن ممکن هغه ته په فارسي کې اورولی وي، چې په فارسي ښه پوهېده، که دغسې هم شوي وي امیر به د هغه د متن محتویات پوره درک کړي نه وي. بله دا چې د توافق لیک متن هر څه چې و، یوازې انګلیسانو تهیه کړی و، په داسې حال کې چې هغه باید دواړو خواوو په ګډه او اتفاق تهیه کړی وای. نو دغه موجود متن چې د امیر لاسلیک نه لري، د اعتبار وړ کېدلی نه شي، په تېره چې دا په نظر کې ونیوله شي، چې د کرښې د نښه کېدلو په وخت کې افغان استازو د ځینو مهمو ټکو په سر مخالفت وښود. که امیر د توافق لیک متن لاسلیک کړی، یانې منلی وای له هغه سره به

يې مخالفت نه واى كړاى، ځكه چې په هغه حال كې به يې خپل قول نقض كړى او د هند حكومت به پرې اعتراض كړى واى، نو كله چې دغه كرښهٔ د توافق ليک او د هغه د نقشې له مخې د افغان-انګليس د ګډو هيئتونو له خوا په ساحه كې په نښه كېدله، افغان استازو اعتراضونه وكړل، چې ځينې يې د مقابل لوري له خوا ومنل شول. تر ټولو مهم مخالفت د باشګل درې په هكله و، چې په توافق ليک كې د هند په نفوذي ساحه كې نيول شوى، خو د كرښې د نښه كېدلو په وخت (۱۸۹۶) كې امير هغه ونه منه او وايسراى ايلګين ته يې په ټينګه ښكاره كړه، چې د "كافرستان" اخري كور هم د افغانستان دى. د "كافرستان" باشګل هغه دره ده، چې له اسمار نه تر بدخشان پورې غزېدلې او هغه وخت منځنۍ اسيا ته يوه ستراتيجكي مهمه لار وه، چې د "علمي سرحد" په تجويز كې يې بر تانوي هند ته خاص اهميت لاره. پر دې برسېره د هند حكومت ادعا كوله، چې د باشګل دره د چترال د مهتر (واكمن) تر لاس لاندې وه، چې بر تانوي هند په ۱۸۹۵ كې پرې مسلط شوى و.

ددغو ټولو خبرو سره سره وايسراى ايلګين په پاى كې د باشګل درې په هكله د امير ادعا ومنله او په لندن كې يې د هند چارو وزير هملتن ته په يوه ليک كې څرګنده كړه، چې د هند په نفوذي ساحه كې د هغې نيول

د تاسف وړ یوه تېروتنه وه [۴۶]

بلـه مهمـه موضـوع ، چـې د توافـق لیـک اعتبـار زیـانمن کـوي د مومنـدو موضـوع ده. مومنـد پـه دغـه توافـق لیـک کـې یـاد شـوي نـه دي ، خـو بر تانویـانو هغـه تـه د باجوړ پـه ارتبـاط کتـل ، چـې امیـر د هغـه پـه اړه د نـه مـداخلې ژمنـه کـړې وه ، خـو ددې مانـا دا نـه کېږي چې امیـر د مومنـدو پـه اړه هـم د نـه مـداخلې ژمنـه کـړې ده او یـا یـې هغـه د بر تـانوي هنـد پـه نفـوذي سـیمه کـې شـوولې وې. مومنـد او بـاجوړ دوه سـره بېلې سیمې دي ، چـې بېـل قومونـه پکـې اباد دي. لـه همـدې املـه و ، چـې امیـر د ډیورنـډ کرښـې د پـه نښـه کېـدلو پـه وخـت کـې هغـوی تـه ښـکاره کـړه ، چـې ټـول مومنـد د افغانسـتان خـاوره ده. مومنـدان لـه کـامې نـه تـر پېښـور پـورې ملـک کـې ابـاد قـوم دی. د پېښـور ښـار هـم پخـوا د مومنـدو ښار و. د مومنـدو بـره برخـه پـه بـر مومنـد او لـره برخـه پـه لـر یـا کـوز مومنـد یـادېږي. د هنـد وایسـرای غوښـتل ، چـې کـوز مومنـد د دوی پـه نفـوذي سـاحه کـې وي ، خـو امیـر د مومنـدو وېـش نـه منـه. وایسـرای بیـا وغوښـتل ، چـې مومنـد پـه یـو اړخیـز ډول ووېشـي ، خـو د امیـر د ټینـګ مخالفـت لـه املـه یـې پـه پـای کـې د خپلـې شـورا پـه مشـوره لـه دغـه کـار نـه ډډه وکـړه. پـه دغـه فکـر کـې چـې دغـه وېـش دې د امیـر لـه مړینـې نـه وروسـته وشـي. د مؤلـف سرپرسـي سـایکس پـه وینـا د مومنـد پولـه تـر ۱۹۲۶ پـورې هـېڅ پـه نښـه شـوې نـه وه.

عجبه ده، چې ډاکټر عظمت حیات خان د ډیورنډ کرښې په نامه په خپل اثر کې د مومندو وېش د افغانستان او هند ترمېنځ د وایسرای ایلګین د نظرله مخې ښیي[۴۷] د دغه اثر له محتویاتو نه ښکاري، چې هغه د پاکستان د رسمي مقامونو په هدایت او مرسته لیکل شوی وي

په هر حال، د ډیورنډ توافق لیک موجود متن د اعتبار وړ کېدلی نه شي هغه به هغه وخت د اعتبار وړ سند شي، چې د امیر عبدالرحمن او مار تمر ډیورنډ لاسلیکونه ولري دا چې ډیورنډ په خپلو رسمي راپورونو کې او د امیر منشي سلطان احمد د امیر عبدالرحمن ژوند په نامه کتاب کې، چې د تاج التواریخ په نامه فارسي شوی دی، ویلي چې امیر دغه توافق لیک لاسلیک کړی دی، صحیح نه دی ډیورنډ په خپل یوه خصوصي لیک کې خپله رسمي دغه وینا رد کړې ده او د سلطان محمد دا اثر دویم ټوک جعلي دی سلطان محمد څه وخت، چې خپل ناچاپ شوی اثر په لندن کې له خپرونکي سره پري ایښی و، د انګلستان رسمي مقامونو د هغه په دوهم ټوک کې، چې د سیمې او بین المللي موضوع ګانو په اړه دي، ګوتې وهلي او خپل نظرونه یې پکې ځای کړي دي دغه جعلتوب ما په خپل یوه اثر کې په مستند ډول شرح کړی دی[۴۸]

د ۱۸۹۴ کال په پیل کې د برتانوي هند او افغانستان

په موافقه د همدغه توافق لیک له مخې د دواړو خواوو د نفوذي سیمو ترمېنځ د کرښې یا پولې د په نښه کولو په مقصد درې کمیسیونونو په کار پیل وکړ. لومړی کمیسیون له خیبر نه، دویم کمیسیون له کرمې نه او درېیم کمیسیون د بلوچستان ایجنسۍ له سیمې نه. څلورم کمیسیون وروسته جوړ شو او په کار يې پیل وکړ.

د کرښې د په نښه کېدلو وخت کې د بر تانوي هند مامورانو د توافق لیک له نقشې نه کار اخیسته او افغان مامورانو به د هغو نقشو له مخې عمل کاوه، چې امیر ور ته ورکړې وې خو دغه نقشې سره متفاوتې وې او ددغه تفاوت پایلې لانجې او د کار ځنډېدل و، چې درې کاله وخت يې ونیوه. په داسې حال کې چې اول فکر کېده، چې هغه به د څلورو میاشتو کار وي. ډېر مهم د خیبر کمیسیون و، چې د نقشو د اختلاف له امله اول څه باندې درې میاشتې وځنډېده او بیا د ۱۸۹۴ کال په دسمبر کې د کمیسیون افغان غړي، سپاه سالار غلام حیدر څرخي او بر تانوي افسر اودني (Udny) له خوا له سره ونیول شو. سپاه سالار خپل سیال اودني ته څرګنده کړه، چې له امیر نه يې سمه نقشه ترلاسه کړې ده، خو دغه کمیسیون د باشګل درې او داسې هم د مومندو په اړه د بر تانوي هند له نظره په مقصد ونه رسېد. لکه چې دمخه ویل شوي وایسرای له باشګل درې نه پوره تېر شو او د

مومندو پـه وېشلو کې هم پـاتې راغـی، ځکـه چې امیـر تـر پایـه پـورې ټینـګ و، چې ټـول مومنـد د افغانسـتان خـاوره ده او لـه همـدې املـه و، چې وایسـرای ایلګـین بیـا وغوښـتل چې دغـه کرښه لـه مومنـدو نـه پـه یـو اړخیـز ډول تېـره کـړي، خـو د خپـل لـوی درسـتیز او د خپلـې شـورا د غړیـو د مخالفـت پـه وجـه چې امیـر ممکـن بیـا ټـول پروګـرام لغـو کـړي، لـه دغـه کـار نـه لاس واخیسـت. هغـه امیـر تـه اخطـار ور کـړی و، چې کـه د میتـایي (Mitai) پوسـته لغـو نـه کـړي او لـه پـارونو نـه لاس وانخلـي، پـه افغانسـتان بانـدې بـه مواجـب ودرول شـي او لـه هنـد نـه بـه د وسـلو ازاد انتقـال نـه مخنیـوی وشـي. هغـه و، چې د امیـر پـه هـدایت د میتـایي نظـامي پوسـته د ۱۸۹۷ کـال د اپریـل پـه ۲۴مـه لـه افغـان سـر تېرو نـه خـالي شـوه. پـر دې برسـېره بر تـانوي هنـد د خپـل مـامور مـرک (Merk) لـه لارې د کـوز مومنـد یـو شـو خېلونـه د پېسـو لـه لارې تـر خپـل نفـوذ لانـدې راوسـتي وو، چـې وروسـته د "ډاډوړ" خېلونـه" پـه نامـه یـاد شـول. سـره لـه دې هـم دغـو خېلونـو تـه د افغانسـتان لـه خـوا د لالپـورې د خـان لـه لارې، چې د ټـول مومنـدو عنعنـوي خـان و، مواجـب ور کـول کېـدل. امیـر تـر اخـره د مومنـدو پـه اړه د میتـایي پوسـتې لـه خوشـې کولـو نـه غیـر بر تـانوي هنـد تـه کـوم امتیـاز ونـه منـه[۴۹]. پـه خیبـر کې یـوه وړه برخـه هـم بې نښې پـاتې شـوه او نـور ټـول له سپین غره نه تر چترال پورې په نښه شول.

د بلوچستان کميسيون، چې وظيفه يې د ايران تر سرحد ياني د ملک سياه غرونو پورې د کرښې ايستل او په نښه کول و، هم له فکر نه کېدونکيو ستونزو سره مخ شو، که څه هم ددغې اته سوه ميلې کرښې اوږده برخه له وچې بېديا، شګلنو سيمو او سپېرو غونډيو څخه تېرېده، فکر کېده چې دغه کميسيون به خپله دنده په څلورو مياشتو کې سرته ورسوي، خو دغه کار څه باندې دوه کاله ونيول لومړی دا چې انګليس کمشنر کفتان مک مه هون (Mac Mahon) د ۱۸۹۴ کال د اپريل په پينځمه او سيال يې سردار ګل محمد يوه مياشت وروسته له هغه د مې د مياشتې په اخر کې ډومنډي (Domandi) ته ورسېد عجبه دا ده، چې د دوی ترمينځ خبرې د خليفه نور محمد له لارې پيل شوې ويل کېده چې امير خپل استازي سردار ګل محمد ته ويلي وو، چې له خپل انګليس سيال سره په نېغه ونه ګوري پر دې برسېره د دواړو نقشې سره متفاوتې وې د معمول په شان له انګليس استازي سره د توافق ليک نقشه او له سردار سره د امير په لاس جوړه شوې نقشه وه د ميک مه هون ټول هغه کوښښونه شنډ شول، چې غوښتل يې له سردار ګل محمد سره په خپله خبرې وکړي، يا دغه سردار هغه کرښه ومني چې د توافق ليک په نقشه کې په نښه شوې وه په پای کې هغه خپل وايسرای له دغسې ستونزې نه خبر کړ او هغه له امير نه د

يوه ليک له لارې وغوښتل چې خپل استازى پوه کړي، چې کرښه د توافق ليک د نقشې له مخې په نښه کړي هغه و، چې بيا دوى دواړو د اگست په اتلسمه د درې گړيو په موده کې وليدل او خبرې وکړې، خو بيا هم موافقې ته ونه رسېدل او ميک مه هون خپل حکومت ته وليکل، چې زموږ د خبرو نتيجه په ځرگند ډول ښيي چې تر څو امير سردار ته سمه نقشه او نوي هدايتونه ورنه کړي، زما لپاره به بې گټې وي چې له سردار گل محمد سره د پولې په اړه بيا وگورم حقيقت دا دى، چې د توافق ليک نقشې چې ۱۸۹۳ کې په بيړه کښل شوې وه، تېروتنې لرلې له بلې خوا امير عبدالرحمن د افغانستان له ختيځو سيمو سره ښه بلد و. د هغه مور او نيا او دوه مېرمنې د همدغو سيمو له قومونو نه وې. وايسراى بيا امير ته وليکل، چې دا ټولې ستونزې له دې امله دي چې هغه (امير) خپلو استازيو ته سمې نقشې نه دي ورکړي. بيا يې ور ته خبرداری ورکړ، چې که هغو ته يې سمې نقشې ورنکړې ددغه کار پايلې به ناوړې وي. هغه و چې امير بيا د خپل بلوچستان کميسيون استازي ته د توافق ليک د نقشې نقل ورواستوه او په نتيجه کې ددغې برخې پولې د ټاکلو کار پر مخ ولاړ، خو هغه سره له دې هم بې ستونزو نه و. بر تانوي هند ددې لپاره چې د کميسيون کار پرمخ ولاړ شي د په هه کوتل Paha

Kotal) افغانستان ته پرېښود که څه هم هغه په توافق لیک کې د هند په نفوذي سیمې کې ښوول شوی و.

په دغې نوې فضا کې د بل کال (۱۸۹۵) د فبرورۍ تر شپاړسمې پورې له ډومنډي (Domandi) نه تر چمن پورې د پولې د په نښه کولو کار د دواړو خواوو په موافقه سر ته ورسېد، خو له چمن نه د ایران تر سرحد پورې د کرښې د په نښه کولو کار کې څنډ پېښ شو. یو خو دا چې نوی افغان استازی محمد عمر خان چمن ته بناپسته څنډ وروسته ورسېد. پر هغه برسېره د خواجه عمران او چمن ترمېنځ کرښې په سر د دواړو ترمېنځ اختلاف پېښ شو. دوی له چمن نه تر غوښې پورې د پولې د په نښه کولو کار پیل کړ، خو کله چې محمد عمر خان دغه برخه د افغانستان خاوره وبلله، میک مه هون هغه رد کړه په دغه دلیل چې د هغه په قول دا د پښین علاقه ده او پښین او سبي خو د ګندمک د تړون له مخې د هند شوي وو او د کابل په توافق لیک کې د هند په نفوذي سیمه کې نیولی شوی و. لانجه په پای کې بیا وایسرای او امیر ته ورسېده او وایسرای ددې لپاره، چې له چمن نه د ایران تر سرحد پورې د لیکې د په نښه کولو ار پرمخ ولاړ شي، افغانستان ته د ایلتاز کاریز (Iltaz karez) پرېښود. څنګه چې میک مه هون د ۱۸۹۵ کال په جون کې هند ته غوښتل شوی و، نور انګلیس ماموران د ۱۸۹۶ کال په جنورۍ کې سره

ټول شول او له افغانانو سره يې په ګډه د ليکې د په نښه کولو کار له سره ونيوه او دغه کار بيا بې له کوم خنډ نه پرمخ ولاړ او د همدغه کال په جون کې ددغې اوږدې ليکې وروستۍ پايه د ملک سياه غره د پاسه ودرول شوه (۵۰).

د کرمې کميسيون دمخه له سيکارام (Sikaram) نه تر لارام (Laram لړم؟) پورې د کرښې د په نښه کولو کار سر ته رسولی و. دغه کرښه د ډانلډ (Donald) او شيرپندل خان په ګډ کوښښ لږ و ډېر د ډيورنډ توافق ليک له مخې ايستل شوې او په نښه شوې وه، چې زياتره يې د افغانستان په ګټه وه. په نښه کولو کې يې طبيعي ځانګړ تياوې او اوبه په نظر کې نيول شوې وې. افغان خوا که څه هم سمه نقشه په لاس نه لرله د کرښې د په نښه کولو کار د ۱۸۹۵ په مېنځ کې سر ته ورسېد او د دواړو خواوو له خوا ومنل شو.

د وزيرستان کميسيون د ۱۸۹۵ کال په جنورۍ کې د پولې د په نښه کولو کار شروع کړ، خو دغه کميسيون يوازې له انګليس افسرانو نه جوړ و. د هند د وايسرای په وينا امير هغه ته ښکاره کړې وه، چې دغه کار دې دوی په خپله ترسره کړي، بې له دې چې افغان ماموران پکې برخه ولري. د عظمت خان په وينا دغه کميسيون د وزيرو ملک ته د درې زره سر تېرو په زور ننوت او د ګومل له

سین نه لس میله پور ته په واښه کې يې په يوه کامپ کې واړول تر دې دمخه په واښه کې افغان نظامي پوسته پر ته وه، خو انګر پزان په واښه کې له وسله وال پاڅون سره مخ شول په وزيرو کې دغه فکر زر خپور شو، چې د انګر پزانو په شته والي سره به دوی خپله خپلواکي چې ډېر پرې وياړ پدل له لاسه ورکړي او باجونه به هم پرې حواله شي، نو د ۱۸۹۴ په نومبر کې يې په انګر پزانو بريد وکړ او يو شمېر يې د دوو افسرانو په ګډون ټپي کړل، خو په پای کې دغه پوځ د جنرال لاکهارت په قوماندانۍ دغه پاڅون وځپه او له هغه وروسته د کرښې د په نښه کولو کار له ډومنډي نه پيل شو او د درې پوځي واحدونو په ملګر توب له خوجه خضر نه د برمل او شوال له درې نه په سختو حالاتو کې په دغه کار موفق شو له ډومنډي نه تر لارام پورې د کرښې د ټاکلو نقشې او يادښتونه امير ته د هغه د منلو لپاره واستول شول، خو هغه پرې اعتراض وکړ او ويې غوښتل چې يو شمېر ځايونه د يو څو کوتلونو په ګډون بايد د افغانستان وي، خو د هغه دغه غوښتنه ونه منل شوه او ور ته ځر ګنده شوه، چې کومه هغه کرښه چې ښاغلي کنګ او ښاغلي اندرسن ټاکلې، اخري ده او بدلېدلی نه شي [۵۱]

په دغه ډول د بدخشان له بروغيل کوتل نه د ايران د ملک سياه غرو پورې د يو نيم زر ميل په اوږدو کې د

برتانوي هند "د علمي سرحد" په تقاضا دغسې کرښه په نښه شوه، چې مقصد يې د کابل توافق ليک له مخې د برتانوي هند او افغانستان د نفوذي سيمو سره بېلول و. دغه کرښه وروسته د ډيورنډ کرښې په نامه ياده شوه، خو د نفوذي سيمو په دغه ډول سره بېلول د دوو هېوادونو ترمېنځ د پولې مانا لرلى نه شي. په دغې ليکې سره د پښتنو او بلوڅو مهم قومونه لکه ترکلاني، وزير، شينواري، نورزي، اڅکزي، بلوڅ او وروسته مومند سره وېشل شوي وښودل شول چې په اصل کې سره وېشل کېدلى نه شي. دوى په خپلو کې دغسې ټينګ قومي، اجتماعي او اقتصادي اړيکي لري، چې د ليکې د دواړو خواوو حکومتونه هم د هغوى د تګ راتګ مخه نيولى نه شي، نو دوى د پخوا په شان په خپلو کې په تګ راتګ کې آزاد وو. په واقع کې دغه په نامه پوله دوى ته هيڅ وخت د پولې حيثيت نه لاره، په تېره په هغو سيمو کې چې فزيکي او طبيعي خنډ يې نه لاره. دا سمه ده، چې يوځاى بل ځاى غرونه او له چمن نه تر ايران پورې شګلنې دښتې په لار کې پرتې وې، خو له دغې ډېرې اوږدې کرښې نه د اوښتلو او رااوښتلو لارې دغومره ډېرې وې، چې ددغو قومونو د خلکو لپاره هيڅ خنډ نه و. دا يوازې د زبرځواک برتانيې زور و، چې د خپلې طلايي مستعمرې ياني هند د خوندي ساتلو لپاره يې د نړۍ په

دغې سیمې کې یو غیر طبیعي حال رامنځ ته کړ او د افغانستان سیاسي لاس یې له خپلو سیمو نه لنډ کړ، نو دا په واقع کې د حکومتونو ترمینځ د کاغذ د پاسه رسمي پوله وه، نه د کرښې دواړه خواوو خلکو ته او چې د کرښې د ختیځې سیمې ولسونه پوه شول چې ملکونه یې د برتانیې په نفوذي سیمه کې نیول شوي او خپلواکي ته یې د نامسلمانو برتانویانو او هندوانو له خوا خطر پیښ شوی دی، د ۱۸۹۷ په جون کې یې ددغې کرښې پرخلاف په یوه لوی سراسري پاڅون لاس پورې کړ. په دغه پاڅون کې له شیعه توریو نه پرته حتی د کوز مومندو د "داړ ور څانګو" په ګډون (د مومندو له ترک زي څانګې نه پرته) ټولو قومونو ګډون لاره او غازیان یې د خپلو قومي او روحاني مشرانو په مشرۍ تر شبقدر پورې وړاندې لاړل، خو انګریزانو د هغو د غلې کولو لپاره لږ و ډېر اویا زره منظم پوځ په بیلو واحدونو کې په کار واچوه، چې په هغو کې یو هم د برتانیې وروستی صدراعظم سر ونستن چرچل و. مهمه دا ده، چې دغو قومونو په دغه لوی او بېساري پاڅون سره د ډیورنډ کرښه په غوڅه توګه رد کړه(۵۲). له همدې امله به هم و، چې انګریزانو کوښښ ونه کړ چې د خپلې هندي مستعمرې اداري طرز په دغو قومونو تطبیق کړي. د دوی کوښښ دا و، چې دغه قومونه په سیاسي لحاظ تر نفوذ لاندې ولري، چې دا یو بیل

بحث دی او ما ددغې موضوع او د ډيورنډ توافق ليک اړوندې موضوع ګانې په خپلو ياد شويو اثرونو کې په اوږد ډول تر بحث لاندې نيولي دي.

دلته به دغومره ووېل شي، چې د ډيورنډ کرښې په نښه کولو سره د افغانستان د ټول حدود ټاکنه پای ته ورسېدله او افغانستان په دغه کار سره نه يوازې تر پخوا نه کوچنی شو، اصلي افغانستان يې هم له لاسه ورکړ.

په پای کې ښايي يو ځل بيا ووېل شي، چې د افغانستان د پولو ټاکل کېدلو حرکت چې د امير شېر علي په وخت کې پيل شوی و، د امير عبدالرحمن په وخت کې پوره شو. د امير شېر علي په وخت کې د آمو سين د بخارا او افغانستان ترمېنځ پوله په لندن کې د برتانيې حکومت او په پيټرسبرګ کې د روسي حکومت له خوا ومنل شوه او سيستان د ايران او افغانستان ترمېنځ ووېشل شو. د امير عبدالرحمن په وخت کې د پنجده په کشاله کې له خمياب نه تر ايران پورې ليکه او په شمال-ختيځ کې د پنجه نهر د بخارا او افغانستان ترمېنځ د پولې په شان ومنل شوه. په همدغې دورې کې ډېره لانجمنه او ډېره مهمه د ډيورنډ کرښه وه، چې په نښه کولو سره يې اصلي افغانستان له اوسني افغانستان څخه بېل وګڼل شو. په دغو ټولو ټاکنو کې د افغانستان رول فرعي يا هېڅ و او افغانستان تر پخوا نه کوچنی شو، خو له بلې خوا په

همدغو پولو ټاکنو سره و، چې افغانستان د دوه اروپايي قوي امپراتوريو ترمنځ د يوه هېواد په توګه پرځاى پاتې شو.

په واقع کې دا د برتانيې نېغ فشار او زور او په شمال- ختيځ کې د تزاري روسيې خطر و، چې امير عبدالرحمن يې د ډيورنډ کرښې منلو ته مجبور کړ. له هغه نه پرته هيڅ فکر نه کېده، چې دى به دغه کرښه ومني. په داسې حال کې چې ده دمخه پر دې پيل کړى و، چې د افغانستان له لاسه تللې سيمې بېرته ترلاسه کړي او له افغانستان نه لرې تر لرې د امير دوست محمد د وخت افغانستان جوړ کړي. د افغانستان په واکمنو کې يوازې ده د برتانوي نفوذ سيمې له خلکو سره ډېر علايق لرل او هغه تر زياتې اندازې شخصي او فاميلي وو. دده مور، نيا او دوه مېرمنې له همدغو خلکو ښځې وې او ده هم د نورو افغان واکمنو په شان تر اباسين پورې ملکونه دافغانستان ګڼل. پر دې برسېره ده ته به دا هم ډېره دردناکه وه، چې دى چې خپلو خلکو ته يو زور واک واکمن او "اوسپنيز امير" و، د ډيورنډ کرښې په موضوع کې يو بېچاره امير شوى و.

سره له دې ټولو خبرو د وخت په نظر کې نيولو سره د امير عبدالرحمن ونډه د اوسني افغانستان په جوړولو کې مهمه وه. ده تر هر بل افغان واکمن نه ډېر خپل ويش

ژونـد د دولتـي نظـام تنظيمولـو او پيـاوړي کولـو او د هېـواد د خونـدي سـاتلو لپـاره وقـف کـړی و، چـې نتيجـه يـې دغـه اوسـنی افغانسـتان دی. پـه دې حسـاب دی د اوسـني نـوي افغانسـتان مؤسـس کېـږي، پـه داسـې حـال کـې چـې سـتر احمد شاه د معاصر افغانستان سر مؤسس و.

پای

د ډیورنډ توافق لیک یا د ۱۸۹۳ کال کابل کانونشن

په داسې حال کې چې د هندوستان په خوا کې د افغانستان د سرحدي سیمې په اړه ځینې مسئلې پیدا شوي دي او په داسې حال کې چې دواړه والا حضرت امیر او د هندوستان حکومت هیله من دي، چې دغه مسئلې د دوستي په پوهاوي او د دواړو د نفوذ د ساحو د حد په ټاکلو سره حل شي، ترڅو په راتلونکې کې ددغو متحدو حکومتونو ترمنځ ددغې موضوع په سر د اختلاف نظر نه وي په دې وسیله په لاندې ډول سره موافقه وشوه:

۱_ د والا حضرت د ختیځې او سهیلي سرحد توابع دې له واخان نه د پارس تر پولې پورې هغه لیکه تعقیب کړي، چې په هغې نقشې باندې ښوول شوې ده، چې له دغه توافق لیک سره مله ده.

۲_ د هندوستان حکومت به هېڅ وخت په هغو سیمو کې چې له دغې لیکې نه اخوا د افغانستان په لور پرتې دي، مداخله ونه کړي او والاحضرت امیر به هېڅکله په هغو سیمو کې چې له لیکې نه اخوا د هندوستان په لور پرتې دي، مداخله ونه کړي.

۳_ د برتانیې حکومت په دې ډول موافقه کوي، چې والاحضرت امیر دې اسمار او تر هغه پورته دره تر چاناک

پورې وساتي. له بلې خوا والاحضرت موافقه کوي، چې دی به هېڅ وخت په سوات، باجوړ یا په چترال کې د باشګل یا ارنوايي درې په ګډون مداخله نه کوي. داسې هم د برتانيې حکومت موافقه کوي، چې د برمل سیمه والاحضرت ته پرېږدي، کومه چې په هغې مفصلې نقشې کې ښوول شوې، چې والاحضرت ته دمخه سپارل شوې ده او والاحضرت د پاتې وزيري ملک او داور په هکله له خپلې ادعا نه تېرېږي. په همدې ډول والاحضرت د چاغه په اړه له خپلې ادعا څخه تېرېږي.

۴_ د سرحدي سیمې لیکه به د افغان او برتانوي کمشرانو له خوا له دې وروسته په تفصيل سره وکارله شي او حدبندي به شي په کوم ځای کې چې د تطبيق وړ او مطلوب وي. ددغو کمشنرانو مقصد به دا وي، چې د سرحد په ټاکلو کې متقابلې پوهاوي ته سره ورسېږي. داسې چې دغه لیکه دې تر نهايي امکان پورې د هغې نقشې له مخې وي، چې له دغه توافق لیک سره مله ده، په داسې حال کې چې ددغې سرحدي سیمې د ګاونډيو کليو د موجودو محلي حقوقو رعايت پوره شي.

۵_د چمن د موضوع په اړه والاحضرت د برتانوي نوې قشلې په هکله له خپل اعتراض نه تېرېږي او برتانوي حکومت ته هغه حقوق پرېږدي، چې د سرکې تیلرای (Sirkai Tilerai) په اوبو کې يې په بيه اخيستي وو. د سرحد سیمې له دغه ټکي نه به لیکه په لاندې ډول وکارله شي:

دغه لیکه به پښه کوتل ته نږدې د خوجه امران غروله سرنه، چې د برتانیې په سیمه کې به پاتې کېږي، په هغه لور کښله کېږي چې مرغه چمن او شاروبو چینه به افغانستان ته پاتې کېږي او د نوي چمن چونۍ او د افغان پوسته، چې د لښکر ډنډ په نامه یادېږي، تر نیمایي پورې رسیږي او په داسې حال کې چې {لیکه} به د جنوب په لور روانه وي، د خوجه امران د غرو سره به بیا یوځای کېږي. په دې ډول چې د غوښې پوسته به د برتانیې په علاقه کې او د غوښې په جنوب او لویدیځ کې د شوراوک سرک به افغانستان ته پرېږدي. د برتانیې حکومت به ددغه سرک تر نیم میلې پورې په هیڅ ډول مداخله نه کوي.

۶_ ددغه توافق لیک دغه پورته فقرې د هندوستان د حکومت او د افغانستان د والاحضرت له خوا د نظر ټول عمده اختلافات، چې د سرحدي سیمې په اړه د دوی ترمېنځ پیدا شوي وو، د پوره او قناعت کوونکې فیصلې په ډول ګڼل کېږي او دواړه د هندوستان حکومت او والاحضرت په ذمه اخلي، چې د جزئیاتو په هکله ټول اختلافات لکه هغه چې وروسته به د هغه منصبدارانو له خوا پرې غور کېږي، چې د سرحدي لیکې د حدبندۍ لپاره ټاکل کېږي، د دوستۍ په روحیې سره به فیصله کېږي. ددې لپاره چې تر هغو چې ممکنه وي د دواړو حکومتونو ترمېنځ د شکونو او ناسم

پوهاوي سيبونه له مېنځه ولاړ شي.

۷_ د هندوستان حکومت، چې د والاحضرت له روغ نيتې نه د برتانيې حکومت په اړه پوره ډاډمن شوی او غواړي افغانستان پياوړی او خپلواک ويني، د والاحضرت له خوا د جنګي لوازمو په رانيولو او واردولو باندې به اعتراض ونه کړي او دوی به په دغه هکله په خپله څه مرسته ورسره وکړي. پرهغه سربېره ددې لپاره چې د والاحضرت د هغې دوستۍ روحيې نښه وساتله شي، چې په دغو مذاکرو کې يې ښوولې ده، د هندوستان حکومت ژمنه کوي چې په هغو دولسو لکو کې شپږ لکه روپۍ زياتې راوستل شي، چې والاحضرت ته هر کال د مالي مرستې په ډول ور کول کېږي.

هنري ماتمر ډيورنډ د هندوستان د حکومت د باندنيو چارو وزير
امير عبدالرحمن خان، د افغانستان او د هغه د توابعو امير
کابل، ۱۲ نومبر ۱۸۹۳

* * *

یادښتونه

لومړی څپرکی
پښتون

۱. ډېوډ کرستین، دغه ګړندی تلونکې نړۍ، د بشریت لنډ تاریخ، بارک شر خپرونکي ډله، مساچوست، امریکا، ۲۰۰۸، پیلامه، لیکوونکی د کلیفورنیا د سان دیګو پوهنتون استاد دی.

۲. ج.پ.مالوري، د هندو اریایانو په پلټنه کې، تیمز او هډسن، ۱۹۸۹، ۲۶۶-۲۷۰. ګورډن چایلډ، اریایان، بارنز او نوبل، نیویارک، ۱۹۹۳.

۳. احمد علي کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، لومړی جلد، پښتو کوونکي یو شمېر لیکوال، د افغانستان د تاریخ ټولنه، ۱۳۳۴ ۱۹۵۵، کابل، ۴۴.

۴. چایلډ، اریایان، ۲۰۴

۵. جېني ډي وس-کمبال، جنګیالی ښځې، ټایم وارنر کمپنی، نیویارک، ۲۲۰۲، Xiii

۶. ویلیم مک ګورن، د منځنۍ اسیا لرغوني امپراتورۍ ګانې، شمالي کارولانیا پوهنتون، ۱۹۳۹، ۲۷.
۷. ر. ګرشمن، ایران، له لرغوني زماني نه تر اسلامي فتوحاتو پورې، د پنګون خپرونه، ۱۹۶۱، ۶۱.
۸. پورتنی اثر، ۱۱ مخ
۹. پورتنی اثر، ۶۳
۱۰. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۱۴-۱۱۵
۱۱. نیکولاس ریاسونافسکي، د روسیې تاریخ، دریم چاپ، د اکسفورډ پوهنتون خپرونه، ۱۹۷۷، ۱۴-۲۷
۱۲. مک ګورن، یاد شوی اثر، ۲۸. چایلد، یاد شوی اثر، ۱۰۴.
۱۳. مک ګورن، یاد شوی اثر، ۲۸. چایلد، یاد شوی اثر، ۱۰۹
۱۴. الیکزاندر بیلینیتسکي، منځنۍ اسیا، ژباړونکی جیمز هوګارت، نړۍ وال خپرونکی شرکت، نیویارک، ۹۶۸_۲۶.
۱۵. ا.ټ. اولسمټد، د پارس امپراتوري تاریخ، شیکاګو پوهنتون، ۱۹۴۸، ۳۴-۶۶.
۱۶. هیرودوت، تاریخ، ژباړونکی د. ګرین، شیکاګو پوهنتون، ۱۹۸۷، ۱۲۹_۱۳۰.
۱۷. کهزاد، یاد شوی اثر، ۸۵_۱۳۲
۱۸. ستینلي ولپرټ، د هند نوی تاریخ، څلوم چاپ، ۱۹۹۳، اکسفورډ پوهنتون، ۲۴_۲۶. ر.ج.م. رابرټس، د نړۍ تاریخ، د پنګون خپرونه، ۱۹۸۸، ۱۱۵_۱۲۸

۱۹. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۰۹
۲۰. پور تنی اثر، ۱۱۰.
۲۱. هېرودوت، تاریخ، ۱۰۲
۲۲. چ. و بیلو، د افغانستان نژادونه، سنګ میل خپرونه، لاهور، ۱۱۸۰، ۵۸_۶۰.
۲۳. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۱۲
۲۴. کم بال، یاد شوی اثر، ۵۲
۲۵. رچرډ فرای، د منځنی اسیا میراث، له لرغوني زمانې نه د ترکانو تر خپرېدو پورې، مارکوس واینر خپرونکی، پرنستن، ۲۰۰۱، ۹۲.
۲۶. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۲۰_۱۲۲، بیلو، یاد شوی اثر، ۵۸_۹۶.
۲۷. هېرودوت، ۴۹۳
۲۸. د رنجیو-ان معبد، کیوټو، جاپان، د لیکونکي کتنه، سپتمبر ۲۰۱۰.
۲۹. بیلو، یاد شوی اثر، ۶۱. قاضي عطاء الله، د پښتنو تاریخ، عام پریس پېښور، ۱۹۴۷، ۱۲.
۳۰. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۲۲
۳۱. بیلو، یاد شوی اثر، ۸۵.
۳۲. میر غلام محمد غبار، جغرافیای تاریخی افغانستان، مرکز نشراتی میوند، ۱۳۷۸/۱۹۹۹، پشاور، ۷۱.
۳۳. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۲۴
۳۴. بیلو، یاد شوی اثر، ۹۰
۳۵. غبار، جغرافیای تاریخی افغانستان، ۷۱

۳۶. غبار، افغانستان و نگاهی به تاریخ آن مجله کابل، سال اول، شماره ۹، ۱۳۱۰ ۱۹۳۱، ۸۴. محمد حسن کاکړ، افغان، افغانستان و مختصری از کوشش های افغان ها برای تشکیل دولت در هندوستان، فارس و افغانستان، پوهنتون کابل، ۱۳۵۷ ۱۹۷۸، ۳۷.

۳۷. صدرالدین عینی، معنای کلمه تاجیک، در تاجیکان در مسیر تاریخ، تر تیب کنندگان، میرزا شکورزاده و بلال عمار، ناشر کتابفروشی فضل، پشاور، ۱۳۷۸/۱۹۹۹، ۴۱.

۳۸. فرای، یاد شوی اثر، ۲۱۴

۳۹. عینی، معنای کلمه تاجیک، یاد شوی اثر، ۴۱.

۴۰. فرای، منځنۍ اسیا یاد شوی اثر، ۱۱۴

۴۱. محمد حسن کاکړ، د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ، ۱۸۶۳ـ۱۹۰۱، برل خپرونکی مؤسسه، لیدن، ۲۰۰۶، ۱۱۰.

۴۲. کاکړ، افغان او افغانستان، یاد شوی اثر، ۳۸

۴۳. پور تنی اثر، ۳۵

۴۴. د قول نقل، کاکړ، پور تنی اثر، ۳۵

۴۵. جارج مارګن ستېرن، افغانستان، نوی اسلامي دائرة المعارف، ۲۱۷.

۴۶. مجاور احمد یار، پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې، د ساپي پښتو څېړنو او پراختیا مرکز پېښور، ۱۹۷۹/۲۰۰۱، ۱۱۴، ۱۲۸، ۱۹۴. له پوهاند زیار نه په دې وسیله مننه کوم، چې خپل دغه اثر یې له انګلستان

ښخه ماته استولی دی.

۴۷. هېرودت، ۴۹۳

۴۸. کم بال، یاد شوی اثر، ۵۱

۴۹. چایلد، اریایان، یاد شوی اثر، ۳۹. کم بال، یاد شوی اثر، ۵۱.

۵۰. سټرابو، جغرافیه، لومړی او دویم کتاب، ژباړونکی هوراس جونزر، هارورد پوهنتون خپرونه، کیمبرج، لندن، ۱۹۹۷، ۲۳۵، ۴۴۱.

۵۱. چایلد، اریایان، ۳۸

۵۲. کم بال، یاد شوی اثر، ۹، ۹۹، ۲۴۶

۵۳. رنه ګروسې، د هوارو دښتو امپراتوري، د منځنۍ اسیا تاریخ، ژباړونکی وال فورډ. رټګرز پوهنتون خپرونه، لندن، ۱۹۷۰، ۲۸، ۲۹.

۵۴. فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۳۴

۵۵. کم بال، یاد شوی اثر، ۹۹. فرای، منځنۍ اسیا، ۸۲. هېرودوت، ۱۲۶.

۵۶. فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۸۱. کهزاد، د پخواني افغانستان تاریخ، دویم ټوک، ۱۳۹۹، ۱۳۸ـ۱۶۴.

۵۷. هېرودوت، ۱۲۹ـ۱۳۰

۵۸. فرای، منځنۍ اسیا، ۸۳ـ۸۵

۵۹. ګرشمن، یاد شوی اثر، ۲۰۶ـ۲۱۴

۶۰. کونټس روفوس، د سکندر تاریخ، ژباړونکی جان یاډلي، د BCA خپرونه، د پنګون په همکارۍ، ۲۰۰، ۱۶۰

۶۱ پیټر ګرین، د مقدونیې سکندر ژوند لیکنه، د کلیفورنیا پوهنتون خپرونه، برکلي، لندن، ۱۹۹۱، ۳۰۷.
۶۲ روفوس، د سکندر تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۶۲
۶۳ پور تنی اثر، ۱۶۴.
۶۴ روفوس، د سکندر تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۶۷.
۶۵ پور تنی اثر، ۱۶۸_۱۷۰.
۶۶ پور تنی اثر، ۱۷۱
۶۷ پور تنی اثر، ۱۷۲
۶۸ پور تنی اثر، ۱۷۷_۱۸۱
۶۹ پیټر ګرین، سکندر ژوند لیک، یاد شوی اثر، ۳۶۲
۷۰ روفوس، یاد شوی اثر، ۱۸۱
۷۱ آرین، د سکندر یرغلونه، د سیلنکورت ژباړه، د پنګون خپرونه، ۱۹۵۸، ۲۳۲.
۷۲ لیوس کمنګز، لوی سکندر، ګرو خپرونه، نیویارک، ۱۹۴۰، ۲۹۰.
۷۳ روفوس، د سکندر تاریخ، ۱۸۳
۷۴ پیټر ګرین، د سکندر ژوندلیک، یاد شوی اثر، ۳۶۸.
ارین، د سکندر یرغلونه، یاد شوی اثر، ۲۳۲.
۷۵ پور تنی اثر، ۳۶۷_۳۷۱
۷۶ تیودور ډاج، سکندر، ده کاپو خپرونه، دغه اثر اول په ۱۸۹۰ کې چاپ شوی و. د ډاج (۱۹۰۹-۱۸۴۲) دغه پڼې (په څه کم اوه سوه مخونو کې) له سره چاپ شوی اثر د چاپ نېټه نه لري. ۵۱۲-۵۱۵
۷۷ پیټر ګرین، د سکندر ژوند لیک، یاد شوی اثر، ۳۸۲.

۷۸. کمنګز ، لوی سکندر ، یاد شوی اثر ، ۳۲۳
۷۹. ارین ، د سکندر یرغلونه ، ۲۴۷
۸۰. بل ینی ، لوی سکندر ، د تاریخ د نه مغلوب شوي جنرال نه درسونه، پال ګریو ، میکیلن خپرونه، ۲۰۱۰، ۱۴۱_۱۴۳
۸۱. پیټر ګرین ، د سکندر ژوندلیک ، یاد شوی اثر ، ۳۸۳
۸۲. ارین ، د سکندر یرغلونه ، یاد شوی اثر ، ۲۸۱
۸۳. ګندا سنګهـ، احمد شاه بابا ، طارق خپرونې ، لاهور ، دوهم چاپ ، ۱۹۸۱، ۱۱۷
۸۴. ارین ، د سکندر یرغلونه ، یاد شوی اثر ، ۳۶۰_۳۶۳
۸۵. کمنګز ، سکندر ، یاد شوی اثر ، ۴۱۸_۴۳۰
۸۶. روفوس ، د سکندر تاریخ ، یاد شوی اثر ، ۲۴۵
۸۷. رومیلا ده تهپر ، پخوانی هند ، له پیل نه تر ۱۳۰۰م پورې پنګون، ۲۲۰۲، ۱۷۴. پرسیول سپیر ، هند ، عصري تاریخ ، د مشیګن پوهنتون خپرونه ، ۱۹۶۱، ۵۴.
۸۸. پال برنارد، په ای خانم کې د یونان کالوني او یونانیت په منځنۍ اسیا کې ، دغه مقاله په دغه کتاب کې خپره شوې ده. افغانستان، د کابل موزیم پټې خزانې، تنظیم کوونکي ف. های برت او پ. کمبون، د ملي جغرافیایي ټولنې خپرونه، د چین چاپ، ۲۰۰۸، ۸۱_۱۳۱.
۸۹. مک ګورن ، د منځنۍ اسیا پخوانۍ امپراتوري ګانې ، یاد شوی اثر ، ۷۰.
۹۰. فرینک هولټ، تندر اچونکی زیوس ، د یونان شوې باختر جوړول ، د کلیفورنیا پوهنتون خپرونه ، لاس انجلس ،

لندن، ۱۹۹۹، ۱۲.
۹۱. کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، اول ټوک، یاد شوی اثر، ۱۲۰.
۹۲. مک گورن، یاد شوی اثر، ۶۷_۶۸. گرشمن، ایران، یاد شوی اثر، ۲۴۳.
۹۳. گرشمن، ایران، یاد شوی اثر، ۲۴۲_۲۴۴
۹۴. پورتنی اثر، ۲۴۹. جارج رالنسن، لرغونی تاریخ، لوی مدنیتونه له مخزېږدي ۳۰۰۰ نه د روم تر پرزېدلو پورې، بارنز او نوبل خپرونه، نیویارک، ۱۹۹۳، ۴۸۸.
۹۵. س. و. وج ود، د زماني غنیمتونه، له لرغوني زماني نه تر شپاړسمې پېړۍ پورې د نړۍ تاریخ، فینکس خپرونه، لندن، ۱۹۸۸، ۱۱۷،
۹۶. رنه گروسي، یاد شوی اثر، ۱۹.
۹۷. فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۱۲۲
۹۸. پال برنارد، یاده شوې مقاله، ۱۰۴
۹۹. رنه گروسي، ۳۰. ولسن، لرغونی تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۳۹. کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، دویم ټوک، د تاریخ ټولنې خپرونه، کابل، ۱۳۳۹، ۱۴۵. فرای، منځنۍ اسیا، ۱۲۷
۱۰۰. بیلو، د افغانستان نژادونه، یاد شوی اثر، ۱۸
۱۰۱. رنه گروسه، یاد شوی اثر، ۳۲
۱۰۲. فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۱۳۵. کهزاد، د کوشاني امپراتورۍ اوږد بیان کړی. دویم ټوک، ۲۰۰.
۱۰۳. مک گورن، یاد شوی اثر، ۴۰۷، ۴۰۸، رنه گروسه ۶۹.

۱۰۳ الف: گرشمن، ۲۸۹-۳۰۹
۱۰۴. چارلز ډورن، د پوهې تاريخ، بالنتهاين كتابونه، نيويارک، ۱۹۹۱، ۶۷_۸۹.
۱۰۵. گرشمن، ايران، ياد شوى اثر، ۳۰۰_۳۰۲
۱۰۶. روفوس، ياد شوى اثر، ۱۸۱. نيويارک ټايمز، جولاى ۱۷، ۴
۱۰۷. روميلا ده پر (يا پپر)، د پخواني هند تاريخ، ياد شوى اثر، ۲۱۷_۲۱۸.
۱۰۸. رالنسن، پخواني تاريخ، ياد شوى اثر، ۴۸.
۱۰۹. تيودور ډاج، سكندر، ياد شوى اثر، ۵۱۶
۱۱۰. روفوس، د سكندر تاريخ، ياد شوى اثر، ۱۲۲
۱۱۱. مک گورن، د منځنۍ اسيا لرغونې امپراتوري گانې، ياد شوى اثر، ۷_۸.
۱۱۲. رالف گرفت (مدون، مترجم او مبصر)، د ريگويدا مذهبي سندرې، خپرونكى موتي لال نبرسېداس، دهلي، ۱۹۷۳. دغه اثر اول په ۱۸۸۹ او بيا په ۱۸۹۹ كې خپور شوى و. ۳۴۲، ۵۷۴. له ډاكټر عبدالرحمن زماني نه ډېره مننه كوم، چې دغه مهم اثر او داسې هم د مک گورن اثر په نامه د منځنۍ اسيا لرغوني امپر توري گانې يې د كلفورنيا پوهنتون له كتابتون نه ماته په امانت راوړي وو.
۱۱۳. رالف گرفت، د ريگويدا مذهبي سندرې، پورتنى اثر، ۴۱۲، ۵۷۴
۱۱۴. فراى، منځنۍ اسيا، ياد شوى اثر، ۱۲۴
۱۱۵. ارين، ياد شوى اثر، ۲۵۵

۱۱۶. کمنګز، لوی سکندر، یاد شوی اثر، ۳۲۸، ۳۲۹.
کهزاد، افغانستان درپر تو تاریخ، کابل، ۱۳۴۶، ۱۶۰.
۱۱۷. مک ګورن، د منځنۍ اسیا لرغوني امپراتوري ګانې، یاد شوی اثر، ۴۷۹
۱۱۸. دوست محمد دوست، د افغانستان ژبې او توکومونه، پښتو ټولنه، کابل، ۱۵۴، ۱۰۶.
۱۱۹. مک ګورن، یاد شوی اثر، ۴۷۸.
۱۲۰. پور تنی اثر، ۴۰۱
۱۲۱. پور تنی اثرپ، ۲۰
۱۲۲. چ.چ.ولسن، لرغونې اریانه، اسیایي پوهنیز سرویسونه، نوي دهلي، ۱۹۹۸، ۱۲۱.
۱۲۳. پور تنی اثر، ۱۲۱
۱۲۴. احمد علي کهزاد، افغانستان در شاهنامه، بیهقي کتاب خپرولو مؤسسه کابل، ۱۹۷۶/۱۳۵۵، ۷۴، ۷۵.
کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، لومړی ټوک، ۲۳۰.
۱۲۵. ولسن، لرغونې اریانه، یاد شوی اثر، ۱۴۰.
۱۲۶. چایلد، اریایان، یاد شوی اثر، ۸۳
۱۲۷. صدیق الله رښتین، لرغونې پښتو، یونیورستي بوک ایجنسي، پېښور، ۱۹۹۴/۱۳۷۳، ۱۱۳_۱۱۵
۱۲۸. رچرد فرای، د پارس طلایي دوره، بارنز او نوبل خپرونه، نیویارک، ۱۹۷۵، ۹۲.
۱۲۹. مارګن ستهرن
۱۳۰. د قول نقل، زیار، پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې، د ساپي پښتو څېړنو او پراختیا مرکز، پېښور،

۲۰۰۱، ۱۷۴
۱۳۱ کم بال، جنګيالۍ ښځې، ياد شوی اثر، ۴۴
۱۳۲ دوست، د افغانستان ژبې، ياد شوی اثر، ۱۱۲ هېرودوت، ۱۲۹
۱۳۳ اليکزاندر بيلينستکي، منځنۍ اسيا ياد شوی اثر، ۷۷، ۷۶، ۵۵، ۱۰۲، ۱۱۶
۱۳۴ محمد حسن کاکړ، ټولنه او حکومت د امير عبدالرحمن په امارت کې، د ټکساس پوهنتون خپرونه، استن، ۱۹۷۸، ۱۲۳_۱۲۴
۱۳۵ جوسف داهموس، د منځنيو پېړيو تاريخ، بارنز او نوبل خپرونه، ۱۹۶۸، ۱۶۱
۱۳۶ دوست، د افغانستان ژبې، ياد شوی اثر، ۳۹، ۱۱۴ فراي، منځنۍ اسيا، ياد شوی اثر، ۱۹۱ محمد هوتک، پټه خزانه، دوهم چاپ، ۱۳۳۹، ۳۲
۱۳۷ محمد هوتک، ياد شوی اثر، ۳۰
۱۳۸ د افغانستان ژبې، ياد شوی اثر، ۱۱۴ فراي، منځنۍ اسيا، ياد شوی اثر، ۱۹۱
۱۳۹ عبدالعظيم رضايي، تاريخ ده هزاره ساله ايران، از پيدايش ارياها تا انقراض پارت ها، ج ا، نشر کرده اقبال، تهران، ۱۳۷۲، ۹۰ په دې وسيله له محترم عبدالواحد فراهي نه مننه کوم، چې ددغه اثر ځلور ټوکونه يې ماته د خپل ورور محترم عبدالغفار فراهي په لاس استولي وو
۱۴۰ کلنتن، د سهراب او رستم تراجيدي، واشنګټن

پوهنتون خپرونه، سسياټل، ۱۹۹۶، مقدمه
۱۴۱. کهزاد، افغانستان در شاهنامه، ياد شوی اثر، ۲۱
۱۴۲. رضايي، تاريخ ده هزار ساله ايران، ياد شوی اثر، ۸۸. کلنټن، د سهراب او رستم تراجيدي، ياد شوی اثر، ۱۸۸.
۱۴۳. رضايي، تاريخ ده هزار ساله ايران، ياد شوی اثر، ۴۰.
۱۴۴. دوست، د افغانستان ژبې، ياد شوی اثر، ۱۱۵
۱۴۵. رضايي، تاريخ ده هزار ساله ايران، ياد شوی اثر، ۸۹
۱۴۶. احمد علي کهزاد، غرغښت يا ګرشاسب، انتشارات دانش، پشاور، ۱۳۷۸ ۱۹۹۹، ۴۵.
۱۴۷. پور تنی اثر، ۴۶
۱۴۸. محمد حيات خان، حيات افغاني، ژباړونکي فرهاد ظريفي او عبداللطيف طالبي، دانش خپرندويه ټولنه، دويم چاپ، ۱۳۸۶ ۲۲۰۷، ۵۱. له محترم محمد حسن شېرزاد نه په دې وسيله مننه کوم، چې دغه اثر يې راکړی دی.
۱۴۹. چايلډ، اريايان، ياد شوی اثر، ۱۳
۱۵۰. د پښتنو شجرې په ډېرو اثرونو کې ثبت شوي دي. په دې اړه نوي او مهم اثرونه دا دي: شهسوار سنګروال، د افغانستان قومونه، خپرندوی شمله، پېښورو ۲۰۰۷م. ج. سيال مومند، د پښتنو قبيلو شجرې، يونيورسټي بوک ايجنسي، پېښور، ۱۹۸۸. مارګن سټرن، خلک، د پښتو ژبه، پښتو ادبيات، اسلامي دايرة المعارف، لومړی

ټوک، ۱۹۶، ۲۱۶_۲۲۱. محمد حسن کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، برل خپرونکې مؤسسه، لیدن، ۲۰۰۶، ۱-۳.

۱۵۱. نعمت الله، د افغانانو تاریخ، ژباړونکی برنارډ ډورن، وآن ګارډ بوکس، لاهور، ۱۹۹۹، دویم ټوک، ۶۴، ۷۲.

۱۵۲. کهزاد، غرغښت یا ګرشاسب، یاد شوی اثر، ۵۶.

۱۵۳. محمد حیات خان، حیات افغاني، ۱۲۳.

۱۵۴. هنري پریستلي، حیات افغاني (انګرېزي متن) یاد شوی اثر، ۵۳.

۱۵۵. م. الف. شابان، اسلامي تاریخ، نوی تعبیر، له ۶۰۰ نه تر ۷۵۰م پورې. کمبرج پوهنتون خپرونه، لندن، نیویارک، ۱۹۷۱، ۲۳.

۱۵۶. برنارډ لویس، عربان په تاریخ کې، اکسفورډ پوهنتون خپرونه، اکسفورډ نیویارک، ۱۹۹۳، ۴۳

***

دویم څپرکی

افغان

۱. میر غلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، مؤسسه چاپ کتب، کابل، ۱۳۴۶ ۱۹۶۷، ۳۰۸_۳۰۹.

۲. ج. بوزورت، د غزنویانو امپراتوري، اډنبره پوهنتون، ۱۹۶۳، ۱۱۳.

۳. سیر ګلاسي، نوی اسلامي دایرة المعارف، الټه میرا پریس، ۲۰۰۲، ۸۹.

۴. ویل ډیورانټ، زموږ د ختیځ میراث، ساین او شوستر، نیویارک، ۱۹۵۴، ۵۶۱.
۵. کهزاد، افغانستان در شاهنامه، یاد شوی اثر، ۲۸۸.
۶. د قول نقل، وارتن ګریګوریان، د معاصر افغانستان هسکېدنه، ستیفورډ پوهنتون، ۱۹۶۹، ۲۹.
۷. د قول نقل، محمد حسن کاکړ، افغان، افغانستان...، یاد شوی اثر، ۱۸.
۸. اولاف که رو، پټانان، میکمیلن خپرونه، ۱۹۶۵، ۷۹.
۹. ګریګوریان، د معاصر افغانستان هسکېدنه، یاد شوی اثر، ۲۹.
۱۰. بري هت سمهتیا، د مدورا ژباړه، ۱۸۸۴، دویم فصل، لمبر ۱۶، فصل ۱۶، لمبر ۳۸.
۱۱. پرسي سایکس، د افغانستان تاریخ، لندن، لومړی ټوک، ۱۵۴.
۱۲. شون چونګ، د لویدیځې نړۍ بودایي سندونه، یاد شوی اثر، ټوک ۱، ۴۹، ۵۱.
۱۳. کنګهم، د پخواني هند جغرافیه، لندن، ۱۸۷۱، ۸۷.
۱۴. پورتنی اثر، ۸۹
۱۵. غلام جیلاني ځواک، اصالت و هویت تاریخي افغان و افغانستان، افغان ملت اونیزه خپرونه، سلواغه ۱۳۸۲، فبروري ۲۰۰۴
۱۶. عبدالحی حبیبي، افغان و افغانستان، دغه کتابګوټی د حبیب الله رفیع په پښتو ژبه ساپي د موقوفاتو اداري له خوا په ۱۹۹۸ کې هم چاپ شوی دی.

۱۷ کهزاد، افغانستان در شاهنامه، یاد شوی اثر، ۲۸۷_۳۰۷
۱۸ کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۲۱
۱۹ نامه احمد شاه به سلطان عثماني د غلام جیلاني جلالي په مقدمه، کابل مجله، ۱۳۴۶ ۱۹۶۷، ۹
۲۰ ج پ فریه، د افغانستان تاریخ، ژباړن ولیم جیسې، ۲۰۰۲، سنګ میل خپرونه، لاهور، ۱۱
۲۱ فلورنټیا سیل، په افغانستان کې د مصیبتونو جورنال، ټانټالون پریس، ټني سي، ۲۰۰۲، ۵۳
۲۲ جان کې، په افغانستان کې د جنګ تاریخ، لومړی ټوک، شوبي خپرونه، دهلي، ۱۹۹۹، ۳۴۲ دغه اثر اول ځل په ۱۸۵۱ یانې د افغان-انګلیس له لومړي جنګ نه وروسته خپور شی و
۲۳ د قول نقل، جان کې، په افغانستان کې د جنګ تاریخ، یاد شوی اثر، ۳۶۳
۲۴ امان الله، حاکمیت قانون در افغانستان، د حبیب الله رفیع په مقدمه او سمون، امان کتاب خپرولو مؤسسه پېښور، ۱۹۹۹، ۱۱۷، ۲۱۱ په دې وسیله له محترم رفیع صاحب نه مننه کوم، چې دغه مهم کتاب یې راکړی دی

***

دریم څپرکی

افغانستان

۱ کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۷_۸
۲ د ختیځ سپېڅلي کتابونه، د ویدي مذهبي سندرو، زند-اوستا، د ماپادا، او پانیشاد، قرآن او د بودا د ژوند څخه

ځینـــې برخـــې، کولونیـــل پـــرس، ۱۹۰۰، ۶۷ ۶۹ د لیکونکي شخصي کتابتون

۳. غبـار، افغانسـتان بیـک نظـر، کابـل، ۱۳۶۷ ۱۹۸۸، باهتمـام امین الله بشر دوست، ۳۰.

۴. کهـزاد، افغانسـتان در پر تـو تـاریخ، د کتـاب چـاپولو مؤسسـه، کابـل، ۱۳۴۶ ۱۹۶۷، ۲۵، کهـزاد، اریانـا، یـاد شوی اثر، ۴۴.

۵. چایلډ، اریایان، یاد شوی اثر، ۱۰۹

۶. فرای، منځنی اسیا، یاد شوی اثر، ۸۹

۷. کهـزاد، د افغانسـتان پخـوانی تـاریخ، یـاد شـوی اثـر، ۹۴. غبار، افغانستان بیک نظر، یاد شوی اثر، ۲۰.

۸. کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۹۵

۹. غبار، افغانستان بیک نظر، یاد شوی اثر، ۶۵

۱۰. کهزاد، افغانستان در شاهنامه، ۱۷۴

۱۱. پور تنی اثر، ۱۷۴

۱۲. کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۴۶

۱۳. ولسن، لرغونې اریانه، یاد شوی اثر، ۱۲۰

۱۴. ولسـن، لرغـونې اریانـه، یـاد شـوی اثـر، ۱۲۱. کهـزاد، اریانـا، یاد شوی اثر، ۵۷_۵۹.

۱۵. کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۴۷_۵۰.

۱۶. رومیلا تپر، لرغونی هند، یاد شوی اثر، ۳۹

۱۷. الیسـاندرو باسـاني، پارسـیان، سـان مـار تیني پـرس، نیویارک، ۱۹۷۱، ۱۱.

۱۸. هیو کنیـدي، د عربـو سـتر فتوحـات، ده کـاپو پـریس، د

امریکې چاپ ۲۰۰۷، ۱۸۷.
۱۹. پور تنی اثر، ۱۸۸
۲۰. فـرای، د پـارس طلایـي دوره، بارنزاونوبـل پـرس، ۱۹۹۶، ۱۳
۲۱. فـرای، پـور تنی اثـر، ۱۳. فـرای، د منځنـی اسـیا میـراث، یـاد شوی اثر، ۱۴۸_۱۴۹.
۲۲. غبـار، خراسـان، ناشـر محمـد ظـاهر یونسـي، چـاپ دوم، کابل، ۱۹۹۸، ۳۲
۲۳. کنیدي، د عربو ستر فتوحات، یاد شوی اثر، ۲۸۹
۲۴. پور تنی اثر، ۱۹۶_۱۹۷
۲۵. پور تنی اثر، ۱۹۸
۲۶. غبار، خراسان، یاد شوی اثر، ۲۴
۲۷. سـیف بـن محمـد، تـاریخ نامـه هـرات، مقدمـه از محمـد زبیـر صـدیقي، ناشـر کتابفروشـی خیـام، کلکتـه، ۱۹۴۳، مقدمـه، ۱۳. محمـد حسـن کـاکړ، زمـا غـوره لیکنـې، د افغانسـتان د کلتـوري ودې ټولنـه، ۲۰۱۰، ۲۳۸. د معاصـر افغانستان تاریخپوهان، مقاله.
۲۸. سـیف بـن محمـد یاسـیفي، تاریخنامـه هـرات، پـور تنی اثـر، ۷۶
۲۹. د قول نقل، کاکړ، افغان و افغانستان، یاد شوی اثر، ۹
۳۰. سیفي، تاریخنامه هرات، یاد شوی اثر، ۲۲۴
۳۰- الف. پور تنی اثر، ۲۶۳
۳۱. حبیـب الله تـږی، پښـتانه، د پښـتني فرهنـګ د ودې ټولنـه- جرمني، پېښور، ۱۹۹۹، ۲۱۰_۲۳۰.

۳۲. کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۵۳_۶۴
۳۳. کاکړ، زما غوره لیکنې، یاد شوی اثر، ۵۴_۶۳
۳۴. سلطان محمد، تاریخ سلطاني، بمبی، ۱۲۹۸ هجري قمري، ۱۲۲. کاکړ، غوره لیکنې، یاد شوی اثر، ۶۵_۸۶.
۳۵. کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۹۷-۹۸
۳۶. کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۶۳. ډ.پ. سنګهل، هند او افغانستان، ۱۸۷۶-۱۹۰۷، د ډیپلوماتیکي اړیکو مطالعه، کوینزلینډ پوهنتون خپرونه، استرالیا، ۱۹۶۳، ۱۰. ج. الډر، د برتانوي هند شمالي سرحد، د امپراتورۍ سیاست په اړه مطالعه، ۱۸۶۵-۱۸۹۵_ لندن، ۱۹۶۳، ۱۷۵.
۳۷. سنګهل، افغانستان او هند، یاد شوی اثر، ۱۰-۱۲
۳۸. پور تنی اثر، ۱۶۸
۳۹. کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۲۰۵
۴۰. پور تنی اثر، ۲۰۰_۲۰۷. سنګهل، افغانستان او هند، یاد شوی اثر، ۱۰۷-۱۲۹
۴۱. کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۷۷-۱۹۲ کاکړ، زما غوره لیکنې، یاد شوی اثر، ۹۹_۱۸۶. سنګهل، هند او افغانستان، یاد شوی اثر، ۱۳۳_۱۶۱.
۴۲. سنګهل، افغانستان او هند، ۱۴۴
۴۳. پور تنی اثر، ۱۴۴
۴۴. کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، یاد

شوی اثر، ۱۷۷-۱۹۲ کاکړ، زما غوره لیکنې، یاد شوی اثر، ۹۹-۱۸۶ ډیورنډ، د واحد ملت د بېلتون کرښه، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، ۱۳۸۶ ۲۰۰۷
۴۵. کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۸۶
۴۶. پور تنی اثر، ۱۸۳
۴۷. عظمت حیات خان، د ډیورنډ کرښه، د هغې جیوستراتیجکي اهمیت، د پېښور پوهنتون، ۲۰۰۰، ۱۰۹-۱۶۱
۴۸. کاکړ، د افغانستان حکومت او جامعه د امیر عبدالرحمن په امارت کې، د تیکساس پوهنتون خپرونه، ۱۹۷۹، استین، لندن، ۲۴۸
۴۹. سنګهل، افغانستان او هند، یاد شوی اثر، ۱۵۷
۵۰. سنګهل، افغانستان او هند، ۱۵۴. ددغې اوږدې کرښې د په نښه کولو بیان کې د عظمت حیات خان بیان یو څه متفاوت دی او دده په وینا میک ماهون تر پایه پورې د بلوچستان د کمیسیون کار پرمخ بیوه. عظمت حیات خان، د ډیورنډ کرښه، ۱۶۶-۱۶۸
۵۱. عظمت حیات خان، د ډیورنډ کرښه، ۱۶۲-۱۶۶ سنګهل، ۱۵۵
۵۲. کاکړ، د افغنستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، ۱۸۹

د پوهاند کاکړ نور خپاره شوي آثار

په پښتو کې:

د ثور کودتا او د هغې ژورې پایلې (۲۰۱۰)
زما غوره لیکنې (۲۰۱۰)
د سرطان کودتا (۲۰۰۹)
د پاچا امان الله واکمنی ته یوه نوې کتنه (۲۰۰۴)
وطن ته یو سفر، طالبان او اسلامي بنسټ پالنه (۲۰۰۴)
رڼا او دفاع (لیکونکی، د مقالو تنظیم کوونکی) (۱۹۹۹)
افغانان د شپږ شپېتم کال په پسرلي کې له شورویانو سره د جنګ په حال کې (۱۹۹۰)
د افغانستان په اړه د ژنیو جوړه (۱۹۸۸)

په فارسي کې:

افغان، افغانستان و مختصری از کوشش های افغان برای تشکیل دولت در هندوستان، فارس و افغانستان (۱۹۷۸)
جنگ دوم افغان _ انگلیس (۱۹۸۹)
مسئله افغان (۱۹۹۰)

ژبـــاړې:

د سقراط، افلاتون، ارسطو، اپیکور او زینو په نظر ښه انسان د بالابانس لیکنه (۲۰۱۰)

خاطرې، د يوې دورې لنډ تاريخ، د محمود طرزي ليکنه (۲۰۰۷)
د پوهنې فلسفي بنسټونه، د جارج نيلر ليکنه (۲۰۰۲)
د کابل سلطنت بيان، لومړی او دويم ټوک، د الفنسټن ليکنه، نصرالله سوبمن د مقدمې ژباړونکی، (۱۹۸۲)
دموکراسي در جهان امروز، د ميکفيرسن ليکنه (۱۹۷۱)
تاريخ څه ته وايي؟ د اي.اچ.کار ليکنه (۱۹٦۸)
ماکسم گورکي د ابياتو په اړه (۱۹٦۱)

په انگرېزي کې:

د افغانستان سياسي او ديپلوماتيکي تاريخ (۲۰۰٦)
افغانستان، د شوروي يرغل او د افغانانو ځواب (۱۹۹۵)
د افغانستان حکومت او ټولنه، د امير عبدالرحمن خان په واکمنۍ کې (۱۹۷۹)
افغانستان، د داخلي سياسي انکشافاتو مطالعه (۱۹۷۱)